

AZƏRBAYCAN TARİXİ

Ali məktəblər üçün dərslik

“Bakı Universiteti”
nəşriyyatı

2014

28. 09. 14. 00.7838

12.09.14. 00.6022

15. 11. 14 00.6795

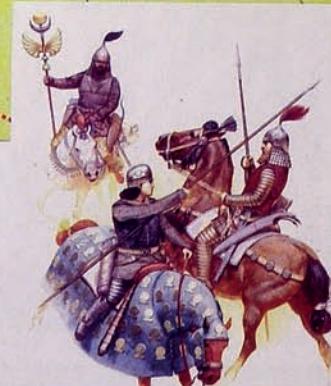
6. XII. 2014 00.14019

10. XII. 2014. 10987

14. XII. 2014 280

13. XII. 2015. 18364

13. II. 05 20648

AZƏRBAYCAN TARİXİ

(ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərinədək)

Ali məktəblər üçün dərslik

ƏzF-279467

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirinin 26.02.2014-cü il tarixli
241 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

“Bakı Universiteti” nəşriyyatı

BAKİ - 2014

Azərbaycan tarixi kafedrasının müdürü,
dosent Mehman Abdullayevin elmi redaktorluğu ilə

Müəlliflər kollektivi: kafedra müdürü, dosent Mehman Qəhrəman oğlu Abdullayev, əməkdar elm xadimi, prof. Süleyman Sərdar oğlu Əliyarlı, prof. Sevda Yunis qızı Süleymanova, prof. Xaqani Məmməd oğlu Məmmədov, prof. Zabil Həsrət oğlu Bayramov, dos. Tamilla Kərim qızı Babayeva, dos. Yunis Məsməli oğlu Nəsibov, dos. Bəyimirzə Şəbi oğlu Şabiyev, dos. Ərəstun Balaxan oğlu Mehdiyev, dos. Rəsul Sabir oğlu Hüseynli, dos. Kərəm Hətəm oğlu Məmmədov, t.ü.f.d. Lalə Ağamirzə qızı Əliyeva, t.ü.f.d. Rabil Habil oğlu Süleymanlı, baş müəllim Əminə Qasim qızı Şirinova, baş müəllim Nur-lana Allahyar qızı Cavanşir, t.ü.f.d. Ərşad Həsən oğlu Həsənov, t.ü.f.d. Ülviyə Əjdər qızı İbrahimova, t.ü.f.d. Almas Sabir qızı Cavadova, t.ü.f.d. Arzu Əşrəf qızı Məmmədova

Rəyçilər: BDU-nun «Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika» kafedrasının müdürü, professor Anar Camal oğlu İsgəndərov

BDU-nun «Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə)» kafedrasının müdürü, dosent Azad Əhmədağa oğlu Rzayev

Azərbaycan tarixi. Dörslik. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2014, 380 s.

Dörslikdə Azərbaycan tarixinin ən qədim çağlarından XXI əsrin ilk onilliklərinə qədərki dövrünün ən başlıca məsələləri yığcam və anlaşılan şəkildə işıqlandırılmış, Azərbaycan tarixinin qədim, orta əsrlər, yeni və ən yeni dövrü ilə yanaşı, Müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixinə xüsusi yer ayrılmışdır.

Dörslik Bakı Dövlət Universitetinin qeyri-tarix fakültələrinin və digər ali məktəblərin müəllim və tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

A 5030209070
M - 658(07) - 05 - 2014

© "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2014

Ön söz

Dünyanın mədəni xalqları içərisində öz qədimliyi ilə seçilən Azərbaycan xalqı çox zəngin tarixə malikdir və hər bir Azərbaycan gənci bu tarixi öyrənməyə borcludur. Tarix hər bir xalqın, o cümlədən Azərbaycan xalqının da milli özünüdərkinin əsas sütunlarından birini təşkil edir. Qədim yunanlar əbəs yerə tarixi "cəmiyyətin müəllimi" adlandırmayıblar. Qədim çinlilər isə tarix haqqında belə deyirdilər: "keçmiş öyrənmək lazımdır, çünki o, gələcəyin müəllimidir". Müdriklərdən birinin dediyinə görə, əgər biz öz keçmişimizdə olan hadisələri dərindən öyrənməsək, gələcək bizi topa tutacaqdır.

Tarix bəşəriyyətin, o cümlədən ayri-ayri xalqların həyatında ta qədim çağlardan bu günə qədər baş vermiş ən mühüm hadisələri öyrənən elm hesab olunur.

Azərbaycan tarixi kafedrasının əməkdaşları tərəfindən Bakı Dövlət Universitetinin və Respublikamızın Ali məktəblərinin təbiət və ümumiyyətlə, qeyri-tarix fakültələrinin bakalavr təhsil pilləsi üçün hazırlanmış bu dörslik Respublika Təhsil Nazirliyinin tövsiyəsi ilə 2011-ci ildə çap olunmuş Azərbaycan tarixi programına uyğun şəkildə yazılmışdır. Bu zaman Respublikamızın Ali məktəblərinin qeyri-tarix və təbiət fakültələrində Azərbaycan tarixi fənninin tədrisinə ayrılan dərs saatlarının həcminin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Dörslikdə tariximizin ən qədim çağlarından XXI əsrin ilk onilliklərinə qədərki dövrünün ən mühüm problemləri ayrıca fəsillər və paraqraflarda çox aydın, yığcam və anlaşıqlı şəkildə işıqlandırılmışdır.

Kitabın müəllifləri tarixşünaslığımızda mövcud olan ənənəvi "sülalə dövlətləri" prinsipindən imkan daxilində uzaqlaşmağa cəhd göstərmişlər. Azərbaycan dövlətçiliyinin əbədiliyi və varisliyi, xalqımızın milli dövlətçilik ənənələrinə sadıqliyi prinsiplərinə uyğun şəkildə yazılan dörslikdə Azərbaycan xalqının müxtəlif dövrlərdə dövlətçiliyimizi qoruyub saxlamaq və xarici istilalara qarşı azadlıq mübarizəsi xüsusi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Dörslikdə Azərbaycan xalqının etnik kimliyi məsələsi və Azərbaycanın ta qədimdən bir türk yurdu olması aydın şəkildə verilmişdir. XVI əsrətə Azərbaycan türkləri tərəfindən yaradılan, Şərqi Osmanlı və Böyük Moğol imperatorluqları kimi ən qüdrətli dövlətləri ilə bütün sahələrdə rəqabət aparmaq gücündə olan Səfəvi imperatorluğunun tarixinə xüsusi yer ayrılmışdır. XIX əsrin sonları - XX əsrin ilk onilliklərində xalqımızın rus müstəmləkə əsəratına qarşı milli - azadlıq mübarizəsinə və müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin tarixinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu zaman düzgün elmi konsepsiylər əsas götürülmüş, son dövrlərdə tarixşünaslığımızda aparılan elmi araşdırılmalarda əksini tapan elmi yeniliklərdən dörslikdə geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Yeni dörsliyi yazan müəlliflər tariximizin ayri-ayri dövrləri üzrə ən əsas mənbələrdən və tədqiqat

əsərlərindəki materiallardan yetərincə yararlanmağa çalışmışlar.

Dərslikdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixinə də xüsusi yer ayrılmışdır və XX əsrin 90-cı illərində zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqlarını erməni işgalçılardan azad edəcək indiki gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda təbiyə olunması üçün Qarabağla bağlı tarixi gerçəkliliklərin ali məktəb tələbələrinə anlaşıqlı və elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə çatdırılmasına cəhd göstərilmişdir.

Dərsliyin müəllifləri kitab çapa hazırlanarkən kompyuter yığımı və digər köməkçi işlərdə yaxından iştirak etmiş kafedranın baş laborantı S.S.Quliyevaya, doktorant B.N.Quliyev və magistr F.B.Mahmudovaya öz dərin təşkkürlərini bildirirlər.

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN QƏDİM DÖVRDƏ

§ 1. Tarix öncəsi. Azərbaycanda ibtidai icma cəmiyyəti

Ibtidai icma cəmiyyəti bəşər tarixinin ilkin pilləsini təşkil edir. İbtidai icma cəmiyyəti üçün istehsal vasitələri üzərində ümumi mülkiyyətin mövcudluğu, məhsuldar qüvvələrin zəif inkişafı şəraitində kollektiv istehsal və birgə məhsul bölgüsü səciyyəvidir. İbtidai icma quruluşu digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da uzun sürmüştür. Çünkü bu dövrdə əmək alətləri sadə, istehsal texnikası aşağı səviyyədə olub, cəmiyyətin təsərrüfat fəaliyyəti tabii mühitdən birbaşa asılı olmuşdur.

Ibtidai icma cəmiyyəti Azərbaycanda ilk insanların yarandığı vaxtdan (təxminən 1,5 milyon il bundan əvvəl) iri tayfa birləklərinin və ilkin dövlət qurumlarının yaranmasındanək (eramızdan əvvəl III - I minillik) olan bir dövrü əhatə edir.

Ibtidai icma cəmiyyətinin arxeoloji baxımdan dövrləşməsi aşağıdakı kimidir:

1. Qədim daş dövrü (Paleolit) - təxminən 1,5 milyon il bundan əvvəl başlamış və e. ə. XII minilliy qədər davam etmişdir.
2. Orta daş dövrü (Mezolit) - e. ə. XII - VIII minilliklər.
3. Yeni daş dövrü (Neolit) - e. ə. VII - VI minilliklər.
4. Mis - daş dövrü (Eneolit) - e. ə. VI - IV minilliyyin ortaları.
5. Tunc dövrü - e. ə. IV minilliyyin sonları - II minilliyyin sonları.
6. Dəmir dövrü - e. ə. II minilliyyin sonları - I minillik.

Ibtidai icma cəmiyyəti öz inkişafında **üç mərhələdən** keçmişdir:

- 1) ibtidai insan dəstəsi və ya ulu icma;
- 2) qəbilə icması;
- 3) ibtidai icma quruluşunun dağıılması.

Ibtidai insan dəstəsi və ya ulu icma alt və orta paleolitdə (**1,5 milyon ildən - 40 min il bundan əvvələ kimi**) yaşamışdır. İnsanlar qida əldə etmək və heyvanlardan qorunmaq zərurəti qarşısında 20 - 30 nəfərdən çox olmayan bir dəstə halında birləşirdilər və belə ilkin insan dəstələri Qarabağda (Azix və Tağlar mağaraları) və Qazax bölgəsində (Damcılı və Daşsalahlı mağaraları) məskən salmışlar. İbtidai insan yem əldə etmək üçün yiğiciliq və ovçuluqla məşğul olurdu və bu, **istehlak təsərrüfatı** adlanırdı.

Paleolit (qədim daş dövrü) alt, orta və üst adlanan 3 dövra bölünür:

1. Alt paleolit **1,5 milyon il bundan əvvəldən 100 min il bundan əvvələ qədər davam etmişdir**. Azix, Tağlar Azərbaycanda ən qədim paleolit düşərgələri sayılır. Azərbaycanda ən qədim daş alətlər Azix mağarasında tapılmışdır. «**Quruçay mədəniyyəti**»nə aid edilən bu alətlər təxminən 1,5 milyon il bundan əvvəl Azərbaycanda **bacarıqlı insanın** yaşadığını sübuta yetirir. Həmin alətlər belə söyləməyə imkan verir ki, Avroasiya ərazisində ilkin insan yurdu **bizim Vətənimzdə** - Azərbaycanda tapılmışdır.

Bacarıqlı insan əmək alətləri düzəldə və onlardan istifadə edə bildiyinə görə belə adlanmışdır. Alt paleolitdə bacarıqlı insanların məcburi şəkildə birləşdiyi ibtidai insan dəstələri sadə əmək alətləri düzəldir, hazır təbiət məhsulları ilə qidalanır, yiğiciliq və ovçuluqla məşğul olurdular. Təxminən 700 min il bundan əvvəl Azərbaycanda insanlar od əldə etməyi və onu qoruyub saxlamağı bacarmışlar. Azix mağarasında dünyada **ən qədim ocaq yeri** tapılmışdır. Ocağın ətrafında hörülən divar Azix magarasının qədim sakinlərinin daha düşüncəli və bacarıqlı olduqlarını göstərir. Mağarada tapılmış insanın alt çənə sümüyü 350 - 400 min il bundan əvvələ aiddir. Həmin çənə sümüyünün aid olduğu insan **Azixantrop (Azix adamı)** adlanır. Bu tapıntı Azərbaycanın dünyada ən qədim insan məskənlərindən biri olmasının göstəricisidir.

2. Orta paleolit dövrü (təxminən e. ə. 100 - 40-ci minilliklər) Musteyə dövrü adlanır. Bu dövrdə insanlar çaxmaqdaşı və dəvəgözü nüvələrindən lövhə və qəlpələr qoparır, iti uclu əmək alətləri düzəldərək ovçuluqda istifadə edirdilər. İbtidai insan dəstəsində kişilər ovçuluqla, qadınlar isə ev işləri və yiğiciliqlə məşğul olurdular. Qarabağda Tağlılar mağarasındaki ocaq yerləri insanın süni od əldə etmək vərdişinə tamamilə yiyləndiyini göstərir. Orta paleolitdə yaşayan bacarıqlı insanları **Neandertal** adlandırırlar.

3. Üst paleolitdə (eramızdan 40 min il - 12 min il əvvəl) ağılli insanın meydana çıxması ilə Azərbaycanda **qəbilə icması** formalaslaşmağa başladı. Qəbilə icmasında ibtidai yaşayış daha sabit və davamlı şəkil aldı. Bir neçə qəbilənin birləşməsi ilə **tayfa** yarandı. Qan qohumlarından ibarət tayfa birgə təsərrüfat aparır, öz ərazisində bütün təbii ehtiyatlardan birgə istifadə edirdi. Bu zaman istehsal vasitələri və məhsul üzərində ümumi mülkiyyət mövcud idi; birgə əmək və birgə yaşayış qaydaları hökm süründü. Qəbilə icmasının ictimai həyatı və təsərrüfatında eneolitin sonunadək (e. ə. VI minillik) qadın aparıcı yer tutmuşdur. Yalnız ovçuluq və baliqçılıqla məşğul olan kişilərdən fərqli olaraq qadınlar yem toplayır, ev işləri görür, odu qoruyur və uşaqların qayğısına qalırdılar. Qəbilədə qadın, ana üstün yer tutduğuna və nəsil ana xətti ilə getdiyinə görə həmin dövr **matriarxat (anaxaqanlığı)** adlandırılmışdır.

Mezolit (e. ə. XII - VIII minilliklər). Azərbaycanda mezolit dövründə **ox və kamanın kəşfi** ovçuluğun inkişafında böyük rol oynamışdır. Heyvanların uzaqdan ovlanması imkanı yaranmış, qida ehtiyati artmış və ovçuluq əsas peşəyə çevrilmişdi. Bu dövrdə ovçuluq və yiğiciliqlə yanaşı, istehlak təsərrüfatının daha bir sahəsi olan baliqçılıq meydana çıxmışdır. İstehlak təsərrüfatı ilə məşğul olan insanlar geniş əraziyə yayılmaq imkanına malik deyildilər.

Mezolitdə insanlar heyvanların əhliləşdirilməsinə başladılar. Bununla da **ibtidai heyvandarlığın** əsası qoyulmuş oldu. İnsanlar ilk əkinçilik vərdişlərinə də bu dövrdə yiylənərək **ibtidai əkinçiliyin** əsasını qoydular. Beləliklə, mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyuldu.

Azərbaycanda mezolit dövrü **Qobustan və Damcılı** düşərgələri əsasında öyrənilmişdir. Qobustanın qayaüstü rəsmlərində ox - yayla silahlanmış təbii böyüklükdə insan təsvirləri böyük maraq doğurur. Qayaüstü rəsmlərdə qədim insanların ov səhnələri ilə yanaşı, totem - ovsun inancları da təsvir olunmuşdur. Maral, at və keçi, qayıq təsvirləri əsasında demək olar ki, qədim Qobustan əhalisinin əsas məşğulliyəti **ovçuluq və baliqçılıq** olmuşdur. Qobustan qayaüstü rəsmlərində baliq və baliq toru təsvirlərinə rast gəlinmişdir. Buradakı baş tərəfində günəş və içərisində adamlar təsvir edilmiş qayıq rəsmləri mezolitdə baliq ovunun artıq geniş yer tutduğunu sənədləşdirmişdir. Qobustanda yaşayan insanların axırət dünyasına inamı ilə bağlı dəfn zamanı ölülorun yanına məsiş əşyaları qoyulurdu.

Mezolit dövründə kiçik ölçülü (mikrolit) alətlərə Damcılı mağarasında rast gəlinmişdir. Damcılı və Şuşa mağaralarında tapılmış çeşidli qaşovlar, bizlər, kəsicilər, biçaqlarla yanaşı, kiçik lövhəciklərdən hazırlanmış夸şdırma alətlər (biçin biçaqları) və silahlar (ox ucluqları, nizələr) diqqəti cəlb edir.

Neolit (e. ə. VII - VI minilliklər). Azərbaycanda neolit dövrü qəbilə icmasının həyatında böyük dəyişikliklərin başlanğıcını qoyma. Yeni daş dövründə istehsal təsərrüfatı və onun əsas sahələri olan **əkinçilik və maldarlıq** meydana çıxmışdır. **İstehsal təsərrüfatının yaranması** elmi ədəbiyyatda «neolit inqilabı» adlanır. Bu inqilabın nəticəsində insan ərzaq ehtiyatı üzərində ilk dəfə nəzarət etmək imkanı qazanmışdır.

Azərbaycanda istehsal təsərrüfatına keçid e. ə. VII minilliə təsadüf edir. Qobustanda tapılan daş toxalar, dən daşları, biçin biçaqları və çin dişləri ilk əkinçilik alətləri hesab olunur. Neolitdə insanlar daşların deşilməsi və cilalanması üsullarını mənimsəmişdilər. Gəncə - Xanlar bölgəsində arxeoloji abidələrin öyrənilməsi göstərir ki, Azərbaycandakı neolit adamı artıq daşı novçalı şəkər sala, burma üsulu ilə deşə bildirdi. Əsas əmək aləti kimi toxadan istifadə olunduğundan əkinçilik **toxa əkinçiliyi** adlanırdı. Bu dövrün maldarlığı isə ev maldarlığı olmuşdur.

Əhalinin **oturaq hayata** keçməsi üçün imkan yaranmışdır. Təbriz yaxınlığında Yaniqtəpə və Sulduz düzündəki Hacı Firuz abidələri son neolitdə (e. ə. VI minillik) Azərbaycanda **oturaq əkinçi-maldar təsərrüfatının** yayıldığını sübut edir. Bu zaman möhrə və ya ciy kərpiclə hörülülmüş evlərdən **kəndlər** salınırdı.

Neolit dövrünün əsas nailiyyətlərindən biri də gil qab istehsalının - **dulusçuluğun** yaranmasıdır. Əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarını uzun müddətə saxlamaq zərurəti saxsı qabların istehsalına böyük tələbat yaratmışdı. Bu çağacan insanlar suyu yiğib saxlamaq, yemək bişirmək üçün Qobustan qayaları üstündə indiyədək qalan daş oyuqlarından istifadə edirdilər. Neolit sonunda saxsı qablar görünüşcə daha mükəmməl formada hazırlanırdı və hətta boyla ilə naxışlanırdı. Azərbaycanda «ev peşələri» sayılan **toxuculuq, tikinti və hörgü işi** də neolit dövründə meydana çıxmışdır.

Eneolit dövrü (e. ə. VI - IV minilliklər). Bu dövrdə istehsal təsərrüfatının inkişafı nəticəsində qəbilə icması özünün çıxaklılaşma mərhələsinə daxil olmuşdur. Dəmyə (təbii suvarma) əkinçiliyi geniş yayılma da, **süni suvarma əkinçiliyinin** izlərinə Mil düzündə Şahṭəpə yaşayış yerində rast gəlinmişdir. Burada arxeoloqlar qədim suvarma arxlarının izlərini üzə çıxarmışlar. Toxa əkinçiliyinin texniki imkanları məhdud olsa da, Azərbaycanda 10-a qədər taxıl növü (buğda, arpa, dari, vələmir, çöl noxudu və s.) əkilib becərilirdi. Taxıl məhsullarını üyütmək üçün müxtəlif dən daşlarından və daş həvəng - dəstalardan istifadə edilirdi. Yığılmış taxılı ciy kərpicdən tikilmiş anbarlarda, quyularda və iri saxsı qablardada saxlayırdılar. Şomutəpə və Əliköməktəpədə tapılan üzüm tumları Azərbaycanda üzümçülük təsərrüfatının eneolitdən başladığını göstərir.

Azərbaycanda atçılığın 7 minillik tarixi vardır və Azərbaycan **atın ev heyvanı kimi bəslənməsi sahəsində Avrasiyada ən qədim ocaqlardan** biridir.

Bu dövrün adamları **parça toxumağı** və **gön dərini emal etməyi** bacarırlıdılar. Azərbaycanda eneolit insanın həm də **metalla** ilk tanışlıq dövrüdür. Daha möhkəm əmək alətləri və silahlar düzəltmək ehtiyacı metaldan istifadə edilməsinə tələbat yaratmışdır. **Qafqazda ən qədim mis məməlatının Azərbaycanda tapılması** göstərir ki, burada ibtidai insanlar metal əritməyi bacarırlıdılar. Kültəpə, Əliköməktəpə və başqa yerlərdə soyuq döymə üsulu ilə hazırlanmış 20-dək kiçik mis alət tapılmışdır.

Eneolit dövrünün yaşayış məskənləri özünəməxsus quruluşa malik idi. Ciy kərpicdən hörülülmüş dairəvi və dördkünc yaşayış evləri və təsərrüfat tikililəri kiçik həyətlə birlikdə hasar içərisinə alınırdı.

Ibtidai cəmiyyətin həyatında və təsərrüfatında kişinin üstün mövqə qazanması nəticəsində eneolit dövründə anaxaqanlıq başa çatmış və öz yerini **patriarxata (ataxaqanlığı)** vermişdir. Qədim Şərqiñ bir çox bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da eneolitdə ölüün yaşayış yerində və ya divarın dibində dəfn etmək adəti var idi. Əliköməktəpədə 20-dək qəbir abidəsində ölü qırmızı boyalı boyanmış, həsirə bükülərək qəbirə sağ və ya sol böyüyü üstə gömülmüş, üzünən qarşısına isə su qabı (cam) qoyulmuşdu. Əksər qəbir abidələrinin eyni olması onu göstərir ki, cəmiyyət hələ varlı-kasıblara bölünməmişdi və ictimai bərabərsizlik yox idi.

Tunc dövrü (e. ə. IV - II minilliklər). Qəbilə icmasının təsərrüfat həyatında böyük dəyişikliklərin baş vermesi və metal istehsalının təkmiləşməsi şəraitində e.ə. IV minilliyin sonlarında Azərbaycanda **tunc dövrü** başlandı. İcma təsərrüfatının yeni yaranmış sahələrindən biri **metal istehsalı** oldu. E. ə. III minillikdə sənətkarlar misi əritməyi, mis-mərgümüş (arsen) qatışığından tunc almağı, bu ərintini qəliblərə töküb hazırlı məhsul əldə etməyi bacarırlıdılar. Onlar bu yolla daha möhkəm, davamlı və məhsuldar əmək alətləri, müxtəlif silahlar (baltalar, nizələr, xəncərlər) düzəldirdilər. Əkinçilik və maldarlıq məhsullarının tayfalararası miqyasda mübadiləsi də bu dövrdə

meydana çıxmışdır.

Təxminən 2 min il davam edən tunc dövründə məhsuldar qüvvələr dənə da inkişaf etmiş, təsərrüfatın bütün sahələrində və ictimai həyatda köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Qəbilə icmasının dağılması və **erkən dövlət qurumlarının** yaranması prosesi də bu dövrdə başlamışdı.

Tunc dövrü **erkən**, **orta** və **son** adlanan üç mərhələdən keçmişdir. **Azərbaycan türkləri** onunla öyünməlidirlər ki, **Cənubi Qafqazın əsas eneolit və tunc dövrü mədəniyyətini onlar yaradmışlar.** Cənubi Qafqazda tapılmış 150-dən çox eneolit və tunç dövrünə aid abidənin üçdə ikisindən çoxu Azərbaycanın payına düşür.

Erkən tunc dövründə (e. ə. IV minilliyin sonları - e. ə. III minilliyi əhatə edir və arxeoloji baxımdan **"Kür - Araz mədəniyyəti"** adlanır.) insanlar sıx yaşayış yerlərindən əkinçilik və maldarlıq üçün daha əlverişli olan vadilərə, dağ ətəklərinə yayılıb məskunlaşdırıldılar. Artıq e. ə. III minilliyin birinci yarısında toxxa əkinçiliyi öz yerini **xış əkinçiliyinə** verməyə başlamışdı. Bununla bağlı olaraq iribuyuzlu heyvanlardan qoşqu vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Xış əkinçiliyi dağətəyi bölgələrdə əkinçiliyin inkişafına yeni imkanlar açaraq əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə şərait yaradırdı. Düzən yerlərdə **süni suvarma əkinçiliyi**, dağətəyi və dağlıq yerlərdə isə **dəmyə əkinçiliyi** geniş yayılmışdı. Bu zaman bugdanın yumşaq növü, arpa, dari, noxud və kətan əkinləri üstün yer tuturdu.

Azərbaycanda erkən tunc dövründə ev maldarlığından **köcmə, yaylaq maldarlığına** kecid baş vermişdir. Əhalinin Alp cəmənliliklərinin bol olduğu ərazilərə yayılması xüsusi qoyunçuluğun inkişafı ilə bağlı idi.

Köcmə (yaylaq) maldarlığına keçilməsi ilə əlaqədar yalnız heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələr meydana çıxırdı. Əkinçiliyin və maldarlığın bir birindən ayrırlaraq müstəqil sahələr kimi fəaliyyət göstərməsi ibtidai icma cəmiyyətinin tarixində **birinci ictimai əmək bölgüsü** hesab edilir.

E. ə. III minillik ibtidai cəmiyyətin həyatında əmlak bərabərsizliyinin ilkin əlamətlərinin üzə çıxdığı və ilkin tayfa birliliklərinin yaradığı dövr kimi də xarakterizə olunur. Bu dövrdə Azərbaycanın cənubunda kuti, lullubi tayfa birlilikləri və Kür-Araz vadisində daha bir tayfa birliliyi meydana çıxmışdı.

Orta tunc dövründə (e. ə. III minilliyin sonu - e. ə. II minilliyin I yarısı) qəbilə icmasının təsərrüfatı və sənətkarlıq çoxnövü olmasına ilə seçilirdi. Bu zaman mülki və ictimai bərabərsizlik xeyli dərinləşmişdi.

Orta tunc dövründə cəmiyyətin həyatında **yenisi əmək bölgüsü** baş vermiş, **sənətkarlıq** əkinçilikdən ayrılmışdır. Sənətkarlığın metalisləmə, dulusçuluq və toxuculuq sahələri aparıcı yer tuturdu. Naxçıvanda II Kültəpə abidəsində dörd kürəsi olan dulus emalatxanaları tapılmışdır. Həmin emalatxanalarda əllə hərəkətə gətirilən dulus çarxlarında zəngin naxışlara malik boyalı qablar istehsal edilirdi. Üzərliktəpədə tapılan toxucu qurğusunun qalığı-dördəşli alət sənətkarlıq texnikasının xeyli təkmilləşdiyini göstərir. Heyvandarlığın aparıcı sahəsi olan qoyunçuluq toxuculuq sənətini əsas

xammal olan yunla təmin edirdi.

Orta tunc dövründə **şəhərəbənzər** yaşayış məskənlərinin meydana çıxmazı ilk növbədə sənətkarlığın inkişafı ilə bağlı idi. Şəhərəbənzər məskənlər möhkəmləndirilmiş müdafiə hasarları ilə əhatə olunurdu. Buradakı evlər müəyyən plan üzrə sira ilə kvadrat kərpiclərdən tikilirdi. Naxçıvanda orta tunc dövrüna aid yaşayış məskənlərinin öyrənilməsi burada Şərqiñ **ən qədim və ilkin şəhər mədəniyyətinin** təşəkkül tapmasından xəbər verir.

Sənətkarlığın əkinçilikdən getdiyəcək daha çox ayrılması nəticəsində sənətkarlıq məhsulları satılıq məhsula - əmtəəyə əvvərilməyə başlamışdı. Alqı - satqının genişlənməsi **tacirlər** zümrəsinin yaranmasına doğru aparırdı. Bu dövrə Azərbaycanda pul yerinə xirdabuynuzlu mal - davar işlənilirdi.

Orta tunc dövründə əkinçilik süni suvarmaya əsaslanır, xis əkinçiliyi tətbiq edilir, buğda, arpa və dari becərilirdi. Taxılın döyülməsində daş vəllərdən istifadə olunurdu. Kənd təsərrüfatında **üzümçülüklük** də mühüm yer tuturdu. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış mədəni üzüm tumları, şirəsizxan daş təknələr orta tunc dövründə Azərbaycanda üzüm emalının və şərabçılığın yarandığını göstərir.

Əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatlarının çiçəklənməsi şəraitində artıq məhsul, zinət əşyaları, sürülər, otlqlar və s. tayfa başçılarının və əyanların əlində cəmləşərək tədricən **xüsusi mülkiyyətə** əvvərildi. Cəmiyyət varlılar, sənətkarlar və icmaçı kəndlilər (əkinçi və maldarlar) zümrəsinə bölünməyə başlayırdı. İcmaçı kəndlilər və sənətkarlar cəmiyyətin əsas istehsalçı qüvvəsini təşkil edirdilər. Suvarma arxlarının çəkilməsi, müdafiə qurğularının tikilməsi və tayfa ərazisinin qorunması kimi ağır vəzifələri də onlar yerinə yetirirdilər.

Son tunc - erkən dəmir dövründə (e. ə. XIV - e. ə. VII əsrlər) təsərrüfatın və mübadilənin daha da inkişaf etməsi tayfa başçılarının və əyanların icmanın əsas kütləsindən ayrılmamasına, ailələr arasında əmlak bərabərsizliyinin dərinləşməsinə gətirib çıxartdı. Nəticədə ibtidai icma quruluşunun dağılma prosesi özünün son mərhələsinə çatdı. Var - dövlət və sərvət əldə etmək üçün **mühəribə** peşəyə əvvərilməyə başladı. E. ə. II minilliyin ortalarına aid külli miqdarda çoxnövlü hücum və müdafiə silahlarının tapılması tayfalararası mühəribələrin geniş miqyası və amansızlığından xəbər verir. Dəmir istehsalının başlangıç mərhələsində (e. ə. XII - e. ə. XI əsrlər) əmək alətləri ilə yanaşı, çoxlu silah düzəldilməsi cəmiyyətin silahlanmasına imkan yaratmışdı. Mühəribələr zamanı tutulmuş əsirlər qul edilərkən istehsala cəlb olunurdular.

Bu dövrə süni suvarmanın genişləndirilməsi əkinçiliklə yanaşı, **bağçılıq, bostançılıq və üzümçülüyü**n inkişafına şərait yaradırdı. Yaylaq maldarlığı genişlənir, atçılıq sürətlə inkişaf edirdi. Atdan hərbi yürüşlərdə və köç arabalarında istifadə edilməyə başlanılmışdı. Sarıtopədən (Qazax) tapılmış qablar üzərində **təkər**, Xaçbulaqda (Daşkəsən) tapılmış tunc kəmər üzərində iki at qoşulmuş **döyüş arabası** təsvir edilmişdir.

E. ə. II minilliyin sonunda Azərbaycanda soyuqfürmə texnikasına əsaslanan **dəmir istehsalına** başlanılmışdı. Metallurgiya və metalisləmə sənəti yüksəliş keçirirdi. Sənətkarlıqda dabbaqlıq (gön - dəri), toxuculuq sahələri də mühüm yer tuturdu. Mingəçevirdə tapılmış boyanmış yun və kətan parça qalıqları toxuculuğun və boyaqçılığın yüksək inkişafından xəbər verir. Saxsı qab istehsalında **ayaqla hərəkətə gətirilən dulus çarxının** geniş tətbiqi istehsalın həcmini və məhsulun keyfiyyətini artırırdı. Vətənimizin Gəncə bölgəsində qara və boz rəngli qab - qacaq, Qarabağda qara cilalı və həndəsi naxışlı saxsı qab hazırlanması üstünlük təşkil edirdi. Naxçıvan və Urmiya bölgələrində insan, heyvan, quş təsvirləri olan birrəngli və çoxrəngli boyalı qablar geniş yayılmışdı. Saxsı nehrələrə də rast gəlinir.

Son tunc - erkən dəmir dövründə təsərrüfatın mühüm sahərinin inkişafı tayfalararası və ölkələrərə ticarəti daha da gücləndirmişdi. Alqı - satqı davar, qaramal, yun, əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq məhsulları ilə aparılırdı. Davarla yanaşı, müəyyən çəkisi olan metal parçaları, silah və s. pul kimi işlənilirdi. Azərbaycanın Ön Asiya, xüsusilə Mesopotamiya (İkiçayyarası) ölkələri ilə müntəzəm ticarət əlaqələri var idi. E. ə. II - I minilliklərdə Assuriyadan Azərbaycana silah və bəzək şeyləri gətirilirdi. Urmiya gölünün cənubunda yerləşən Həsənli abidəsində Assuriyadan gətirilmiş və üzərində e. ə. XIV əsra aid yazı olan toppuzun, Xocalıda üzərində Assur hökmdarının adı yazılmış muncuğun, Qarabağda və digər yerlərdə assur tipli şirli qabların tapılması Azərbaycan - Assuriya ticarət əlaqələrindən xəbər verir. Qərbi Azərbaycanda hazırlanmış tunc kəmər və qalxan döşlüyü Kiyevədək, balta və yabalar isə Tehran və Kaşana qədər gedib çıxmışdır.

Beləliklə, ibtidai cəmiyyət daxilində mülki bərabərsizliyin, içtimai təbəqələşmənin və xüsusi mülkiyyətin yaranması, sənətkarlığın müstəqil peşəyə əvvərilməsi icma daxilində birgə əmək, birgə əmlak və birgə yaşayış qaydalarının pozulmasına gətirib çıxartmışdı. Azərbaycanda qəbilə icmasının və icma təsərrüfat formasının dağılması prosesi e. ə. II minilliyin sonu - I minilliyin başlangıcında başa çatmışdır.

§ 2. E. ə. III - II minilliklərdə Azərbaycanda erkən dövlətlər. Manna dövləti Kuti və Lullubi dövlətləri

E. ə. III - II minilliklərdə Azərbaycanın cənubunda və şimalında ilkin tayfa birlilikləri mövcud idi. Azərbaycanın cənubunda yaşayan etno - siyasi birliliklərdən kutilər, lullubilər, su və turukkilər haqqında qədim Şumer - Akkad mixi yazılarında kifayət qədər məlumatlara rast gəlinir. E. ə. III minilliyyin II yarısında Azərbaycanın cənubunda Lullubi və Kutilərin erkən dövlətləri yaranmışdır.

Kuti dövləti. Azərbaycanın Urmiya gölü bölgəsində hələ e. ə. XXIV - XXIII əsrlərdə Kuti tayfa birləşməsi yaşayırdı. Mənbələrdə kutilərin məs-

kunlaşlığı ərazi dağlıq **Kutium ölkəsi** kimi xatırlanmışdır. Kutilər maldarlıq, əkinçilik və sənətkarlıqla məşğul olur, Mesopotamiyada yaşayan əhali, xüsusilə şumerlərlə iqtisadi-siyasi əlaqələr saxlayırdılar. E. ə. XXIII əsrədə daha da güclənmiş Akkad hökmədarlarının aramsız hücumlarının qarşısını almaq üçün kutilər qonşuluqda yaşayan digər etno - siyasi toplumlarla hərbi ittifaq qirmış və müttəfiqlər üç dəfə Akkad ordularını məğlubiyyətə uğratmışdır.

E. ə. XXIII əsrin sonlarında Kuti dövləti xeyli güclənmişdi. Döyüşkənliliyi ilə seçilən və çoxsaylı əhaliyə malik olan **Kuti dövləti** Mesopotamiyaya hərbi yürüşlərə başlayaraq Akkad qoşunlarını darmadağın etmişdi. Kuti hökmədarı **Enridavazir** bu qələbə şərfinə ucaltdığı abidədə özünü «**Kutiumun və dünyanın dörd tərəfinin hökmədarı**» adlandırmışdır.

E. ə. XXII əsrin əvvəllərində Mesopotamiyanın cənubunu işgal edən və Akkad dövlətini süquta uğradan Kutilər burada **böyük xilaskarlıq mis-siyasını** yerinə yetirdilər. Akkadlar daima Şumer şəhərlərinin əhalisini kütəvî şəkildə məhv edirdilər. Şumerlərin muqəddəs Nippur şəhərini viran qoyan akkadlar, hətta onların Ekur məbədini belə dağıtmışdır. Bu hadisə şumerlərin səbr kasasını doldurmuş və onlar yardım üçün Akkadın əsas düşməni olan güclü Kuti dövlətinə üz tutmuşdular. Kutilər şumerlər üzərində Akkad ağalığına birdəsflik son qoymuşdular.

Qədim Azərbaycanın çox qüdrətli etnosu olan kutilər 91 il (e. ə. 2195 - 2104) Dəclə və Fərat çayları arasında öz siyasi hökməranlığını sürdürə bilmişdir. Bu zaman inzibati vəzifələri daşıya biləcək çoxlu adamları olmadığından işgal olunmuş əraziləri yerli Şumer və Akkad əyanlarından təyin etdikləri canişinlər vasitəsilə idarə edirdilər. Kuti hökmədarı, həm də Akkad çarı titulunu daşıyır və hakimiyətə **seçki yolu** ilə gəlirdi. Şəhərləri en və ya ensi rütbəli hökmlər idarə edirdilər. Kutilər şumerlərin dağıdılmış məbədlərini bərpa etmiş və yenilərini tikdirmişdilər.

Mesopotamiyanın cənubundakı əhalidən kutilər sənətkarlıq, ərzəq məhsulları və qiymətli metallar şəklində vergilər toplayırdılar.

Kuti ağalığı dövründə Mesopotamiya ərazisi xarici basqınlardan daha yaxşı qorunmuş, ticarət yollarında tam təhlükəsizlik təmin olunmuşdu.

Kuti hökmədarlarına aid yazılıarda onların İstar və Sin tanrıları haqqında məlumatlar vardır. Kutilər Mesopotamiyada yerli tanrılarla sitayı saxlamaqla, öz dini ayınlarını tətbiq etməyə çalışırdılar. Dini ibadətdə yeniliklər yerli kahinlərin ciddi müqaviməti ilə qarşılanındı.

E. ə. XXII əsrin sonlarında Mesopotamiyanın cənubunda başda Şumer Uruk şəhərinin hakimi Utı - heqal olmaqla kutilərə qarşı müqavimət başladı. Utı-heqal öz kitabəsində kutiləri «zəhərli dağ ilanları, tanrıların düşməni, Şumer dövlətçiliyini dağlara aparan, Şumeri ədəvətlə doldurulan, arvadı ərindən, uşaqları valideynlərindən ayıran, ölkədə düşməncilik və nifaq salan» bir toplum adlandırırdı. Bu cür düşmən münasibət əslində Kuti hakimiyətini gözdən salmağa, işgalçı kutilərlə mübarizənin zəruriliyini əsaslandırmağa və əhalini ayağa qaldırmağa yönəlmüşdi. E. ə. 2109-cu ildə kutilərlə Uruk şəhəri

arasında baş verən döyüşdə şumerlər qalib gəldilər. İkiçayarasında ağalıq edən sonuncu kuti hökmədarı Tirikan oldu. O, cəmi 40 gün hakimiyətdə qala bilmışdı. E. ə. 2104-cü ildə həm onun, həm də İkiçayarasında Kuti hakimiyətinə son qoyuldu. Bundan sonra kutilər öz doğma torpaqlarına qayıtdılar. Onlar burada lullubi təyfələri tərəfindən sixisdirilərəq torpaqlarının bir hissəsini itirərək bir qədər şimal-şərq səmtinə çəkilməli oldular.

Şumer mixi yazılarında İkiçayarasında hökməranlıq edən 21 Kuti çarının adı çəkilmişdir.

Lullubi dövləti. E. ə. III minilliyyin II yarısında Azərbaycan ərazisində mövcud olan etno-siyasi birliliklərən biri də lullubilər tərəfindən yaradılmışdır. Lullubilər haqqında ilk məlumat Akkad mənbələrində verilmişdir. Akkad kitabələrində «Lullubum dağlılarını öz hakimiyəti altında birləşdirmiş hökmədar Sidurru» haqqında danışılır. **Lullubi siyasi birlüyü** Urmiya gölü hövzəsində meydana çıxmışdır. Lullubilər Diyala çayının yuxarı axarından Urmiya gölünədək olan torpaqlarda kutilərdən cənubda və şərqdə yaşayırdılar. Lullubilərin təsərrüfatında maldarlıq üstün yer tutmuşdur. Onlar Mesopotomiyadakı şəhərlərlə ticarət əlaqələri saxlayır, qaramalı taxila dəyişirdilər. Qonşu hurri və hetlər lullubiləri öz dövlət idarələrində işə cəlb edir və döyüşkən lullubiləri muzdla hərbi xidmətə çağırıldır.

Lullubi hökmədarı Anubanininin e. ə. XXII əsrə aid kitabəsində Akkad dilində yazılmışdır: «Anubanini, qüdrətli çar, **Lullubum çarı** öz təsvirini və İstar ilahəsinin təsvirini Batır dağında həkk etdi». Bu yazı əsasında müyyəyen olunmuşdur ki, Lullubi hökmədarı Anubaniniyə tabe olan torpaqlar Urmiya gölündən Diyala çayının orta axarına gedən uzanırdı. Yazida «Yuxarı Dəniz» və «Aşağı Dəniz» in qeyd olunması göstərir ki, hökmədar Anubanini Urmiya gölündən İran körfəzinə qədər olan ərazilərə iddia ilə çıxış edirdi. Vaxtilə kutilərə məxsus olan torpaqların böyük hissəsi indi Lullubi hökmədarının əlinə keçmişdi.

E. ə. XXI əsrədə şumerlər lullubilər üzərinə tez - tez talanədici yürüşlər edirdilər. Lullubilər də kutilərlə birlikdə İkiçayarasında yaşayan xalqlar üzərinə işgalçi yürüşlərə çıxırdılar. Lullubilər təxminən 1500 il ərzində Azərbaycan və qonşu ərazilərin tarixində mühüm rol oynadılar. Lullubi təyfələri Ön Asiyada öz qoçaqlığı və döyüşkənliliyi ilə seçilirdilər və adları bir sıra qonşu xalqlar arasında vahimə ilə çəkilirdi. Təsadüfi deyil ki, hurrilər və urartulular lullu etnonimini daha çox «yadelli», «düşmən» mənasında işlədirdilər. E. ə. II minilliyyin əvvəllərində lullu sülaləsi, hətta Aşşur taxt-tacını əla keçirmişdi.

E. ə. XIV - XIII əsrlərdə Assuriya və Yeni Babil hökmədarlarının kitabələrində Lullume ölkəsi və onlarla aparılan savaşlar haqqında məlumatlar verilir. Lullubi torpaqları e. ə. I minilliyyin başlangıcında Zamua ölkəsi kimi tanınır. Manna dövlətinin tərkibinə daxil olan İç Zamuanın şimal hissəsi yazılı mətnlərdə bəzən Lullume adlandırılır.

Kuti və Lullubi dövlətləri e. ə. III minilliyyin sonlarında süquta ug-

ramışdı.

Turukki etno - siyasi birligi. Azərbaycanın cənubunda yaşayan əhalinin tərkibinə turukki adlı etnik birlik də daxil idi. Turukki tayfa birliliyi tarix səhnəsinə kutilər və lullubilərlə eyni vaxtda çıxmışdır. E. ə. III minilliyyin II yarısında turukkilərin kutilər və lullubilərlə bir müttəfiq kimi xatırlanması onların bir - biri ilə qoşuluqda yaşadığını göstərir. E. ə. XXIV əsrə aid yazılıarda akkadlı Sarçonun dövründə onun dövlətinin ərazisində yaşayanlar içərisində turukki tayfa adı da çəkilmişdir. Akkad hökmətləri Naramsuənə qarşı kutilərin və digər tayfaların birləşdiyi hərbi ittifaqa turukkilər də qoşulmuşdular. E. ə. XVIII - XIII əslərə aid Assur yazılılarında turukkilərin adına tez-tez rast gəlinir. Bir Assur mətnində onlar «**Turukku ölkəsinin adamları**» kimi verilmişlər və bu ərazidə kutilərin də yaşadığı göstərilmişdir. Lullubi kimi turukkilər də Zaqros dağlarından Raniyə düzənliliyinə keçərək hurrilərlə əlaqə saxlayır və Mesopotomiya hüdudlarına daxil olurdular.

Assur hökməti I Şamşı - Adadın (e. ə. 1813 - 1783) yürüşlərinə qədər turukkilər qərb qoşuları ilə dinc əlaqələr saxlayır və Aşsurun ticarət əlaqələrində vasitəçi kimi iştirak edirdilər. Turukkilər e. ə. XVIII əsrədə assurlarla dəfələrlə müharibə aparmışdır. Mari məktublarında **turukki hökməti Lidayanın** adı assurlara qarşı vuruşan turukkilərin başçısı kimi xatırlanmışdır. Turukkilər assurların Dəclədən şərqdəki əraziləri əla keçirmək cəhdinə qarşı duran ciddi bir qüvvə kimi çıxış edirdilər. Lidayanın başçılığı ilə turukkilər Assur hökməti İşmedaqana (e. ə. 1797 - 1757) qarşı uğurlu hərbi əməliyyat keçirərək Şuşarra ölkəsini assurlardan azad etmişdilər. Assur mənbələrində birində yazılmışdır: «Turukku Lidaya və Şuşaradakı turukkilər biza düşmənçilik etdilər və iki şəhəri viran qoydular». Turukkilər Dəclədən şərqdə öz vətənlərindən uzaqlarda Assurun nəzarəti altında olan torpaqlarda kifayət qədər sərbəst hərəkət edir və elə bir ciddi müqavimətlə üzləşmirdilər.

Qədim yazılı mənbələri araşdırın istedadlı alimimiz **Mirheydər Mirzəyevin** fikrinə görə Babil hökməti Hammurapinin dövründə (e. ə. 1792 - 1750) turukkilər bölgədə kifayət qədər güclü toplum kimi tanınırdılar və Assurla mübarizənin gedişində vahid hakimiyyət altında birləşmişdilər. Hətta güclü Babil şahı Hammurapi öz rəqiblərinə qarşı mühəribəyə hazırlaşarkən **Turukki hökməti Zaziyaya** müraciət etmişdi. Zaziya öz qoşunu ilə yardımına gələcəyini bildirə də, xeyli müddət keçməsinə baxmayaraq vədinə əməl etməmişdi. Görünür, Zaziya ikili siyaset yeridirdi. Hammurapiyə qarşı Elam, qonşu Kuti və digər ölkələrdən təşkil olmuş ilk iki koalisiyada iştirak etməməklə yanaşı, o, Hammurapiyə də kömək etməyə tələsmirdi. Bunun nəticəsidir ki, Babil şahı Hammurapi hakimiyyətinin 35-ci ilində Marini darmadağın etdikdən sonra əsas diqqətini turukkilərin də daxil olduğu koalisiyaya yönəltmiş, hakimiyyətinin 37-ci ilində **turukki ordusu** üzərində qələbə qazanmışdı. Döyüş şübhəsiz ki, Turukki ölkəsindən kənarda baş verdiyindən Hammurapi Turukkumu zəbt edə bilməmişdi.

E. ə. XIX ərin sonu - XVIII ərin I yarısında döyükən turukkilər mütəşəkkil hərbi-siyasi qüvvə kimi çıxış etmiş, yarım əsr ərzində Assur hökmətləri ilə savaşlara girmiş, Assurun Şərqə doğru hərbi təcavüzünü dayandıraraq **tarixi Azərbaycan torpaqlarını** işgal təhlükəsindən qurtarmışdır.

E. ə. XIV - XIII əslərdə kuti, lullubi, su tayfaları ilə birlikdə turukkilər də assurların tez-tez baş verən yürüşlərinə qarşı birlikdə mübarizə aparır-dilar. Bu tayfalar Azərbaycanın qədim tarixində mühüm rol oynamışlar. E. ə. I minilliyyin başlangıcında Azərbaycanda öz dövlətlərini yaradan mammalılar həmin tayfaların varisləri hesab olunurlar. Kuti - lullubi dillərində sözər qalmadığından və dil materialı yalnız şəxs adlarından ibarət olduğundan onların dil mənsubiyyəti indiyədək dəqiq müəyyən edilməmişdir.

Manna dövləti

Azərbaycan dünyada qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan bir ölkə kimi tanınır. Fəxrlə belə söyləmək olar ki, **Azərbaycan türklərinin** adı ən qədim çağlardan dövlət yaradan və dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlaya bilən xalqların sırasında çəkilir. E. ə. III minilliyyində erkən dövlətlər yaratmaqla tarixin səhnəsinə çıxan Azərbaycan türkləri e. ə. I minilliyyin əvvələrində Azərbaycanın cənubunda **Manna** adlı yeni bir dövlətin əsasını qoymuşdular. Mannanın adı ilk dəfə e. ə. 843-cü ildə Assur mixi kitabəsində «*Munna*» kimi çəkilmişdir. Urartu yazılılarında bu dövlətin adı Mana, Tövratda isə Minni kimi verilmişdir. Urmiya gölündən cənubda İç Zamuada yaşayan mammalılar bu bölgədə mövcud olan siyasi qurumları - «ölkələri» öz dövlətlərinin tərkibində birləşdirmişdilər. Nəticədə Mannanın coğrafi hüdudları xeyli genişlənmİŞdi.

E. ə. 843-cü ildə Assur çarı III Salmanasar İç Zamuadakı bəzi məntəqələri əla keçirdikdən sonra **Manna ölkəsinə** qədər gedib çıxmış, ancaq müqavimət nəticəsində bu ölkəyə girə bilməmişdi. E. ə. 829-cu ildə Assuriyanın Mannaya yeni həcumu ilə bağlı mixi yazısında bu dövlətin hökməti **Udakinin** və paytaxt şəhəri **Zirtanın** (sonralar **İzirtu**) adı çəkilmişdir. Mannanın bir dövlət kimi formalşaməğa başlaması e. ə. IX əsrin ortalarına düşür. Həmin ərin 30 - 20-ci illərində Urmiya gölünün bütün cənub və cənub - şərqindəki «ölkələrin» çoxu Udakinin hakimiyyəti altında birləşdirilmişdi.

E. ə. IX ərin sonu - VIII ərin əvvələrində Manna dövləti dəfələrlə qonşu **Assuriya** və **Urartu** kimi çox qüdrətli dövlətlərin çoxsaylı talanədici yürüşlərinə məruz qalmışdır. Bu amansız savaşlarda Manna böyük əhali və təbii sərvətlərini qurban vermək bahasına öz təhlükəsizliyini və dövlətçiliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Manna imkan düşən kimi ona düşmən kəsilən dövlətlərin üzərinə yürüşlər edirdi. E. ə. 776 - 775-ci illərdə Manna Urartu üzərinə həcum etmiş və bu hadisə Urartu yazısında «**Manna ölkəsi gəldi**» kimi verilmişdir.

Mannanın yüksəlisi. E. ə. 743-cü ildə assurların Mannanın əsas düş-

mənəni olan Urartuya ağır zərbə endirməsi ölkəmizi talanədici hərbi yürüşlərdən xilas etdi. Qədim dövlətimizin **çıçəklənmə dövrü** başladı. Manna hökmdarı **İranzu** (e. ə. 740 - 719) güclü Assuriya dövlətinin bölgədə siyasi üstünlüyünü qəbul edərək onun gücündən əsas düşməni olan Urartuya qarşı istifadə etməyə çalışır. Assuriya isə Urartu ilə apardığı müharibələrdə Mannaya öz müttəfiqi kimi yanaşındı. Belə əlverişli beynəlxalq şəraitdən istifadə edən İranzu vaxtilə Urartunun ələ keçirdiyi əraziləri Assuriyanın köməyi ilə geri qaytarmışdı. Onun dövründə Cənubi Azərbaycanın demək olar ki, bütün torpaqları Manna dövlətinin tərkibində idi və dövlətin **şimal hüdudları Araz çayına** çatmışdı. Nəticədə Manna qədim Şərqiñ dörd qüdrətli dövlətindən biri olmuşdu. İranzu mərkəzləşdirmə siyasəti yeridərək bütün vilayətlərin hakimlərini özünə tabe edə bilməşdi. Assuriya ilə müttəfiqlik, yaxınlıq siyasəti İranzuya ölkəsini bütöv saxlamağa imkan verirdi. Ancaq bəzi vilayətlər mərkəzə tabe olmasına - deyə Urartuya meyllənir, bu isə dövlətin parçalanması üçün böyük təhlükə yaradırdı. E. ə. 719-cu ildə bəzi vilayət və şəhərlər İranzuya qarşı çıxaraq üşyan qaldırsalar da, assurların köməyi ilə bu üşyan yatırıldı.

İranzunun ölümündən sonra taxta onun böyük oğlu **Aza** (e. ə. 718 - 716) çıxdı. Urartunun fitnəsinə uyan və ondan kömək alan bəzi vilayət hakimləri onu devirdilər və qardaşı **Ullusunu** (e. ə. 716 - 680) hakimiyyətə götərdilər. Ullusunu Urartu ilə ittifaqa girdi və 22 qalani ona bağışladı. Manna kimi müttəfiqin və Urartuya qarşı mühüm strateji əhəmiyyətli qalaların və ərazilinin itirilməsi ilə barışmayan Assuriya hökmdarı II Sarqon e. ə. 716 - 715-ci və e. ə. 714-cü ildə Mannaya yürüşlər etdi. Nəticədə Mannada Assuriyanın siyasi üstünlüyü təmin edildi, 22 qala geri qaytarıldı, urartupərəst qüvvələr sıradan çıxarıldı. II Sarqon **Ullusunun Mannanın hökmdar taxtında yenidən əyləşməsi** ilə barışmali oldu. E. ə. 714-cü ildə II Sarqonun Urartuya uğurlu yürüşü nəticəsində bir sıra Manna vilayətləri geri qaytarıldı, Mannanın Urartu təcavüzündən yaxa qurtarib tam müstəqil dövlətə çevriləməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

Manna e. ə. 714-cü ildə Urartuya qarşı aparılan müharibə ilə əlaqədar Assuriyaya bac versə də, sonrakı dövrlərdə uzun müddət belə məlumatlara rast gəlinmir. E. ə. 713-cü ildə Ullusunu Sarqonu bacla deyil, hədiyyələrlə qarışlamışdır. II Sarqon da Manna hökmdarını öz yaxın müttəfiqi kimi kətan və yandan toxunmuş rəngli geyimlər, xəncər və üzüklər bağışlamaqla də-yərləndirmişdi. II Sarqon ölkədən çıxan kimi **Ullusunu** Assuriyanın siyasi üstünlüyünü tanımaqdən imtina etmiş, hətta **Assur torpaqlarına yürüşlərə** başlamışdı. Assur qaynaqlarında e. ə. VIII - VII əsrin sonu-VII əsrin əvvəllərində Mannanın Assuriyaya boyun əyməməsi haqqında çoxlu məlumatlara rast gəlirik. Manna, hətta öz ərazilərini Assur torpaqları hesabına genişləndirməyə başlamışdı və onun bir sıra qalalarını ələ keçirmişdi. E. ə. 674-cü ildə Manna hökmdarı onun ölkəsinə gəlib məskunlaşmış iskitlər və kimberlərlə Assuriyaya qarşı ittifaqa girmişdi. Tarixdə qədim **türk etnosları** kimi xatırlanan **kimmer və iskitlərin** Manna ərazisində e. ə. VII əsrin ortalarında bir hökm-

darlıq yaratması haqqında məlumatlara rast gəlinir. İskit padşahlığının hökmdarı **Tuqdamme** olmuşdur. İskitlər Mannaya qonşu olan Midiyada da 28 il (e. ə. 653 - 625) aqalıq etmişdilər. Assurlar Mannanın iskitlərlə ittifaqını pozmağa çalışır və bəzən buna nail olurdular.

E. ə. VII əsrin 70 - 50-ci illərində Manna hökmdarı **Ahşerinin** (e. ə. 675 - 650) tam müstəqilləşməsi və Assuriyaya qarşı çıxması yeni savaşlara səbəb oldu. Assur hökmdarı Aşşurbanipal Mannanın ələ keçirdiyi qalaları geri qaytarmaq niyyətində idi və Mannaya yürüş edərsə, uğur qazanıb qazanmayıcağı haqda öz tanrısının rəmmalına belə bir sorğu ilə müraciət etmişdi: «**Assur ordusu Mannanın tutduğu Assur qalalarını geri qaytarmaq üçün getsə, müqavilə və ya döyüşlə, fərqi yoxdur, o, bu qalaları qaytaracaqmı?**». Göründüyü kimi, Manna öz gücünə görə elə bir həddə gəlib çatmışdı ki, Şərqiñ ən qüdrətli dövlətlərindən biri olan Assuriyanın hökmdarı bu ölkəyə yürüşünün nə ilə nəticələnəcəyini bilmədiyindən rəmmaldan soruşturmağa məcbur olmuşdu.

E. ə. 660 - 659-cu ildə assurlarla mannalılar arasında baş verən savaşda Ahşeri məğlub olmuşdu. Bu məğlubiyyətdən sonra Mannada daxili çekişmələr başlamış və Ahşeri e. ə. 650-ci ildə üşyan nəticəsində öldürülmüşdü. Ahşerinin oğlu **Ualli** (e. ə. 650 - 630) Assuriyaya ittifaqı bərpa etməyə məcbur olmuşdu. E. ə. VII əsrin sonlarında Assuriya Babilstan ilə ölüm-dirim savaşına çıxanda Manna müttəfiqlik borcuna sadıq qalıb, ona hərbi qüvvə ilə yardım göstərmişdi.

Mannanın adı e. ə. 593-cü ildə Bibliyada çəkilmişdir. Burada Manna iskitlər və Urartu ilə birlikdə Babilə qarşı mübarizəyə çağırılmışdır. E. ə. 590-ci ildə Manna torpaqları Midiya ordusu tərəfindən işğal olunmuş və nəticədə Manna dövləti süqutu uğramışdı. Manna ilə təxminən eyni vaxtda İskit padşahlığına da Midiya tərəfindən son qoyulmuşdur.

Mannanın dövlət quruluşu. Manna dövlətinin paytaxtı, yəni hökmdar şəhəri **İzirtu** idi. Dövlətimizi həmin şəhərdə taxtda oturmuş hökmdar idarə edirdi. E. ə. VIII - VII əsrlərdə Mannada hakim sülalənin hakimiyyəti irsən ötürüldür. İranzudan sonra taxta onun böyük oğlu Aza, sonra digər oğlu Ullusunu oturmuşdu. Ahşerini oğlu Ualli əvəz etmişdi. Hökmdarın səlahiyyətləri kifayət qədər geniş idi: o, dövlətin daxili və xarici siyasetini özü müəyyən edir və ya dövrün hərbi - siyasi hadisələrinə uyğun olaraq dəyişdirirdi. Mannada hökmdarın yanında fəaliyyət göstərən **Ağsaqqallar Şurası** məşvərətçi orqan idi. Dövlətin ərazisi vilayətlərdən ibarət idi; vilayətləri hökmdarın təyin etdiyi hakimlər və canişinlər idarə edirdilər. Dövlətin idarə olunmasında əyanlar, müşavirlər və hakim sülalənin üzvləri iştirak edirdilər. Mannanın sərhədboyu və ucqar vilayətlərinin hakimləri bəzən mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmir, separatçılıq hərəkətlərinə yol verərək bu zaman qonşu Urartuya arxalanırdılar. Urartu onlardan Mannanın daxili işlərinə qarışmaq üçün istifadə edirdi. Urartunun Mannaya qarşı açıq təcavüzkar siyaset yeritməsi Manna hökmdarlarını dövlətin torpaq bütöv-

lüğünü qorumaq üçün daha çox **Assuriya ilə ittifaqa** girməyə vadar edirdi.

Manna hökmdarları Assuriya və Urartu hücumlarından qorunmaq üçün sərhədlərdə müdafiə qurğuları və qalaların inşasına ciddi fikir verirdilər. Manna ordusunun döyüşçüləri ox-yay, xəncər, qılınc, nizərlər silahlanır və döyüş arabalarından istifadə edirdilər.

Mannanın tasərrüfat hayatı. Əlverişli təbii - coğrafi mövqeyi Mannada əkinçiliyin və maldarlığın inkişafına şərait yaratmışdı. Burada dəməyə əkinçiliyi ilə yanaşı, azyaşlı torpaqlarda sünə suvarma əkinçiliyi yayılmışdı. Mannada iki və altı cərgəli arpa, bir neçə növ buğda və dari əkilirdi. Əkinçilikdə **dəmir toxalardan, oraqlardan və tunc kotanlardan** istifadə edilirdi. Assur yazılarında Mannada taxıl (buğda və arpa), un ehtiyatı, yağı və çaxır anbarları haqqında çox dolğun bilgilər verilmişdir. Assur hökmdarı II Sarqona aid mixi yazısında Mannadakı anbarlardan götürülmüş «keyfiyyətli çaxırı onun döyüşçülərinin çay suyu kimi içməsindən» bəhs edilir.

Manna dağlıq ölkə olduğundan burada maldarlığın inkişafı üçün hər cür şərait var idi. Mixi yazılarında Manna torpaqlarında iri və xırda buynuzlu mal saxlanması və at ilxiləri bəslənilməsi haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Manna əhalisi oturaq olduğundan burada yaylaq maldarlığı geniş yayılmışdı. Xarici işğalçılar Mannaya hücumlar zamanı buradan qənimət kimi qaramal, davar at və dəvə aparırdılar. E. ə. 780-ci ildə Mannadan qənimət kimi Urartuya 22529 qaramal, 36830 davar (qoyun - keçi), 100 dəvə, e. ə. 779-cu ildə isə 6257 qaramal, 33302 davar, 606 at və 184 dəvə sürünlüb aparılmışdı. Mannada **atçılığın inkişafı** atdan daha çox hərbi işdə və qoşqu vasitəsi kimi istifadə edilməsi ilə bağlı idi. Həsənlidə tapılmış qablar üzərindəki təsvirlərə görə Mannada **bir və ya iki at qoşulmuş döyüş arabaları** var idi.

Manna çox zəngin faydalı qazıntılarla malik idi. Mis, dəmir, qızıl və qurğunun yataqlarının olması Mannada dağ - mədən işinin və sənətkarlıq sahələrinin yüksəlişi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Burada mis qab-qacaqlar, zərgərlik məmulatları hazırlanırdı. Manna sənətkarları yüksək kefiyyətli saxsı qablar istehsal edə bilirdilər. Mannada ayrı-ayrı sənət sahələri üzrə (dəmirçilik, misqərlik, zərgərlik və silah istehsalı) emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Həsənli, Ziviye və Marlıqtəpədə tapılan qızıl və gümüş qablar, zərgərlik məmulatları (qızıl kəmərlər, sırgalar, boyunbağılar, bılərziklər və s.) **bədii metalisləmənin** çox yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Ziviye dəfinəsinə aid **qızıl döşlük** (pektoral) hakimiyyət rəmzi sayılırdı. Mannada memarlıq, daşyonma və bənnalıq sənətləri də yüksək səviyyəsi ilə seçilirdi. Toxuculuq və boyaqçılıq sənəti də inkişaf etmişdi.

Mənəvi mədəniyyət. Mannada bütərəslik və çoxallahlılıq yayılmışdı. Şəhərlərdə allahların heykəlləri saxlanan məbədlər fəaliyyət göstərirdi. Həsənlidə tapılan **qızıl camın** üzərində mammalıların ibadət və qurbanvermə mərasimi belə təsvir olunmuşdur: Qatır və öküz qoşulmuş üç arabanı saçları kürəyinin ortasına çatan və saçaqlı uzun paltar geyinmiş qanadlı allahlar

süründülər. Allahlara tərəf gələn iki kahin ibadət mərasimini icra edir, iki xidmətçi isə qurbanlıq qoyun gətirir. Qızıl camda mammalıların ibadət etdikləri **Tufan** və ya **Mühəribə**, **Günəş** və **Ay** allahları təsvir edilmişdir.

Mannada **Dirilik hayatı ağacına** sitayış geniş yayılmışdı. **Ziviye** tapılmış qızıl pektoralda dirilik ağacının yanında dağ keçiləri və qanadlı öküz təsvir olunmuşdur. **Marlıqtəpədə** tapılan və e. ə. IX əsər aid edilən böyük qızıl qədəh üzərində dörd sırada verilmiş təsvirlərdəki dirilik ağacı mövzusu təbiətin gəlimli-gedimli olmasına, insanların yaranışa, doğuluşa və axırət dünyasına inamını eks etdirir. Birinci sıra doğuluş mövzusundadır: keçi öz balasını əmizdirir. İkinci sırada bala artıq buynuz çıxarmışdır və Dirilik ağacının yarpaqlarını yeyir. Üçüncü sırada canavar sürüsü və uçan yırtıcı quş göstərilib, yəni yeni varlıq üçün ölüm təhlükəsi yaranmışdır. Dördüncü sırada isə keçinin cəmdəyini iki çalağan sökməkdədir.

Mannada əhalinin həyatında xüsusi yer tutan at da ilahiləşdirilirdi. Atın ayrıca qəbirdə insansıyağı dəfn edilməsi bunu sübut edir.

Azərbaycan e. ə. VI - V əsrlərə. E. ə. 590-ci ildə Manna öz müstəqilliyini itirdikdən sonra onun ərazisi Midyanın tərkibinə qatılmışdı. Azərbaycanın şimal torpaqları işə Midyanın sərhədlərindən kənarda qalmışdı. Keçmiş Manna torpaqları e. ə. 550-ci ildə Midiya dövlətini sıradan çıxararaq onun yerində yaranmış Əhəməni dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Əhəməni hökmdarı II Kir Azərbaycanın şimal torpaqlarını ələ keçirmək üçün e. ə. 530-cu ildə Arazdan şimala massagetlər üzərinə yürüş etdi. "Tarinin atası" adlandırılan Herodot **massagetləri** Araz çayının o tayında yaşayan çoxsaylı və olduqca **cəsur xalq** adlandırmışdır. II Kirin Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək cəhdli boşça çıxmışdı. Cəsur qadın **Tomrisin** qoşunu ikinci döyüsdə əhəməniləri darmadağın etmiş və II Kir öldürülmüşdü.

I Daranın dövründə (e. ə. 522 - 486) əhəmənilərin Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarına (Albaniya - Red.) tez - tez baş vermiş yürüşləri buradakı sakların ciddi müqaviməti ilə qarşılınmışdı. Buna baxmayaraq həmin torpaqlar ələ keçirilmiş və Əhəməni imperiyasının satraplıqlarından (cənişinlik) birinə daxil edilmişdi. Nəticədə Arazdan şimalda yaşayan tayfalar əhəmənilərə vergi verməklə yanaşı, hərbi xidmətə də cəlb olunurdular. E. ə. V əsrə baş vermiş fars-yunan müharibəsində kaspi-alban hərbi dəstələrinin də iştirakı haqqında Herodotun «Tarix» əsərində məlumatlara rast gəlirik.

§ 3. Atropatena dövləti

Atropatena dövlətinin yaranması. Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə yürüşü nəticəsində e. ə. 330-cu ildə Əhəməni dövləti çökdü. Əhəmənilərin taleyi həll edən Qavqamela döyüşündə (e. ə. 331) antik müəlliflərin **Kiçik Mada** adlandırdığı satraplığın başçısı Atropatin rəhbərliyi altında **kadusilərin**, **albanların** və **sakasınların** İsgəndərə qarşı vuruşmaları tarixi mənbələrdə təsdiq olunmuşdur. Strabon yazırkı ki, Midyadan (Əhəməni - Red.) fərqli

olaraq **Atropat** öz ölkəsinin makedoniyalılara tabe olmasına yol vermedi. İsgəndərə tabe olmadığına görə əvvəl satrap vəzifəsindən uzaqlaşdırılan görkəmli dövlət xadimi və uzaqqorən siyasetçi Atropat makedoniyalılalarla savaş əvəzinə danışıqlar yolu tutdu. E. ə. 328-ci ildə o, Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən Kiçik Madanın satrapı vəzifəsinə təyin edildi. Nəticədə Kiçik Mada adlandırılaraq Atropatena torpaqları Makedoniya işgalından xilas oldu. E. ə. 324-cü ildə İsgəndərə qarşı Baryaqsın başçılığı ilə baş vermiş üşyanı öz gücү ilə yaratın Atropat qızını İsgəndərin ən yaxın sərkərdəsi olan Perdikkiyə əre verərək öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. E. ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndərin ölümü ilə onun imperiyası sərkərdələri arasında bölüşdürüldü. Perdikkı dövlət regenti təyin edilərək əslində İsgəndərin yerini tutdu. Görünür, onun səyləri nəticəsində İsgəndərin imperiyasının birinci bölüşdürülməsində **Atropatin ölkəsinin** adı çəkilməmişdir. E. ə. 321-ci ildə Perdikkinin ölümündən sonra imperiya yenidən bölüşdürülrək Atropatena yenə yada düşmədi. Beləliklə, e. ə. 321-ci ildə Kiçik Mada, yəni **Atropatena** müstəqil dövlətə çevrildi. Strabona görə yeni dövlət onun qurucusu olan Atropatin adı ilə **Atropatena** adlandırılmışdır. Atropat «bu ölkənin Böyük Midiya kimi makedoniyalılara tabe olmasına yol vermedi, təntənə ilə çar elan olunan Atropat **bu ölkəni müstəqil etdi**. Atropatena Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının parçalanması şəraitində **Şərqdə siyasi müstəqillik qazanmış ilk dövlət** hesab olunur.

Əhalisi və təsərrüfatı. Atropatena dövlətinin ərazisi indiki Cənubi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Tarixi şəraitdən asılı olaraq dövlətin ərazisi müxtəlif vaxtlarda müəyyən dəyişikliyə uğramış, böyümüş və ya kiçilmişdir.

E. ə. III əsrin 20-ci illərində **Atropatenanın ərazisi** Roma müəllifi Polibinin yazdığını görə, hətta **Xəzər dənizindən o vaxtkı İberiyadan keçən Rioni çayının yuxarı axarlarınıadək olan torpaqları** əhatə edirdi.

Atropatenanın əhalisi etnik baxımdan yekcins deyildi. Burada mətienlər, saqartılər, kadusilər, gellər, utilər, maqlar, kaspilər və başqaları yaşayırdılar. Bu tayfaların dil mənsubiyəti dəqiq müəyyən edilməmişdir. Çoxsaylı tayfa olan kadusilər Strabona görə 20 min yüngül silahlı piyada və 8 min atlidan ibarət hərbi qüvvə çıxara bilirdilər. Maqlar isə Zərdüşt dini ayinlerinin əsas icraçısı olub, böyük nüfuza malik idilər. Saqartılərin adı mənbələrdə e. ə. VIII əsrə, kaspilərin adı isə e. ə. V əsrə çəkilmişdir.

Atropatena əlverişli təbii - coğrafi mövqeyə və iqlim şəraitinə əsaslanan zəngin təsərrüfata malik olmuşdur. Strabon yazırkı ki, bu ölkənin bütün vilayətləri məhsuldardır. Atropatenada əhali çay vadilərindəki və Urmıya gölü ətrafindəki məhsuldar torpaqlarda əkinçilik və üzümçülük məşşəl olurdu. Əkinçilikdə buğda və arpa növləri üstün yer tuturdu. Antik müəlliflərdən Strabon, Yevstafi və başqaları Atropatenada torpağın məhsuldığını qeyd edərək yazıldır ki, burada bir üzüm tənəyindən 40 litrə yaxın çaxır hazırlanır, bir əncir ağacı isə 52 litrdən çox məhsul verir. Antik dövr

müəlliflərinin əsərlərində Atropatenada heyvandarlığın, xüsusiət atçılığın geniş yayılması haqqında qiymətli məlumatlar var. Polibinin məlumatına görə Atropatenanın **Kaspiana** vilayətində maldarlıq, dəvəçilik və atçılıq geniş yayılmışdı. Başqa bir antik müəllif Ammian Marseliniyə görə Atropatenada dünya şöhrəti qazanmış «Nisa» cinsli **atlar** bəslənirdi. Hərbi işdə və nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilən atların yetişdirilməsində **yonca** əsas yem bazası idi. Plininin «Midiya otu» adlandırdığı **yonca toxumu** Avropanın digər ölkələrinə Atropatenadan aparılmışdır.

Ölkənin çayları və gölləri forel, kütüm, qızıl balıq növləri ilə dolu idi. Kaspilər ovladıqları balıqları xüsusi üsulla duzlayıb qurudur və dəvələrə yükleyib Ekbatanaya aparırlılar. Kaspilər balıq yağı hazırlayıb, xüsusiət balığın içalatından çox möhkəm yapışqan düzəldirdilər.

Atropatena kənd təsərrüfatı məhsullarının bolluguşa görə qonşu ölkələrdən fərqlənirdi. Atropatena qədimdən yüksək inkişaf etmiş **sənətkarlıq ölkəsi** kimi məşhur olub, müxtəlif sənət sahələrinin inkişafı üçün çox zəngin faydalı qazıntılar malik idi. Burada dəmir, mis, qurğunun, gümüş, qızıl və s. çıxarıldı. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış bəzək əşyaları ölkə zərgərlərinin yüksək ustalığından xəbər verir. Ərdəbil yaxınlığında tapılmış boyalı, naxışlı və şirli qablar bu ölkədə **dulusuluq məktəbinin** olduğunu göstərir. Əsas yeraltı sərvətlərdən biri də neft idi. Nefti çox vaxt «**Midiya yağı**» adlandırıldılar. Urmıya gölünün suyundan duz istehsal edildi.

Atropatenada şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri idi. Atropatena sənətkarları yüksək keyfiyyətli metal və gil qablar, müxtəlif silah növləri, toxuculuq məmələti, bəzək şeyləri, təsərrüfat və məişət əşyaları istehsal edirdilər. Ölkənin ərazisindən beynəlxalq ticarət yollarının keçməsi daxili və xarici ticarətin inkişafına, şəhərsalma işinə müsbət təsir göstərirdi. Ellin dövlətlərini birləşdirən mühüm ticarət yolları da Atropatena ərazisindən keçirdi. Baktriya (Orta Asiya), Hindistan və Çin malları Ekbatan şəhərinə, oradan **ölkənin paytaxtı Qazakaya** gətirilir, buradan isə Pont (Qara) dənizinə, Kiçik Asiya vəsitəsilə Aralıq dənizi sahilərinə aparılırdı. Ekbatan - Qazaka beynəlxalq ticarət yolu Kaspi (Xəzər) dənizi sahili ilə **Alban ölkəsinə**, oradan isə şimala doğru uzanırı. Strabon yazırkı ki, bu yolla dəvə karvanları Hindistan və Babilistan malları daşıyırı.

Ticarətdə puldan geniş istifadə edildi. Atropatena ərazisində tapılmış ən qədim pullar Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilmişdir. Tədavüldə Parfiya pulları da işlədilirdi. Yerli hökmədarların adına kəsilmiş pullara isə rast gəlinməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ellinizm dövründə Atropatena hökmədarları ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafını təmin etmək üçün **şəhərsalma işinə** xüsusi diqqət yetirirdilər. Yazılı mənbələrdə **Qazaka**, **Fraaspə**, **Fanaspa**, **Aqnazana** kimi şəhərlərin adları çəkilmişdir. Dövlətin paytaxt şəhəri **Qazaka** idi və Atropatena hökmədarlarının sarayı da burada yerləşirdi. Sonralar ərəb müəlliflərinin Cənzə adlandırdıqları bu şəhər Urmıya gölünün

cənub - şərqində, indiki Marağa yaxınlığında yerləşirdi.

Atropatenanı Atropatlılar sülaləsindən olan hökmdarlar idarə edirdilər. Hökmdar hakimiyəti irsi idi. Cəmiyyət əyanlardan, kahinlərdən (maq), kəndlilər, sənətkarlar, tacirlər və qullardan ibarət idi. Tarixi mənbələrə görə Misir və Assuriyada mövcud olmuş quldarlıq sisteminə Atropatenada rast gəlinməsə də, burada da qul əməyindən istifadə edilirdi. «Matikan hazar - Dadistan» adlı mənbədə Atropatenadakı qullar «bəndək» və «ənşəhrik» termini ilə verilmişdir.

Atropatenada torpaq sahiblərinin təsərrüfatlarında qul əməyi ilə yanaşı, kəndli əməyindən də geniş istifadə edilirdi. Burada dövlət xəzinəsinin gəlir mənbəyini qul əməyinin istismarı ilə yanaşı, kəndli və sənətkarlardan yüksələn vergilər təşkil edirdi.

Atropatenanın siyasi tarixinin başlıca məsələləri. Atropatdan başlayaraq Atropatena hökmdarları dövlətimizin siyasi, hərbi və iqtisadi qüdrətini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. **Atropat** ölkəmizi Şərqdə ən böyük dövlətlərdən biri olan Selevklilərin hücumundan qoruya bilirdi. Atropatenanın malik olduğu çox güclü 50 minlik ordunun 40 min nəfərini piyadalar, 10 min nəfərini isə atlı (süvari) döyüşülər təşkil edirdi. E. ə. III əsrin 20-ci illərində Atropatena hökmdarı **Artabazan** Araz çayından nəinki cənubda, hətta şimala doğru çox geniş ərazilərə malik olmuşdur. Dövlətimizin sərhədlərinin Xəzər dənizindən Rioni çayının yuxarı axarlarında çatması onu göstərir ki, Ermənistan (Arminiya - indiki Türkiye ərazisində yerləşirdi - Red.) və İberiya da onun tərkibinə daxil idi.

Selevki hökmdarı III Antioxun (e. ə. 223 - 187) **Şərqi yürüyü** zamani selevkilərlə savaşda məğlubiyyətə uğrayan Atropatena hökmdarı **Artabazan** sülh bağlayaraq onlardan asılılığı qəbul etməli oldu. E. ə. 190-ci ildə Maqneziya döyüşündə romallılara məğlub olan selevkilərin Asiyadakı mövqeləri də xeyli zəiflədi. Bundan istifadə edən Atropatena asılılıqdan çıxıb, tam müstəqil oldu.

E. ə. III əsrə yaranmış Parfiya dövləti Şərqdə geniş işgalçılıq planlarını həyata keçirməyə çalışan Roma ilə rəqabət aparırdı. Ön Asiyada ağılıq uğrunda bu iki dövlətin apardığı müharibələrdə Atropatena əvvəlcə onunla dini baxımdan qohum olan Parfiyanı müdafiə edirdi. E. ə. 53-cü ildə Parfiya - Atropatena müttəfiq qoşunlarının Romaya qarşı apardıqları Kart döyüşündə romalılar 20 min döyüşü itirərək ağır məğlubiyyətə uğradılar. E. ə. 36-ci ildə Roma triumviri Mark Antoni Parfiyanı və onun müttəfiqi Atropatenanı sıradan çıxarmaq üçün böyük yürüşə başladı. Roma ordusu o dövr üçün çox müasir olan 300 mühəsirə maşını və qalauçuran qurğu ilə silahlanmışdı. Antoni indiki Təxti - Süleymaniyyədə yerləşən **Fraaspə şəhərini** mühasirəyə alsa da, şəhərin müdafiəçiləri böyük qətiyyət göstərdilər, qala darvazalarını açıb romallılara ağır zərbələr vurdular. Geri çəkilməyə məcbur olan Antoninin itkisi çox böyük idi. **Atropatena torpağında 35 min Roma döyüşçüsü məhv edildi.** Atropatena hökmdarı I Artabazd (e. ə. 59 - 20) bu qələbəni

təntənə ilə qeyd etdi. Roma tərəfində vuruşan Pont çarı Polemonu, xeyli hərbi əsiri, Roma bayraqlarını və çoxlu qənimət ələ keçirən Atropatena hökmdarı Artabazdla, onun müttəfiqi Parfiya çarı IV Fraat arasında ixtilaf yarandı. Parfiyanın Atropatenanı özünə tabe etmək cəhdii Artabazdin Roma ilə yaxınlaşmasına səbəb oldu. Pont çarını və Roma bayraqlarını Antoniye qaytaran Artabazd qızı **İotapeni** Antoninin Misir kralıçası Kleopatrədan olan oğlu Aleksandrla nişanlayaraq e. ə. 34-cü ildə Parfiyaya qarşı mübarizədə güclü bir müttəfiq qazandı. Antoninin və e. ə. 30-cu ildən sonra Oktavian Avqustun dövründə Artabazd öz taxt - tacını qoruyub saxlamaqla yanaşı, ölkədə böyük nüfuz sahibinə çevrildi. E. ə. 20-ci ildə Roma imperatoru Oktavian Avqustun vasitəciliyi ilə Atrabazdin qızı İotape hakimiyyətə Roma tərəfindən götirilmiş III Mitridata ərə verilmiş və nəticədə o, Kommagena kralıçası I İotape kimi tarixə düşmüştür. Onun qadın varislərinin hamısı İotape adlanırdı. Türkiyədə antik liman şəhəri olan İotapenin qalıqları tapılmışdır. Bu şəhər Kommagena çarı IV Antioxun həyat yoldaşı olmuş VI İotapenin adını daşıyırıldı. I İotapenin varisləri uzun müddət Kommagena, Emesa, İudeya və Kilikiyada hökmranlıq etmişdilər.

Artabazd Roma hökmdarı Oktavian Avqustun tapşırığı ilə e. ə. 20-ci ilədək eyni zamanda Ermənistəni (Arminiya - Red.) da idarə etmişdir. Bölğədə Romanın siyasi üstünlüğünü qoruyub saxlamağa çalışan II Ariobarzanın dövründə (e. ə. 20 - b. e. 2-ci ili) də Ermənistən ərazisi Atropatenanın tabeliyində olmuşdur. Eramızın 20-ci ildə Atropatena ərazisi Parfiya tərəfindən əla keçirilmişdi. Nəticədə 350 ilə qədər mövcud olan Atropatena dövləti siyasi müstəqilliyini itirərək Parfiyanın tərkibinə qatılmışdı.

Mədəniyyət. Atropatena zəngin mədəniyyətə malik olmuşdur. Burada yüksək **şəhərsalma mədəniyyətinin** olduğunu arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış şəhər qalıqları da sübut edir. Şəhərlər mühüm ticarət yolları üzərində yerləşən oturaq yaşayış məskənlərinin inkişafı nəticəsində, böyük məbədlərin ətrafında yaranır və yaxud hökmdarlar tərəfindən salınırdı. Şəhərlər ölkənin inzibati - iqtisadi və mənəvi-ideoloji mərkəzləri rolunu oynayır. Şəhərlərdəki binalarda daş sütunlardan, kırəmitdən geniş istifadə edilirdi. Evlərin üstü yasti və ya tağ şəklində örtülürdü. Atropatena memarları antik Avropa və qonşu Şərqi ölkələrinin memarlıq üslubları ilə tanış idilər.

Şərqdə **Ellin mədəniyyətinin** yayılması nəticəsində Atropatenada da yunan yazılışı və dilindən istifadə olunurdu. **Kerifto** adlı möhtəşəm memarlıq abidəsi üzərində yunan dilində yazı həkk olunmuşdur. Zaqros dağlarında tapılan və dəri üzərində yazılmış üç əlyazmada icarə müqavilələrindən bəhs olunur. Əlyazmalar yunan dilində olsa da, müqavilədə iştirakçı şəxslər yerli ad daşıyırırdılar.

Atropatenadə shali **zərdüşt dininə** sitaş edirdi. Bu dinin yaradıcısı Zərdüşdün e. ə. VII əsrin ortalarında Azərbaycanda anadan olması və e. ə. 595-ci ildə özünü peyğəmbər elan etməsi haqqında tutarlı dəllillər vardır. Zərdüştlükün müqəddəs kitabı «**Avesta**»dır. Zərdüştlükdə Od mühüm yer

tutduğundan bu din Atəşpərəstlik də adlanır. Zərdüştlüyə görə dünyada Xeyir (Hörmüzd) və Şər (Əhriman) adlanan iki əsas qüvvə arasında daima mübarizə gedir və son nəticədə xeyir şərə qalib gəlir. Zərdüştlik dini təlimi antik çağların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri: yüksək zəka və xeyirxahlıq üzərində qurulmuşdur. Bu dində ailə və övlad tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Zərdüşt dininə inam gətirən hər bir şəxs cəmiyyətin həyatında fəaliyyətsiz qalmamalı, əkinçilik və ya maldarlıqla məşğul olmalı, bataqlıqları qurudub məhsuldar torpağa çevirməli, gündəlik həyatında yalançılığa yol verməyərək düz damışmalı və doğru yol tutmalı idi. **Zərdüştlüyün baş məbədi** Atropatena ərazisindəki **Qazakada** yerləşirdi. Baş məbədin mehrablarında daima od yanır və heç vaxt onu sönməyə qoymurdular.

§ 4. Antik Qafqaz Albaniyası

E. ə. IV əsrə Azərbaycanın Araz sayından şimalda yerləşən torpaqlarında yaşayan və qədim türk soylarından biri olan **Albanlar** öz dövlətlərini qurmuşdular. Hələ e. ə. V əsrə Herodot Araz çayından şimaldakı torpaqlarda **kaspi** adlı Alban tayfasının yaşaması haqqında məlumat vermişdir. Kaspiler fars - yunan müharibələrində piyada və atlı döyüşçülər kimi iştirak etmişdilər. E. ə. 331-ci il Qavqamela döyüşündə Əhəməni ordusunun tərkibində alban döyüşçülərindən ibarət bir hərbi dəstə Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşmuşdu.

Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyəti dövründə **Alban hökmərlığının** mövcud olmasını antik Roma müəllifi Böyük Plini təsdiq edir. Plini İsgəndərin e. ə. 327-ci il dəşən Hindistan yürüşü zamanı **Alban çarının** ona iki dəfə qeyri - adı böyüklükdə köpək bağışlaması haqqında məlumat vermişdir. Bu məlumat bir daha təsdiq edir ki, e. ə. IV əsrin II yarısında Azərbaycanın cənubunda **Atropatena**, şimalında isə **Alban dövləti** artıq mühüm siyasi amilə çevrilmişdi.

E. ə. IV - III əsrlərdə Albaniyanı idarə etmiş hökmərlərin adları tarixdə qalmamışdır. Buna baxmayaraq e. ə. III əsrə Makedoniyalı İsgəndərin pullarına oxşar **yerli gümüş alban pullarının kəsilməsi**, üzərində müxtəlif süjetlərin əks olunduğu üzük formalı **möhürlərdən** istifadə olunması dövlətin mövcudluğundan xəbər verirdi. Dövlət sənədlərini təsdiq etmək üçün hökmərlərin daşdıqları belə möhürlərdən bizim eranın III əsrinədək istifadə olunmuşdur. Qədim Alban dövlətinin paytaxtı **Qəbələ şəhəri** idi.

Əraziyi, əhalisi və təsərrüfat hayatı. Antik yunan müəllifi **Strabona** görə **albanlar** iberlərlə Kaspi dənizi (Xəzər) arasında yaşayırlardı. Dövlətin şərqi sərhədini Kaspi dənizi, qərbi sərhədini isə İberiya (İori çayınadək) təşkil etmişdir. İndiki Gürcüstanın şərqindəki Alazan vadisi Alban torpaqları idi. **Alban dövlətinin** şimal hündürləri Dərbənddən yuxarıda Samur dağ silsiləsindən başlayıb, Böyük Qafqaz dağlarının ətəkləri boyu İori çayının yuxarı axarınadək uzanırdı. **Araz çayı** isə Alban dövlətinin cənub sərhədi hesab

olunur. Mənbələrdə Alban və Kür çayının Alban torpaqlarından axıb dənizə tökülməsi haqda geniş məlumatlar vardır. Strabona görə Araz çayı da **Alban ölkəsindən** axıb Kaspi dənizinə töküldü.

Alban əhalisi vahid dildə danışmırı. Strabona görə bu ölkədə 26 dil var idi. Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində kaspiləri, utiləri, qarqarları, qardimanlıları, leqləri, gelləri və başqalarını göstərmək olar. Kaspilər, utilər və başqaları e. ə. I minilliyyin ortalarında daha böyük tayfanın adı ilə albanlar adlandırılmışdır. E. ə. IV əsrə baş vermiş Qavqamela döyüşündə Azərbaycanın şimalındaki tayfa birliyi artıq «**Alban**» adını daşıyırı. Antik çağda Kaspi dənizini həm də **Alban dənizi** adlandırmışdır. Strabona görə əvvəller burada hər qabilənin bir padşahi var idi, e. ə. I əsrin 60-cı illərində bütün alban qabilələrinin bir padşah başçılıq edirdi. Albaniyada yaşayan tayfaların dili Türk, Qafqaz və s. diller ailəsinə aid edilir. Təsadüfi deyil ki, ana qaynağımız olan «Kitabi Dədə Qorqud» da Alban soyunun başçısı Qazan xan verilmişdir.

Strabona görə Albaniyanın çox bərəkətli və məhsuldar torpağı ildə iki və ya üç dəfə məhsul verir; burada tarlalar dincə qoyulmur və ağac xışla şumlanır. Səpilən toxumdan əlli dəfə çox məhsul alınır. Üstəlik burada iqlim Babilistan və Misirdəkindən daha əlverişli olub, torpaq daha yaxşı suvarılırdı.

Antik dövrdə Alban əhalisi taxılçılıq, tərəvəzçilik, bağçılıq, üzümçülük və maldarlıqla məşğul olurdu. Taxıl bitkilərindən buğda, arpa və dari yetişdirilirdi. Albanlar taxılı dəmir oraqlarla biçir, xırmanlarda xırda daşlıları olan ağac vəllə döyür və dən daşları ilə üyüdürlər. Taxılın üyüdülməsində əl dəyirmanlarından, eramızın ilk əsrlərində başlayaraq **su dəyirmanlarından** istifadə edirdilər. Taxılı iri saxsı küplərdə və xüsusi quyularda saxlayırdılar.

Strabon Albaniyada müxtəlif meyvə ağaclarının, hətta zeytun yetişdirildiyini qeyd etmişdir. Albaniyanın təsərrüfatında üzümçülük və şrabçılığın mühüm yer tutması haqqında Strabon çox qiymətli məlumatlar vermişdir. Şamaxıda və Qəbələdə arxeoloji qazıntılar zamanı şrab istehsal edilən emalatxanaların qalıqları və şrab saxlanılan çoxlu böyük küpler tapılmışdır.

Albaniyanın məlumatlı iqlimi, bol otlu dağları və düzəzləri köçmə (yayaq) maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. II - III əsrlərdə yaşlı yunan müəllifi Klavdi Elian burada çoxlu mal naxırları və at ilxılarının olması haqqında məlumat verərək yazırı ki, burada saxlanan dəvələrin yunu öz zərifliyi və yumşaqlığı ilə Milet yunundan geri qalmır. Kahinlər, ən varlı və nüfuzlu kaspiler həmin yandan toxunmuş palтарlar geyirdilər.

Albaniyada çoxlu minik və yük atları yetişdirilirdi. Minik atlarından süvari qoşun dəstələrində istifadə olunurdu. Strabona görə Pompeyin yürüşləri zamanı albanlar romalılara qarşı **60 min piyada və 22 min atlı qoşun** çıxarmışdır.

Albaniyanın təsərrüfat hayatında balıqcılıq da böyük yer tuturdu. Albanlar balıqları duzlamağı və balıq piyindən sürtgü yağı düzəltməyi

bacarırdılar. Balıqların içalatını bişirməklə hazırlanan yapışqan o qədər möhkəm yapışdırırı ki, hətta on gün suda saxlayanda da yapışdırılan əşyalar bir-birindən qopmurdu.

Sənətkarlıq, ticarət və şəhərlər. Albaniyada sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Sənətkarlıq əsasən şəhərlərdə, qismən də kəndlərdə cəmləşmişdi. Sənətkarlıq məhsulları ölkənin daxili təlabatını ödəməklə yanaşı, bir hissəsi qonşu ölkələrə ixrac olunurdu. Silahqayırma, qiymətli metallardan qab istehsalı və qiymətli parça növlərinin toxunması bir qayda olaraq **şəhər sənətkarlıq emalatxanalarında** cəmləşmişdi.

Albaniyada geniş yayılmış sənətkarlıq sahələrindən biri də **metalişləmə** idi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ən qədim metallurgiya mərkəzlərindən biridir. Dövlətin, şəhərlərin yaranması və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi metalişləmə sənətinin inkişafına şərait yaratmışdı. Metalişləmə sahəsində dərin ixtisaslaşma getmişdi:

1) silah istehsalı; 2) əmək alətləri və məişət əşyalarının düzəldilməsi; 3) bəzək əşyalarının düzəldilməsi. Ustalar metalı əritməyi, qəlibə tökməyi, qaynaq etməyi, kəsmə və döymə üsulu ilə metaldan hər cür momulat düzəltməyi bacarırdılar. Qazıntılar zamanı bütün bu texniki üsulları tətbiq etməklə hazırlanmış silahlar (zireh, xəncər, qılınc, ox və s.), əmək alətləri (balta, oraq, bıçaq və s.) və bəzək əşyaları (üzük, sırga, bilərzik və s.) tapılmışdır.

Albaniyada **dulusçuluq** sənəti də geniş yayılmışdı. Dulusçular gildən inşaat materialları (kirəmit və kərpic) və gil qablar hazırlayaraq dulus kürələrində bişirildilər. Qazıntılar zamanı Mingəçevirdə antik dövrə aid coxlu dulus kürəsi tapılmışdır.

Bizim eranın ilk əsrlərindən Albaniyada **şüşə istehsal edilməsinə** başlanılmışdı. Dövlətin meydana gəlməsi ilə möhürlər hazırlanmasına təlabat yaranmışdı. Möhürlər çox zaman üzük formasında düzəldildi.

Albaniyada **toxuculuq** sənəti öz yüksək səviyyəsi ilə seçilirdi. Toxuculuqda qoyun və dəvə yunundan, bitki liflərindən istifadə edilirdi. Burada boyaqçılıq, gonişləmə, dülgərlik, dərzilik, çəkməçilik və başqa sənət sahələri də inkişaf etmişdi.

Antik dövrdə Albaniyada daxili ticarət sürətlə inkişaf edir və ölkənin xarici ticarət əlaqələri genişlənirdi. Sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyat və ölkədən keçən beynəlxalq ticarət yolları Albaniyanın dünya ticarətinə fəal şəkildə qoşulmasına imkan verirdi. Albaniya ərazisində olan **beynəlxalq ticarət yollarından** biri Xəzər dənizinin sahilindən keçərək şimala cənubu birləşdirirdi. Albaniyadan beynəlxalq su yolu da keçirdi. Mənbələrə görə Hindistandan gətirilən malları Oks çayı (Amudərya), Hirkan dənizi (Xəzər) və Kür çayı ilə su yolu vasitəsi ilə, bir az da quru yolla getməklə, Qara dənizə çıxarmaq olurdu. Albaniyanı İberiya ilə birləşdirən ticarət yolu haqqda Strabon məlumat vermişdir. Ölkəyə xaricdən şirli saxsı, şüşə və metal qablar, bəzək əşyaları gətirilirdi.

Şamaxıda və Qəbələdə tapılan böyük gümüş pul dəfinələri Alba-

niyada ticarətdə puldan geniş istifadə olunduğunu və pul kəsildiyini sübut edir. Albaniyada yerli pullarla yanaşı, Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilmiş gümüş pullar, habelə Selefski, Parfiya, Yunan, Roma və başqa ölkələrin pulları da işlənirdi. Bu fakt Albaniyanın geniş ticarət əlaqələrindən xəbər verir.

E.ə. I minilliyyət ortalarında Albaniyada sənətkarlığın və ticarətin inkişafı üçün əlverişli olan yerlərdə salınmış yaşayış məskənləri böyüməyə başlamışdı. Ellinizm dövründə ölkə dünya ticarətinə qoşulmuşdu. Nəticədə belə məskənlərdən bəziləri şəhərlərə çevrilmişdi. Strabon Alban şəhərlərində yalnız Utı vilayətində yerləşən Ayniana və Anariakanın adını çəkmış, Plini isə Alban dövlətinin əsas şəhəri olan **Kabalakanı (Qəbələ)** qeyd etmişdir. II əsrə yaşmış antik müəllif Klavdi Ptolomey Albaniyanın 29 şəhər və böyük yaşayış yerlərinin adını çəkmişdir ki, bunlardan Teleba, Geldə, Albana və Qaytara Xəzər dənizi sahilində yerləşirdi. Antik qaynaqlarda adı çəkilən şəhərlərdən yalnız **Kabalakanın (Qəbələ)** və **Şamaxının** (Gemaxiya) yeri dəqiqlik məlumudur.

Albaniyanın ictimai - siyasi tarixinin başlıca məsələləri. Albaniyanın ictimai quruluşu haqqında əsas məlumatlar arxeoloji abidələr və yazılı qaynaqların öyrənilməsi nəticəsində əldə edilmişdir. Alban hökmdarlarının qəbirləri in迪yədək tapılmasa da, varlı və yoxsul zümrəyə məxsus yaşayış evlərinin qalıqları və qəbirlərdə tapılmış əşyaların müxtalifliyi alban cəmiyyətində ictimai və əmlak bərabərsizliyinin mövcudluğunu sübut edir. Strabon e.ə. 60-ci illərin hadisələri ilə bağlı yazırı ki, hazırda bütün alban qəbilələrini bir padşah idarə edir. Əvvəllər isə burada hər qəbilənin öz padşahı (çar) var idi. E.ə. I əsrə Pompeyin yürüşləri zamanı Albaniyanı **Oroys**, Antoninin yürüşləri vaxtı isə **Zober** idarə edirdi. Alban Arşakilərinə qədər, yəni I əsrin ortalarından Albaniyanı onun ilk hökmdarı olmuş Aranın nəslisi - Aranşahlar idarə etmişdir.

Albaniyada hökmdardan sonra ən hörmətli adam baş kahin sayılır. Baş kahin əhalisi sıx olan böyük bir müqqəddəs əyalətə başçılıq edirdi və məbəd qulları da onun ixtiyarında idi.

Albaniyada hakim zümrəyə əyanlar və kahinlər daxil idi. Cəmiyyət ali zümrə ilə yanaşı, kəndlilər, sənətkarlar və tacirlərdən ibarət idi. Albaniyada kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq sahələrində çalışanların böyük hissəsi, ticarətlə məşğul olanların hamısı azad adamlar idi. Əkinçilikdə və sənətkarlığın bəzi sahələrində qul əməyindən də istifadə edilirdi. Strabon alban məbədlərinə məxsus qulların olduğunu qeyd etmişdir. Qul əməyindən padşaha və əyanlara məxsus təsərrüfatlarda da istifadə olunması ehtimal edilir. Lakin Misir, Mesopotamiya, Yunanistan, Roma kimi klassik quldar dövlətlərində fərqli olaraq Albaniyada **qul əməyindən** az istifadə olunmuşdur. Burada əməkçi əhalinin böyük əksəriyyətini **azad adamlar**, yəni vergi ödəyən zümrələr (kəndlilər, sənətkarlar və s.) təşkil edirdi. Albaniyada quldarlıq, yalnız bir təsərrüfat ukladı kimi mövcud olmuş və cəmiyyətin bütün sosial-iqtisadi həyatını tamamilə əhatə etməmişdir. Quldarlığın zəif inkişaf etdiyi Alban

cəmiyyətində nəslİ-qəbilə quruluşunun qalıqları da öz təsirini göstərirdi.

E. ə. IV - III əsrlərdə Makedoniyalı İsgəndərin və Selevkilərin Kaspi dənizi və onun ətraf bölgələrinə göndərdikləri ekspedisiyalarından sonra Albaniya ərazisinə hər hansı bir yürüş haqqında mənbələrdə heç bir məlumat verilmir. E. ə. I əsrin 60-ci illərinə qədər Yaxın Şərqdə baş verən hərbi-siyasi hadisələrdən kənarda qalan Alban dövləti üçün bu dövr əmin-amanlıq dövrü olmuşdur. Ellinizm adlanan həmin dövrdə Albaniya iqtisadi və mədəni yüksəlik keçirirdi və onun xarici ölkələrlə əlaqələri genişlənmişdi.

E. ə. I əsrədə romalıların hərbi planlarında Albaniya və qonşu İberiya ənənəli yer tutmağa başlamışdı. Romalılar Albaniyada möhkəmlənməklə Hindistani Qara dənizlə birləşdirən, bir hissəsi Kaspi dənizindən-Kür çayından və quru ərazidən keçən ticarət yollarını ələ keçirmək niyyətində idilər. Albaniyanın ələ keçirilməsi Romaya bu ərazidən Parfiyaya zərbələr endirmək və digər ölkələrə yürüşlər etmək imkanı verirdi. E. ə. 66-ci ildə Roma sərkərdəsi Pompey Alban torpaqlarına yürüşə başlayaraq Kür çayı sahilində hərbi düşərgə saldı. Alban hökmədarı Oroysun başçılıq etdiyi 40 minlik ordu romalılar üzərinə hücuma keçdi. Həmin ilin dekabrında **Kür çayı sahilində** baş vermiş qanlı döyüsdə daha güclü və təcrübəli olan Roma ordusu qalib gəldi. Albanlarla sülh bağladıqdan sonra Pompey İberiyaya yürüş etdi və qalib gəldi.

Romalılar İberiyaya yürüş edəndə albanlar onları arxadan təqib edərək Roma qoşunu üçün təhlükəli vəziyyət yaratmışlardan Pompey e. ə. 65-ci ildə yenidən albanlar üzərinə yürüşə çıxdı. Albanlara gözlənilməz zərbə vurmaq üçün romalılar İori ilə Alazan çayları arasındaki susuz çöllə hərəkət etməyi qərara aldılar. Pompey bir neçə albani əsir alaraq ordusunu daha qısa və rahat yolla aparmaq üçün onlardan bələdçiilik etmələrini istədi. Maraqlıdır ki, ölümdən qorxmayan albanlar düşməni daha uzun və çətin yolla apararaq xeyli ləngitdilər. **Alazan çayı sahilindəki susuz çöldə döyüş** baş verdi. 60 min piyada və 12 min atlidan ibarət Alban qoşununa Oroysun qardaşı **Kozis** başçılıq edirdi. Süvari qoşunda albanlar, piyada qoşunda isə romalılar daha güclü idilər. Pompeyin düşünülmüş hərbi taktikası əsasında Roma ordusunun önündə olan atlı dəstəsi qəsdən geriye qaçaraq albanları öz arxasında aparıb mühasirəyə saldı. Döyüş vaxtı Kozis Roma sərkərdəsi Pompeyə nizə ilə zərbə endirədə, möhkəm zireh Pompeyi ölümdən qurtardı. Pompeyin cavab zərbəsi ilə Kozis ölümçül yaralandı. Döyüş romalıların qələbəsi ilə başa çatdı. Romalılara qarşı kişilərlə birləşdə **alban qadınlarının da qəhrəmanlıqla vuruşması** antik Roma müəlliflərinin heyrətinə səbəb olmuşdu. Döyüsdən sonra Pompeyin tələbi əsasında onun düşərgəsinə gəlməyən **Alban hökmədarı Oroys** məktub və hədiyyələr göndərməklə kifayətləndi. Pompey barışğa gəlmək və tabe olmaq haqqında Oroysun vədlərini qəbul edib, Xəzər dənizi sahillərinə çıxmaq üçün ölkənin içərilərinə doğru irəliləməyə başladı. Ciddi müqavimətlə qarşılaşan Pompey öz son məqsədindən əl çəkməyə məcbur olub, ölkəmizi tərk etdi. Roma müəllifləri bunun əsas səbəbini həmin ərazidə guya çoxlu zəhərli ilanların olması ilə əlaqələndirirlər. E. ə. 36-ci ildə

Antoninin Atropatenə və Albaniyaya yürüşünün nəticəsi olaraq Alban hökmədarı Zober romalılardan asılılığı qəbul etmişdi. Roma hökmədarı **Okta-vian Avqustun** hakimiyyətinin sonlarında tərtib olunmuş məşhur Ankar kitabəsində Alban hökmədarının Roma ilə dostluq etmək niyyətindən bəhs edilmişdir. Bu yazı göstərir ki, eramızın I əsrinin əvvəllərində öz ölkəsini müstaqil idarə edən Alban hökmədarları Roma ilə dinc münasibətlər qurmağa çalışırdılar. Qobustanda bir qaya üzərində Roma imperatoru **Domisianın** adı ilə bağlı olan kitabənin qalması eramızın I əsrində Roma-Alban əlaqələrində xəbər verir. II əsrədə Roma imperatoru **Adrian** Alban dövləti ilə dostluq əlaqələri saxlanmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Bizim eranın 34-cü, 72 - 74-cü və 135 - 136-cı illərində şimaldan gələn sarmat-alan tayfalarının yürüşləri talançılıq məqsədi daşıdığından Albaniyaya böyük ziyan vurmuşdu.

Mədəniyyət. Albanlar zəngin **maddi və mənəvi mədəniyyətə** malik idilər. Alban dövləti yaranandan sonra ölkədə memarlıq və tikinti işləri genişlənmişdi. Şəhərlər salınır, müdafiə istehkamları qurulur, böyük ictimai binalar tikilirdi. Albaniyanın paytaxtı **Qəbələnin** ətrafında tikilmiş müdafiə qurğuları olan torpaq səddinin və xəndəyin qalıqları bir kilometr uzunluğundadır. Tikinti işlərində daş, çiy və bişmiş kərpic, ağac və kirəmitdən istifadə olunurdu. Qədim Qəbələdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən və bizim eranın ərəfəsində tikilən böyük bir ictimai binanın qalıqları göstərir ki, özülü çay daşından, divarları çiy kərpicdən hörülmüş tikilinin üç böyük salonu, iki otağı və iki böyük dəhlizi olmuşdur. Hər salonun ortasında daşdan iki sütun allığı qoyulmuşdur. Binanın üstü iri ölçülü və yüksək keyfiyyətli kirəmitlə örtülmüşdür.

Albaniyanın rəssam - boyaqçıları gil, mis və digər metal qablar üzərində müxtəlif quş, heyvan və insan təsvirləri çəkir və gözəl naxışlar vururdular. Qızıl, gümüşdən və digər metallardan hazırlanan bəzək əşyalarının bir çoxu incəsənət əsəri sayıla bilər.

Alban əhalisi antik dövrdə **yazı mədəniyyətinə** malik olmuşdur. Mənbələrə görə albanlar dünyada yazılı olan on beş mədəni xalqdan biri idi. Xristianlıqla qədər Albaniyada çoxallahlıq olmuşdur. Strabona görə albanlar **Səma, Günəş və Ay** allahlarına sitayış edirdilər. **Albanlar, hətta başqa xalqlarda olmayan çox yüksək əxlaqi dəyərlərin və davranış mədəniyyətinin yaradıcısı və daşıyıcıları idilər.** Strabon yazırkı ki, albanlar öz gözəlliyi və hündür boylu olmaları ilə seçilirlər. Onlar xırdaçı olmayıb ürəyiaçıqdırlar. **Albanlar nəinki valideynlərinə, hətta yad qoca adamlara belə həddindən artıq hörmət göstərirlər.** Göründüyü kimi, albanlar çox az hallarda rast gelinə bilən əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmuşlar. Qədim əcadalarımızdan biri olan türksoylu Albanların bu nadir əxlaqi keyfiyyətləri 2 - 3 minillik tarixin sınağından çıxaraq bu gün də xalqımız tərəfindən qorunub saxlanılmışdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ

§ 5. Azərbaycan III - VIII əsrin əvvəllərində Yeni ictimai münasibətlərin yaranması

III əsrdə Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişafının yeni bir mərhələsinə daxil oldu. Albaniya və Atropatenada ölkənin başlıca sərvətini təşkil edən torpaqla bağlı feudal münasibətlərinin aparıcı yer tutması bu dövrün əsas əlamətidir. Torpağın sahibi və mülkiyyətçisi olan hakim zümrə (feodal) cəmiyyətin əsas qüvvəsini təşkil edirdi. Var - dövlət, sərvətlə yanaşı, dövlətin idarə edilməsi, siyaset də onun əlində idi. Bu zümrə geniş hüquq və imtiyazlardan istifadə edirdi. Cəmiyyətdə nə varsa-ideologiya, din, mədəniyyət-hər şey onun mənafeyinə xidmət edirdi. Dövləti idarə edən hökmədar ən böyük torpaq sahibi (feodal) sayılırdı. Belə cəmiyyətin maddi nemətlərinin yaradıcısı isə kəndlilər və sənətkarlar idi.

Azərbaycanın Araz çayından şimaldakı torpaqlarında yerləşən və e. ə. II əsrdən Aran nəsildən olan yerli hökmədarlar tərəfindən idarə olunan Albaniyada I əsrin ortalarından **Arşakilər sülaləsi** möhkəmlənmişdi. Bu sülalənin hakimiyyəti 510-cu ilə qədər davam etmişdir. Arşaki hökmədarları böyük torpaq sahələrinə malik idilər. III - V əsrlərdə Albaniyada dövlət torpaq sahibliyi forması üstünlük təşkil edirdi. Dövlət və onu idarə edənlər etibarlı sosial dayaq yaratmaq üçün hakim zümrənin nümayəndələrinə və qulluq adamlarına xidmət görə torpaq sahələri bağışlayırdılar. Nəticədə xüsusi torpaq sahibliyinin çökisi getdikcə artırdı. Albaniyada IV - V əsrlərdə torpaq sahələrinin vassallara (azatlar və nahararlar) paylanması nəticəsində dövlət torpaq fondu tədricən azalır və onun böyük hissəsi feodal ailələrinin (patronimiya - ağa, sahibkar) əlində cəmləşirdi. Feodallaşmanın dərinleşməsi ilə hakim zümrə bir neçə kateqoriyaya bölündürdü. Bunlardan ən böyükləri ayrı-ayrı vilayətlərdə hakimlik edirdilər. IV - VII əsrlərdə Albaniyada bir sıra siyasi - inzibati vahidlər - nahararlıqlar (senyoriya) meydana çıxmışdı. Həmin inzibati vahidin (vilayətin) başçısı get - gedə torpaq üzərində mülkiyyətçilik hüququ olan əsl feodala - knyaza çevrilirdi. VI əsrдə onlar işxan (hakim, ağa) adlanırdı.

Albaniyada hökmədar-çar qanunverici və ali məhkəmə hüququna malik olub, kilsə məclislərini də o çağrırdı və ölkənin hərbi qüvvələrinin baş komandani idi. Albaniyada feudalizm cəmiyyətinə xas olan ierarxiya sistemi hökm sürürdü. Hər bir **feodal patronimiyası** öz gücünə görə xüsusi «Dərəcələr haqqında cədvəl» də növbəlilik gözlənilmək lə qeyd olunurdu. İlk on yeri tutan əyanlar **böyük**, qalanları isə **kiçik patronimiya** hesab olunurdu. Əyanların belə düzülüş qaydası ierarxiya, yəni **feodal nərdivanı** adlanırdı. Bu sistem onların iqtisadi gücü, siyasi nüfuzu və çıxara bildiyi qoşunun sayı ilə müəyyən olunurdu. Albaniyada azatlar alban və sasani hökmədarlarının vassalları olub, tələb olunanda hərbi qüvvə çıxartmalı, öz sosial rütbəsinə

uyğun olaraq sarayda müəyyən xidmət göstərməli və müxtəlif inzibati funksiyaları yerinə yetirməli idilər. Əyanlar və ruhanilər can vergisi ödəməkdən azad idilər.

Albaniyada torpaq mülkiyyətinin dövlət və xüsusi formaları təşəkkül tapmışdı. III - VI əsrlərdə burada torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti forması üstünlük təşkil etmişdi. Ali zümrəyə məxsus olan torpaq mülkiyyətinin iki forması vardı: 1) şərtsiz və irsi torpaq sahibliyi sayılan **dastakert** (pəhləvi dilində - mülk deməkdir). Bu torpaq sahibliyi (allod) icma torpaq sahibliyinin dağıılması və dövlət tərəfindən torpaqların malikana (votçina) hüququ ilə hakim zümrənin nümayəndələrinə paylanması yolu ilə yaranmışdı; 2) Şərti torpaq sahibliyi sayılan **xostak** (pəhləvi dilində - «bağışlanan» mənasını verir). Xostak dövlət tərəfindən torpağın vassal xidməti göstərən hakim zümrənin nümayəndələrinə müvəqqəti olaraq bağışlanması nəticəsində yaranmışdı. Şərti xostak torpaqlarının şərtsiz dastakertə çevriləməsi hallarına da təsadüf edilir.

İri torpaq sahibləri **patriklər**, xırda və orta torpaq sahibləri isə **azatlar** adlanırdı. Dastakert daha çox əyanların, xostak isə daha çox nisbətən kiçik hərbi əyanların, məmər və kilsə xadimlərinin əlində cəmləşmişdi.

Təhkimçilik hüququ münasibətlərinin bərqərar olduğu Avropada feodalların mülklərində yerləşən böyük təsərrüfatlar kəndlilər tərəfindən biyar işlərinə cəlb edilməklə becərilirdi. İlin böyük hissəsini ağır biyar işlərində keçirən kəndlilərin bir yerdən başqa yerə qaçmasının qarşısını almaq üçün dövlət onları torpağa təhkim edirdi. Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda mülkədarlar şəxsi təsərrüfat qurmurdular və ya onların belə təsərrüfatı kiçik ölçülü olduğundan kəndlilərin kütləvi şəkildə biyara cəlb edilməsinə və torpağa təhkim edilməsinə ehtiyac yox idi. Burada torpaq sahibləri çox zaman təsərrüfat işlərinə qarışır, kəndlilərdən məhsul və ya pul vergisi almaqla kifayətlənirdilər. Azərbaycanda feodal kəndlili tam hüquqsuz bir qula və ya əşyaya, alqı-satçı obyektinə çevirə, Avropadan fərqli olaraq kəndlilinin şəxsi həyatı ilə bağlı məsələlərə qarşı bilməzdi.

Albaniyada kəndlilər **şinakan** adlanırdı, onlar dünyəvi və dini feodalların xeyrinə coxsayılı natural vergilər ödəyirdilər. Moisey Kalankatlinin məlumatına görə, Albaniyada kəndli zümrəsi **üç qrupa** bölündürdü: 1) kifayət qədər əmlakı olanlar; 2) yoxsullar; 3) əkin, üzümlüyü olmayanlar. **488-ci il Aquen kilsə yiğincığının** qəbul etdiyi qanunlarla Albaniyada dünyəvi və dini feodallara məxsus kəndlilərin, xüsusi kilsə torpaqlarında yaşayan sakinlərin ödəməli olduqları vergilər və mükəlləfiyyətlər hüquqi baxımdan tənzim edilmişdi. Aquen yiğincığı qanunlarında deyilirdi: «xalq tərəfindən keşşə torpağın bəhrəsi aşağıdakı qaydada verilməlidir: varlı adam 4 cərib (1 cərib - 22, 8 kq) buğda, 6 cərib arpa, kasib isə bunların yarısı qədər: kimin ki, bağı və əkin yeri yoxdur, ondan heç bir şey alınmasın». Mənbələrə görə dünyəvi əyarflara məxsus kəndlilər də vergiləri həmin qaydada ödəyirdilər. İcmaçı kəndlilər can vergisi olan gezitlə yanaşı, məhsulun 1/5-dən ibarət

torpaq vergisi, sənətkarlar və tacirlər isə gömrük haqqı olaraq bac ödəyirdilər. Albaniyada bütün xristian əhalidən kilsənin xeyrinə onda bir vergisi yığıldı. Bu vergi kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ödənilirdi.

Sasani imperiyasının mühüm əyalətlərindən birinə çevrilmiş **Atropatenada** III əsrən etibarən feodal münasibətləri yaranmağa başlandı. Bu münasibətlər haqqında mənbələrdə az məlumat verilmişdir. Sasani dövrünün qanunları ilə torpaq mülkiyyəti və hakim zümrənin toxunulmazlığı hüquqi baxımdan qorunurdu. Torpaq sahibləri yerli və mərkəzi hakimiyyətə tabe olmalı, dövlət xəzinəsinin xeyrinə vergilər toplamalı və hərbi xidmət göstərməli idilər.

Sasanilər dövründə əhali dörd sosial təbəqəyə bölündürdü:

1) kahinlər; 2) döyüşçülər; 3) mirzələr (əyanlar); 4) vergiverənlər. «Haciabad kitabəsi» nə görə ölkədə ali zümrəyə hakimlər, əsilzadələr və azatlar daxil idi.

Albaniyada olduğu kimi, Atropatenada da əhalinin əsas hissəsini kəndlilər təşkil edirdi. Kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər vergiverən zümrəyə daxil idilər. Kəndlilər **gezit** adlanan can vergisi və **xaraq** adlı torpaq vergisi verir, müxtəlif əmək mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər.

VI əsrə **Atropatenada** torpaq münasibətləri xeyli inkişaf etmişdi. İcma torpaqlarının böyük hissəsini əyanlar ələ keçirmiş və kəndliləri asılı vəziyyətə salmışdır. Azatlar xidmətləri müqabilində şərti torpaq bəxşisləri alaraq mövqelərini gücləndirirdilər. Dini idarələrə məxsus torpaq mülkiyyəti də xeyli artmışdı. Qazakadaki baş od məbədgahının ixtiyarında çoxlu torpaq və kəndli var idi.

Feodallaşma prosesinin gücləndiyi şəraitdə Sasani hökməarı **I Qubad** tərəfindən həyata keçirilməsinə başlanan **vergi islahatı** I Xosrovun dövründə (531 - 579) başa çatdırılmışdı. İslahatın əsas məqsədi köhnə vergi sistemini dəyişdirməkdən ibarət idi. Bütün imperiya ərazisində, o cümlədən Atropatenada torpaqların miqdarı, vergi ödəyəcək adamların sayı müəyyən edilmiş, vergilərin ümumi miqdarı hesablanmışdı. Vergilər bar verən ağacların sayına, torpağın məhsuldarlığına və əhalinin sayına uyğun olaraq mahallar və məntəqələr üzrə bölünmüdü. Buğda, arpa, düyü əkinlərindən torpaq vergisi məhsulla ödənilməli idi. Məhsulun həcmindən asılı olmayaraq torpaq sahələri üzərinə daimi pul vergisinin qoyulması geriye doğru addım olub, kəndlilərin vəziyyətini pisləşdirirdi. Əhali əmlak vəziyyətindən asılı olaraq 4 - 12 dirhəm (1 dirhəm 4 qram ağırlığında gümüş pul) miqdardında can vergisi ödəməli idi. Ali zümrəyə daxil olan əyanlar, kahinlər, məmurlar və mirzələr bu vergini ödəməkdən azad idilər. Vergi islahatına görə mühəribələr zamanı qoşunların saxlanması üçün kəndlilərdən azuqə və ot tələb oluna bilərdi.

I Xosrovun islahatı ilə vergilərin yığılması və dövlət xəzinəsinə təhvil verilməsi üzərinə ciddi nəzarət qoyulsa da, məmurların özbaşınalıqlarının qarşısını almaq mümkün deyildi.

Vergi islahatının həyata keçirilməsi ilə Atropatenada 20 yaşından 50

yaşına qədər bütün kişilər can və torpaq vergisi ödəyirdilər. Əhalidən şəhərlərin müdafiə divarlarının tikilməsi və təmiri, suvarma kanallarının çəkilməsi üçün də vergi yığıldı.

Təsərrüfat hayatı. III - VII əsrlərdə Albaniyada iqtisadiyyatın əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq sahələri inkişaf edirdi. Kür çayının hər iki sahilində, Mil - Muğan düzündə və Naxçıvanda əhali başlıca olaraq əkinçiliklə məşğul olur, taxıl, pambıq, üzüm, bağ-bostan bitkiləri yetişdirirdi. Geniş yayılmış **şumlama əkinçiliyində** dəmir kotan, xış, oraq və sair alətlərdən istifadə olunurdu. Kür sahilinin əlverişli torpaq və iqlim şəraitinə uyğun olaraq qiymətli pambıq növləri yetişdirilməsi haqda alban tarixçisi **Moisey Kalankathı** məlumat vermişdir. Ərəb mənbələrinə görə, Dərbənddən Tiflisədək bütün Aran ərazisində boyaq bitkisi olan marena (qızıl boyan) yetişdirilirdi. Əldə edilən bol üzüm məhsulu şərabçılığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı.

Albaniyanın maldarlıq təsərrüfatı yüksək səviyyədə idi. Burada iri və xırda buynuzlu mal, dəvə və at saxlanılırıldı.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı, torpaq münasibətlərinin möhkəmlənməsi və iqtisadiyyatda şəhərlərin rolunun artması əkinçiliklə əlaqəsini təmamilə kəsmiş **azad sənətkarların** meydana çıxmasına və yerli xammal bazasında sənətkarlıq istehsalının genişlənməsinə səbəb olmuşdu. Yerli xammal (yun, kətan, ipək, pambıq və s.) əsasında inkişaf etmiş **toxuculuq istehsalı** sənətkarlığın mühüm sahələrində birinə çevrilmişdi. Albaniyada ipək, yun, kətan parçalar və yüksək keyfiyyətli xalçalar toxunurdu. Mingəçevir və Beyləqan ərazisindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində parça və xalça toxuyan dəzgahlar tapılmışdır.

Erkən orta əsrlərdə Albaniyada təsərrüfatın **metallurgiya sahəsi** yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Şirvan, Qarabağ, Gədəbəy, Şəki - Zaqatala və başqa bölgələr metal məhsulları istehsalı üzrə mərkəz rolunu oynayırdı. Bu dövrda ən çox inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri də **dulusuluq** idi. Bundan başqa ağac emalı, daşyona, gön-dəri, şüşə istehsalı və sair sahələr də inkişaf edirdi.

Bu dövrə Albaniyada köhnə qədim şəhərlərin - **Qəbələ, Naxçıvan, Dərbənd** inkişafı ilə yanaşı, yeni şəhərlərin - **Bərdə, Beyləqan** və s. yaranması və şəhər həyatının canlanması prosesi gedirdi. Şəhər əhalisinin tacir və sənətkarlardan ibarət olan yuxarı dairəsi əlverişli iqtisadi və sabit ticarət fəaliyyətini təmin edə biləcək mərkəzi dövlət hakimiyyətinin olmasında maraqlı idilər. Albaniyada və Atropatenada şəhərlər iqtisadi əhəmiyyətinə və roluna görə üç tipə bölündürdü: 1) beynəlxalq ticarət yolları üzərində meydana çıxmış şəhərlər. Bu tipə aid edilən Bərdə, Dərbənd, Qəbələ, Çola, Beyləqan şəhərləri iri inzibati və ticarət - sənətkarlıq mərkəzləri idilər. Mənbələrdə bu şəhərlər «böyük» və «məşhur» şəhərlər adlandırılmışdır. 2) Ticarət yollarından kənarda, qapalı ərazilərdə yerləşən, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi tanınan şəhərlər, bu tip şəhərlərin sırasına Şəki, Şəmkir, Girdman, Naxçıvan

və başqları daxildir. 3) Kənd tipli şəhərlər və yaxud əkinçilik xarakterli şəhərlər, bunlar sosial-iqtisadi mənada şəhər olmayıb, əslində vilayətlərin inzibati mərkəzləri idi. Bu tipli şəhərlərə Torpaqqala (Qax), Mingəçevir və başqaları daxil idi. Albaniyanın paytaxtı **Bərdə** şəhəri Yaxın və Orta Şərqiñ ən böyük ticarət mərkəzlərindən biri olub, İran körfəzi, Orta Asiya, Atropatena (Cənubi Azərbaycan), Gürcüstan, Ərəb ölkələri, Bizans və Şimali Qafqazi birləşdirən karvan yollarının üzərində yerləşirdi.

Bəsləkə, erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda **feodal təsərrüfat sistemi** təşəkkül tapmış, dövlət və xüsusi torpaq sahibliyi formaları meydana çıxmışdır. İctimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə sənətkarlıq kənddən ayrılaraq şəhərlərdə cəmləşməyə başlamış, eyni zamanda bir çox şəhərlər iqtisadiyyatda böyük rolu olan mühüm ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdir.

Albaniyanın ərazisi və inzibati bölgüsü. Alban dövləti erkən orta çağda geniş bir ərazini əhatə edirdi. Antik dövrdə olduğu kimi, Albaniyaya şimalda Qafqaz dağlarından, cənubda Araz çayına, Qərbədə İberiyadan (Alazan və İori çaylarının hal - hazırla Gürcüstan Respublikasının ərazisinə düşən yuxarı axarlarından) Şərqdə Xəzər dənizinə qədər olan torpaqlar daxil idi. Kürün sol sahilindəki Alban torpaqlarında Çola, Lpina, Kambisena və başqa vilayətlər yerləşirdi. **Çola vilayəti** Dərbənddən Beşbarmaq dağına qədər Xəzər sahilini əhatə edirdi və bu vilayətin Çola və Dərbənd kimi iki şəhəri var idi. Çola ilə Şəki arasında **Lpina vilayəti** yerləşirdi. Kürdən cənubda **Paytakaran, Arsax, Uti və Sünik** vilayətləri yerləşmişdi. İndiki Yuxarı Qarabağ və Mil düzünün bir hissəsi Arsax vilayəti adlanırdı.

Albaniyanın siyasi tarixinin əsas məsələləri

Albaniyanın siyasi tarixini üç dövрə bölmək olar:

1. Arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü (I əsrin ortalarından 510-cu ilə qədər). Moisey Kalankathının «Alban tarixi» əsərində Arşaki nəslindən olan on hökmədarın adı çəkilmişdir.
2. Sasani mərzbanlığı dövrü (510 - 629-cu illər).
3. Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü (630 - 705-ci illər).

I əsrə Arşaki nəslindən olan **I Cəsur Vaçaqan** Albaniyanın bütün vilayətlərini vahid dövlətdə birləşdirmişdi. Tarixdə onun və varislərinin hakimiyyət dövrü haqqında geniş məlumatlar yoxdur. 226-cı ildə yaranmış Sasani dövlətinin Roma ilə apardığı uğurlu müharibələrin nəticələri Albaniya üçün böyük təhlükə yaratmışdı. 262-ci ildə Albaniya Sasani dövlətinin nüfuz dairəsinə daxil edilsə də, 272-ci ildə onun asılılığından çıxa bilmişdi. Müxtəlif vaxtlarda Alban hökmədarlarının Sasanilərdən asılılığı nominal səciyyə daşıyırdı. Bəzi hallarda bu asılılıq qohumluq münasibətləri ilə pərdələnirdi. Albaniyanı öz hökmədarları idarə edir və onlar çox zaman müstəqil siyaset yeritməyə çalışırdılar. Alban hökmədarı **I Urnayrin** (313 - 371) dövründə bütperəstliklə mübarizə güclənmiş, xristianlıq dövlət dini elan edilmiş və

kilsələrə torpaqlar bağışlanmışdı. Ümumiyyətlə, xristianlıq Albaniyada I əsr-dən yayılmağa başlasa da, ancaq Urnayrin dövründə Albaniya əhalisinin bir hissəsi xristianlığı qəbul etmişdi. Qalañ əhali öz əvvəlki dinində qalmışdı. Alban dövlətinin və **Alban katalikosluğunun** mərkəzi V əsrə qədər **Qəbəla** şəhəri idi.

Sasani hökmədarı II Şapurun vassalı və müttəfiqi olan Urnayr Romaya qarşı Sasanilərin apardığı müharibələrdə hərbi qüvvə ilə iştirak edirdi, **359-cu il Amid və 371-ci il Dzirav döyüşlərində** sasanilərin tərəfində çıxış etməkdə Urnayrin əsas məqsədi Albaniyanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdan ibarət idi. 359-cu il Amid döyüşündə Sasani - Alban qüvvələri qalib gəldiyindən Albaniya əvvəllər itirdiyi Arsax, Naxçıvan və Kaspiananı geri qaytarmışdı. Ancaq 371-ci il Dzirav döyüşündə müttəfiqlər məğlub olduqlarından Alban torpaqlarının bir hissəsi Romanın əlinə keçmişdi.

Urnayrdan sonra hakimiyyətdə olmuş **Yesuagenin** dövründə köhnə Alban əlifbası qarqar ləhcəsinə uyğun olaraq yenidən işlənib hazırlanmış və məktəb şəbəkəsi genişlənmişdi. 444-cü ildə hökmədar taxtında atası Yesuagəni əvəz etmiş **II Vaçenin** hakimiyyəti dövründə (444 - 463) Partav (Bərdə) şəhəri salınmış və dövlətin paytaxtı bu şəhərə köçürülmüşdü. II Vaçenin dövründə Albaniyanın hərbi - siyasi və beynəlxalq vəziyyəti çox gərgin olmuşdur. Bu, Sasani hökmədarı II Yezdəgerdin (438 - 457) Cənubi Qafqazla bağlı siyasetini hədsiz dərəcədə sərtləşdirməsi ilə bağlı idi. Sasanilər Xəzər sahilləri boyunca bütöv bir müdafiə tikililəri silsiləsinin (Beşbarmaq, Gilgilçay və alınmaz Dərbənd) salınması işlərinə çoxlu Alban əhalisini cəlb edirdilər. Bu zaman əhali əsas məşgülüyyətdən ayrıldıqdan, ölkənin təsərrüfat həyatına ağır ziyan dəyirdi. Bu işlər üçün Alban əhalisindən çoxlu vergi də toplanırdı. Sasanilər ölkənin ən mühüm strateji bölgələrinə fars dilli əhali köçürüb yerləşdirirdilər və onlar yerli Alban əhalisinin hesabına ən yaxşı torpaqlarla təmin olunurdular. Bu yolla sasanilər etnik dayaq yaratmağa çalışırdılar. Cənubi Qafqazdakı xristianlara Romanın və Bizansın tərəfdarları kimi baxan sasanilər hər vasita ilə albanları, iberləri və digər xalqları mədəni - ideoloji assimilyasiyaya uğratmağa yönələn siyaset yürüdürlər. Bu zaman əsas diqqət Cənubi Qafqazda zərdüştlüyün yayılmasına verilirdi. II Yezdəgird 450-ci ildə Alban, İber hökmədarlarını və digər hakimləri paytaxt şəhəri Ktesifona çağıraraq onlara zorla zərdüştüyü qəbul etdirmişdi. Onların arasında Alban hökmədarı və Yezdəgirdin bacısı oğlu **II Vaçə** də var idi. Sasani hökmədarı zərdüştüyü Cənubi Qafqazda yarmaq üçün 700 kahin göndərmişdi və onlardan 300-ü Albaniya üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Sasanilərin həyata keçirdiyi **köçürmə, vergi və dini siyaset** Azərbaycanda və ona qonşu olan ölkələrdə tez - tez üsyənlərin baş verməsinə səbəb olmuşdu. Albanların digər Qafqaz xalqları ilə birlikdə sasanilərə qarşı yönəlmış 450-ci il üsyənə Albaniya katalikosu başçılıq edirdi. 450-ci il **Xalxal döyüşündə** üsyəncilər sasanilərə qalib gəlsələr də, 451-ci il **Avarayr düzün-**

da baş vermiş döyüsdə ağır məglubiyyətə uğramışdılar.

457-ci ildə II Yezdgirdin ölümü ilə II Vače zərdüştlükdən imtina edərək xristianlıq məzhəbinə qayılmış və həmin il II Vaçenin başçılığı ilə Albaniyada sasanilərə qarşı üşyan başlamışdı. Sasani hökmərdə Firuz 462-ci ildə hunları -onoqurları üşyanın yatırılmasına cəlb etdikdən sonra bir illik ağır döyüşlərdən sonra, 463-cü ildə üşyançılar məglubiyyətə uğramışdılar. II Vače taxtdan salınmış və Albaniyada çar hakimiyəti ləğv edilmişdi. Nəticədə ölkəni Sasani mərzəbəni idarə etməyə başladı.

481- 484-cü illərdə Albaniya, Iberiya və başqa bölgələrdə sasanilərə qarşı baş vermiş üşyan qələbə ilə başa çatdı. 485-ci ildə üşyançılarla Sasani hökmərdə Valaş arasında bağlanmış **Nvarsak müqaviləsinə** görə Albaniya daxili müstəqil idarəetmə hüququ qazanmışdı. Xristianların təqibini dayandırılmış, Albaniyadan Sasani xəzinəsinə daxil olan bacın miqdarı isə azaldılmışdı.

Məzdəkilər hərəkatı. Sasani hakimiyəti altında olan Atropatenada V əsrin 80-ci illərində **Məzdəkilər** adlanan güclü bir xalq hərəkatı (481 - 529) başladı. Hərəkatın başçısı Məzdəkin əsas ideyası allahın yaratdığı nemətlərin insanlar arasında bərabər bölünməsindən ibarət idi. **Məzdəkilər əmlak və sosial bərabərliyi** yaratmaq, **ədalətli cəmiyyət qurmaq** uğrunda mübarizə aparırdılar. Hərəkatda kəndlilər, sənətkarlar, şəhər yoxsulları və bəzi əyanlar da iştirak edirdilər. Məzdəkin ardıcılları iri əyanların malikanələrinə və varlı tacirlərin evlərinə basqınlar edərək onların əmlaklarını öz aralarında bölüşdürüdülər. İri torpaq sahiblərinin bir çoxu öldürülülmüş, çoxları isə ölkədən qaçmışdı. Sasani hökmərdə I Qubad (488 - 531) hiylə işlədərək üzdə bu hərəkatı himayə edirdi. O, Məzdəkilər hərəkatından mərkəzi hakimiyətə düşmən olan iri əyanları və din xadimlərini sıradan çıxarmaq üçün istifadə edirdi. Hərəkatın çox təhlükəli həddə qədər genişləndiyini görən I Qubad siyasetini dəyişdi və 529-cu ildə Məzdəkilər hərəkatını amansızlıqla yatrırdı. Hərəkatın başçıları və Məzdək qətlə yetirildi. Hərəkat iştirakçılarına kütləvi divan tutularaq 80 minə qədər adam öldürdü.

III Vaçaganın hakimiyətə gəlməsi. 487-ci ildə Albaniyada **III Vaçagan** hakimiyətə gəldi. III Vaçaganın hakimiyətdə olduğu 487 - 510-cu illər Albaniyanın siyasi, mədəni və dini dirçəlişi dövrü hesab edilir. III Vaçagan Sasani zülmündən qaçıb dağlışmış kəndliləri, sənətkarları geri qaytardı, sadə xalqın dinc əməkələ məşğul olmasına şərait yaratdı, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət inkişaf etməyə başladı. Sasanilərə qarşı çıxıqları üçün torpaq və əmlakları əlindən alınmış hakim zümərin nümayəndələrinin mülkiyyət hüquqları bərpa edildi. Sasanilərə qulluq edən əyanların isə hüquqları məhdudlaşdırıldı. O, yeni kilsələr tikdirir, kilsə məktəbləri açdırır və digər dindən olanları sixışdırırı.

Müstəqil Alban kilsəsinin siyasi gücünü dövlət hakimiyətinin möhkəmləndirilməsinə yönəltmək məqsədi ilə III Vaçagan **488-ci ildə Aquen kilsə məclisini** çağırıldı. Məclisdə yüksək rütbəli din xadimləri və böyük torpaq sahibləri iştirak edirdi. Məclisin qəbul etdiyi 21 maddədən ibarət

qanunlar toplusu kilsə xadimlərinin, dini və dünyəvi əyanların hüquqlarının və vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr olmuşdu.

III Vaçagan Alban Arşaki sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi oldu. 510-cu ildə onun ölümü ilə sasanilər Albaniyada hökmərdə hakimiyətini ləğv etdilər.

510-cu ildən 629-cu ildək Albaniyani Sasani canişinləri - mərzbanlar idarə edirdilər. **Böyük mərzbanlıq** adlanan bu dövrə Azərbaycan dəfələrlə Bizansla Sasanilər arasında gedən müharibənin meydanına çevrildiyindən ölkənin iqtisadiyyati tənozzülə uğrayır, şəhərlərimiz və kəndlərimiz dağıdır, əhalimiz qırılır və mədəniyyət abidələrimiz məhv edilirdi. Sonuncu Sasani - Bizans müharibəsi (603 - 628) Bizansın qələbəsi ilə başa çatdı. Bu qələbənin qazanılmasında Bizansla ittifaqda olan Xəzər xaqanlığı böyük rol oynamışdı. Buna görə də Bizansın razılığı ilə Albaniya ərazisi Xəzər xaqanlığının siyasi təsiri altına düşdü.

Girdman knyazlığı. Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hakimiyəti

VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Albaniyada Mehrani nəslə möhkəmlənmişdi. Bu nəslin nümayəndələri Sasanilərlə qohum olub, Albaniyanın Girdman vilayətini idarə edirdilər. **Mehranilər** Albaniyada siyasi cəhətdən möhkəmlənmək üçün Arşaki nəslindən olan bütün iri əyanları məhv etmiş və onların torpaqlarını və əmlaklarını ələ keçirmişdilər. Mehranilər Sasanilərlə qohum olsalar da, yerdə qalan Alban əsilzadələri ilə yaxınlaşmış, xristianlığı qəbul etmiş və albanlaşmışdır. 629 - 630-cu illərdə Xəzər xaqanlığında daxili çekişmələrin güclənməsi ilə Xaqanın öldürülməsi Mehranilərin qəti hərəkətə keçməsinə imkan yaratdı. Albaniya Xəzər xaqanının siyasi asılılığından çıxaraq müstəqillik qazandı. **Varaz Qriqor** 630-cu ildə Albaniyanın knyaz taxtına oturdu. Varazın hakimiyəti dövründə (630 - 642) Albaniya Sasanilərlə yaxınlıq etdiyindən o, oğlu Cavanşiri ərəblərə qarşı müharibədə Sasanilərə köməyə göndərmişdi. **Cavanşir** 7 il ərəblərə qarşı aparılan ağır döyüşlərdə bir sərkərdə kimi qəhrəmanlıqla vuruşduqdan sonra vətəninə dönmüş və 642-ci ildən **böyük knyaz** titulu ilə Albaniyani idarə etməyə başlamışdı. Moisey Kalankatlı «Alban tarixi» əsərində Cavanşiri dövləti ədalətlə idarə edən, bütün gücünü öz ölkəsinin inkişafına və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəldən bir hökmədar kimi təsvir etmişdir. Cavanşirin ölkədə quruculuq, təsərrüfat və abadlıq işləri aparması, paytaxt şəhəri olan Bərdədə və digər yerlərdə gözəl saraylar və binalar tikdirməsi, alımları, şairləri, elm və mədəniyyət xadimlərini himayə etməsi haqqında məlumatlara rast gəlinir. Onun hakimiyəti dövründə Albaniyanın sərhədləri **qərbədə** İberiyaya, **şimalda** «Hun qapıları» adlandırılan Dərbəndə, **cənubda** isə Araz çayına gedib çatırdı.

Cavanşirin xarici siyasetinin əsas məqsədi Albaniyanın bütövlüyünü və müstəqilliyini qoruyub saxlamaqdan ibarət idi. Cavanşir ərəblər tərəfindən məglubiyyətə uğrayan Sasani qoşunlarının Alban torpaqlarına dağıdıcı

basqınlarının karşısını almaq üçün bir neçə dəfə savaşa girərək qalib gəlmış, Girdman, Uti, Sakasen və digər vilayətləri, **paytaxt şəhəri Bərdəni** sasanilərdən təmizləmişdi. Cavanşirin Sasanilərə qarşı müttəfiqi İberiya idi. Ərəblərin Azərbaycanın cənubundan-Atropatenadan Albaniyaya basqınlarının güclənməsi Cavanşiri güclü bir dövlət - **Bizansa** sığınmağa məcbur etmişdi. Albaniyanın strateji əhəmiyyətini əsas götürən və ərəb hücumları sırasında özünün şərqi sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi güdən Bizans hökmdarı II Konstantin 660-ci ildə Cavanşiri himayəsinə qəbul edərək onunla «səmimi» ittifaqa girmişdi. Bizans hökmdarının Albaniya ölkəsi ilə bağlı verdiyi fərmando **Cavanşir Girdman hakimi və Aqvan (Alban) knyazı** adlandırılmışdır. O, Cavanşırə söykənəcəyi qızıldan olan bərbəzəklə qızıl taxt, öz belindən açdığı mirvarilərlə bəzədilmiş qılınc gündərmiş və 1200 Aqvan əsilzadəsinə patrisi və digər yüksək əyan rütbələri bağışlamışdı.

662-ci ildə Xəzərlərin qazanc və qənimət dəlinca Albaniya üzərinə yürüşünün karşısını almaq üçün Cavanşir onlarla **Kür çayı sahilində döyüşə** girdi və qalib gəldi. M.Kalankatlıının yazdığını görə, Cavanşir böyük qələbə qazandığı üçün düşmənə belə söyləmişdi: «Get, Çola qapılarından (Dərbənd keçidi) geri qayıt və bir də buraya gəlmə, çünki Tanrı sənin gücünü yox etmişdir».

«Alban tarixi»nə görə 665-ci ildə Türküstanın və ya Hunların hökmdarının saysız-hesabsız qoşunla Alban torpaqlarına çox təhlükəli yürüşlərini dayandırmaq üçün Cavanşir hunların düşərgəsinə getmiş, onlarla sülh bağlayıb Hun hökmdarının qızı ilə evlənmişdi. Cavanşir bu yolla əsir alınmış 1200 nəfər kişini, çoxlu at və mal-qaranı geri qaytarmışdı.

Bizansın getdikcə zəifləməsi və Ərəb dövlətinin güclənməsi şəraitində Cavanşir ərəblərlə yaxınlaşmağa başladı. **667-ci ildə** Ərəb xəlifəsi Müaviyənin Dəməşqdəki sarayında olan Cavanşir ondan vassal asılılığını qəbul edərək ölkəsini dağıntıdan xilas etdi. 670-ci ildə xəlifə Müaviyə ilə ikinci dəfə diplomatik danışıqlar apararaq **Albaniyanın daxili müstəqilliyini qoruyub saxladı**. Xəlifə onun ölkəsi üzərinə qoyulmuş ağır vergini ikiqat azaltmış və bundan sonra əvvəlki məbləğin üçdə birinin ödənilməsi ilə razılaşmışdı.

680-ci ildə Cavanşir tarixdə səbəbi dəqiq bilinməyən saray çevrilişi nəticəsində öldürdü. Onun yerinə keçmiş qardaşı oğlu **Varaz Trdat** (680 - 699) mərkəzdən qaçan narazı qüvvələri zərərsizləşdirərək böyük knyaz hökimiyyətini bütün ölkə ərazisində bərpa etdi. Ölkə ərəblərə əvvəlki qaydada bac verirdi və ərəblər onu **Albaniyanın və Uti vilayətinin hökmdarı** kimi tanıyordu. Varaz Trdat Cavanşirin siyasetini davam etdirərək xəzərlərin (hunların) ölkəyə hücumlarının karşısını diplomatik yolla aldı və onlarla sülh bağladı.

VII əsrin 90-ci illərində Cənubi Qafqaz uğrunda Bizans - Ərəb qarşısudurması gücləndi. Varaz Trdat ərəblərlə yaxınlıq etdiyinə görə 699-cu ildə Bizans tərəfindən hökimiyyətdən salınmış və o, 5 il Konstantinopolda əsir

həyatı yaşamalı olmuşdu. Bu zaman erməni katalikosu İliya Alban katalikosunun Bizansa meyllənməsi, Albaniyadakı xristianlıq məzhəbinə Bizansdakı məzhəblə eyniləşdirməsi haqqında xəlifə Əbdül Malikə cəsusluq etməyə başladı. Əbdül Malikin 704-cü ildə göndərdiyi ərəb qoşunu Alban katalikosu və digər bizanspərəst qüvvələri qılıncdan keçirtdi. Bundan sonra Alban kilsəsi erməni kilsəsinə tabe edildi. **705-ci ildə** hakimiyyətə qaytarılmış Varaz Trdat ərəb təbəbəliyini qəbul etdi. Bu vaxtdan Albaniya faktiki və hüquqi baxımdan tamamilə ərəblərin hakimiyyəti altına düşdü. Varaz Trdatdan sonra Albaniyanı ərəb əmirləri idarə etməyə başladılar.

Mədəniyyət

Erkən orta çağda Albaniyanın maddi və mənəvi mədəniyyətində müüm hüm dəyişikliklərin baş vermesi şəhər həyatının inkişafı, memarlıq abidələrinin inşası və xristian dininin yayılması ilə bağlı idi. Bu dövrda ölkədə çoxlu qalalar, sədlər, saraylar, kilsə və məbədlər tikilmişdi. Belə abidələrdən Alazan çayı sahilindəki **Torpaqqala**, Ağdamdakı **Govurqala**, İsmayıllıdakı **Cavanşir qalası**, **Şirvan səddi**, **Dərbənd səddi** və başqaları Alban memarlığının çox yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Albaniya **dünyada xristianlığın ən qədim mərkəzlərindən** biri olduğundan camiyyətin mənəvi həyatına bu din güclü təsir göstərmüşdür. **Albanların öz yazısı, öz təqvimini və məktəbləri** var idi. Alban əlifbası 52 hərfdən ibarət idi. V əsrə bu əlifba qarşar ləhcəsinə uyğun şəkildə yenidən işlənib hazırlanmışdı. Alban əlifbasının hansı səsləri ifadə etməsi bəlli olsa da, alban dilində yazılmış dini və digər kitablar bizim dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Albaniyanın mənəvi mədəniyyət abidələrini erməni dilinə çevirmiş Qriqoryan kilsəsi sözsüz ki, həmin yazılı abidələri məhv etmişdir. Ona görə də ilkin orta çağda albanlarin dili haqqında tam dəqiq fikir söyləmək çox çətindir. Mingəçevirdə daş üzərindəki 70-ə yaxın hərfdən ibarət olan 1 sətirlik yazı, Dərbəndin qala divarındaki 10 işarədən ibarət başqa bir yazı hələ indiyədək oxunmamışdır.

Albanlar ilk vaxtlar Ay təqvimindən, IV əsrin ortalarından isə İsgəndəriyyə məktəbi üçün səciyyəvi olan təqvimdən istifadə edirdilər. Bu təqvimdə ilin başlangıcı avqustun 29-u götürülürdü.

Albaniyada V əsrə məktəblər fəaliyyət göstərirdi. M.Kalankatlıının yazdığını görə, Alban hökmdarı Yesuagen uşaqların məktəblərə göndərilməsi və onlara yazmanın öyrədilməsi, məktəblərdə uşaqların, hətta yemək-lə təmin olunması haqqında əmr vermişdi. Yesuagen Alban əlifbasının yeni variantını başa çatdırıdan sonra, dini kitabların yunan dilindən alban dilinə tərcüməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Albaniyanın mənəvi - dini dirçəlişi **III Mömün Vaçaqanın** adı ilə bağlı idi. Xristianlığı bütün ölkə ərazisində yaymaq üçün bütürəst və atəspərəstləri, kahinləri təqib edən, ölkədən qovan III Vaçaqan yeni kilsə və monastırlar tikdirir, məktəblər açırı. O, kəndlərə gələrkən ilk növbədə məktəblərə baş çəkər və şagirdləri başına toplayardı. Uşaqların əllərində kitablar

və yazı lövhələri olardı. **M. Kalankatlinin yazdığını görə, «hökmdar həminin ucadan kitab oxumasını əmr edər, özü isə buna xəzinə tapan adam kimi sevinərdi».**

§ 6. Azərbaycan Xilafətin tərkibində. Ərəb əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsi. Babək Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğali

Ərəb tarixçisi Təbəri və başqaları VII əsrin 30-cu illərində ərəb sərkərdələrinin Vətənimiz **Azərbaycana ilk yürüşləri** və burada yerli xalq olan **türklərlə** döyüslər aparması haqqında məlumat vermişdir. 639-cu ildə ərəb qoşunu cənubdan Azərbaycana soxulsa da, çox güclü müqavimətə rast gəldi. Ərəblər Ərdəbil şəhəri üzərinə hücum edib, qalib gəldiklərindən Azərbaycanın cənub torpaqlarının mərzəbəni İsfəndiyar 644-cü ildə ərəb sərkərdəsi ilə müqavilə bağlamağa məcbur oldu. Müqaviləyə görə əhali tabe olub torpaq və can vergisi ödəməli idi. Ərəblər isə onların dini etiqad və adətlərinə toxunmayacaqlarına söz verir, ölkəni tərk etmək istəyənlərə aman verir, ərəb qoşununda qulluğa girmək istəyənlər bir il vergidən azad olunurdular. 639 - 642-ci illərdə ərəb qoşunları Muğanda və Şirvanda güclü müqavimətlə qarşılaşdırılar, ancaq son nəticədə qalib gələrək hər iki ərazinin hakimləri ilə xərac və cizyə ödəmək haqqında müqavilələr bağladılar. **646-ci ildə** Arana hücum edən ərəb ordusu **Beyləqan** və **Bərdə** şəhərlərini ələ keçirdi. Bu şəhərlərin də əhalisi xərac və cizyə vermək şərti ilə ərəblərlə saziş girməyə məcbur oldular. Göründüyü kimi, ilk vaxtlar ərəblər ələ keçirdikləri ərazilərdə tam möhkəmlənmək gücündə olmadıqlarından öz hakimiyətlərini saziş və müqavilələr şəklində rəsmiləşdirildilər.

VIII əsrin əvvəllərində ərəb ordularının Azərbaycan torpaqlarına yürüşləri daha geniş və intensiv xarakter aldı. Xilafət 705-ci ildə Albaniyada **Mehrani sülaləsinin** hakimiyətinə son qoydu. Ərəblər VIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın işğalını başa çatdırıldılar. VIII əsrin 20 - 30-cu illərində Azərbaycan torpaqları uğrunda ərəb-xəzər savaşları da xilafətin qələbəsi ilə başa çatdı.

Azərbaycanda islam dininin yayılması

Dünyanın ən mütərəqqi dini olan **İslam** və onun əsas kitabı **Quran** Allahın buyruğu ilə **Məhəmməd Peyğəmbər Əleyhüssəlam** tərəfindən bəşəriyyətə bəxş edilmişdir. Məhəmməd Peyğəmbər (Ə) 610-cu ildən ərəblər arasında bu dini yamaşa başlamış və onun vasitəsilə ərəb qəbilələrini 630-cu ildə siyasi cəhətdən bir dövlətdə birləşdirmişdi. Ərəblər işgal etdikləri ərazilərdə əhalini imana gətirmək üçün **İslam dinini** yayırdılar. İslamdan qabaq Azərbaycanın cənub torpaqlarında zərdüştlük, şimalında - Albaniyada isə xristianlıq və bütürəstlik dinləri yayılmışdı. Azərbaycanın cənub bölgələrində və Muğanda islam dininin tez yayılmasının əsas səbəbini həmin

bölgələrdə Sasanilərin zərdüştlük dinindən xalqı itaətdə saxlamaq vasitəsi kimi istifadə etməsində axtarmaq lazımdır. Çünkü hakimiyət rəmzi olan zərdüştlük xalqın gözündə düşmüşdü. Xalq islamı qəbul etməklə zərdüştlükden uzaqlaşmaq və Sasan zülmündən qurtulmaq istəyirdi. Ərəblərin ilk vaxtlarda müsəlmanların bərabərliyi haqqındaki şüərləri, Sasanilərə nisbətən əhali üzərinə az vergilər qoyması islamın Azərbaycanın cənubunda tez, cəmi bir əsr ərzində yayılmasına şərait yaratdı. Xilafətdə hakimiyət 750-ci ildə Əməvilərdən Abbasilər keçən vaxt Azərbaycanın Araz çayından cənubdağı torpaqlarında əhalinin müsəlmanlığı qəbul etməsi prosesi başa çatdı.

Ərəblər İncil, Tövrata ibadət edən yəhudilər və xristianların (Kitab əhli olanların) dininə toxunmur, onlardan cizyə adlanan can vergisi almaqla kifayətlənirdilər. Ərəblər əsində **Albaniyada** xristian kilsəsinə və kitab əhli olan xristianlara toxunmamalı idilər. Ancaq maraqlıdır ki, Xilafət başqa xristian ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycanın şimalında - Albaniyada kilsəyə qarşı VIII əsrin əvvəllərindən çox amansız tədbirlərə əl atmışdı. Daha çox siyasi mahiyyət daşıyan bu tədbirlər Alban feodallarının və kilsə xadimlərinin ərəblərə qarşı qəti düşmən mövqedə dayanması və öz din qardaşları olan Bizansa arxalanması ilə bağlı idi. Bunun nəticəsidir ki, Albaniyada vahid allaha tapınan bir dinin vahid allah ideyasını təbliğ edən başqa bir dində əvəz olunması prosesi bir qədər uzun və ağırli keçmişdir. Burada islam dininin «qılınc gücünə» yayılması göz qabağındadır. Alban katalikosunun və onunla əbir olan knyaz arvadının xəlifə Əbdül Malikin əmri ilə 704-cü ildə edam etdirilməsi bu tarixi reallığı açıq-aydın göstərir. Nəticədə Alban kilsəsi ərəblərlə əməkdaşlıq edən qriqoryan kilsəsinə tabe edildi. Bundan sonra kilsə işləri, ibadət və yazı Alban dilində deyil, qrabarda aparılmalı idi. Kim Alban kilsəsinin müstəqilliyinə çalışardısa, «qılıncda yox edilməli» idi. **Alban yazılısı** 705-ci ildə qadağan olundu. Alban dilində olan səlnamə və qanun topluları məhv edildi. Alban əhalisinin böyük hissəsi zor təcümən islamə gətirildi, bir hissəsi qonşu xristian ölkələrə qaçı, bir qismi isə qriqoryanlığa keçdi. Görkəmli alimimiz akademik Ziya Bünyadovun araşdırımlarına görə, Alban kilsəsi erməni kilsəsinə tabe edilsə də, Aqvanın **Arsax** adlanan ərazisi heç bir zaman erməni mədəniyyəti mərkəzinə çevriləməmişdir. Erməni kilsəsi tarix boyu yeni şəraita və siyasi vəziyyətə uyğunlaşmayı bacarmış, əvvəllər Bizansa, Sasaniyə, Ərəb xəlifələrinə, monqollara və digərlərinə boyun əydikləri kimi, sonralar Səfəvilərə və Rusiya çarına qulluq göstərərək Albaniyanın mənəvi mədəniyyətini tarixdən silməyə çalışmışdır.

Tariximizin ana qaynaqlarından sayılan «Kitabi Dədə Qorqud» boyalarında Əmən bəyin Ərəbistana gedib Peyğəmbərin gül üzünü görüb qayıtması, əsgə **türk Tanrısunun** yerinə tez - tez **Allah** adının çəkilməsi, hardansa golmuş bir saqqalı uzun tat (ərəb) kişisinin əzan verməsi, oğuzların müqəddəs kitab olan Qurana and içmələri, kafırlərə qarşı Məhəmməd dini yolunda döyüslərə girmələri haqqında çox maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Oğuz igidi Dəli Domrulun yaxşı igidlərin canını ələn Əzrailli cəng etməsi və bu

döyüsdə Əzrailin qalib gəlməsi rəmzi olaraq oğuz türklərinin islamı qəbul etməsinin göstəricisi sayıyla bilər. Dədə Qorqud boyları ulu əcdadımız olan Oğuz türklərinin islamın yayılma çağında yaşadıqlarını tarixi baxımdan sənədləşdirmişdir.

Xilafətin inzibati idarəetmə sistemi və köçürmə siyaseti

Ərəblər işgal etdikləri ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda da cani-şinlik-əmirlik idarəetmə sistemindən istifadə edirdilər. Əməvilərə qədər ərəblər Azərbaycanı və Aramı əl - Cəzirə adlanan dördüncü əmirliyə, Əməvilərin vaxtında isə üçüncü əmirliyə daxil etmişdilər. Buradakı ərəb ordusunun başçısı olan əmir **Dəbil** (Dvin) şəhərində otururdu. Abbasilər dövründə əmirliyin mərkəzi **Bərdə** şəhərinə köçürüldü. «Alban tarixi» ndə bununla bağlı deyilir ki, Abbasilərin hakimiyyətə golması «Vətənimiz üçün böyük bödbəxtlik oldu, çünki ərəblər knyazlardan Albaniyanın paytaxtı Bərdəni aldılar və burada torpağımızın sərvətlərini soyub talamaq üçün öz iqamət-gahlarını yaratdılardı.

Çox böyük hərbi və mülki səlahiyyətlərə malik olan **əmirin** sərəncamı altında xüsusi tapşırıqları icra edən məmurlar çalışırdı. Belə məmurlardan biri mülki hakim olan **amil** vergi yiğilması işinə, məhkəmə idarəesinin rəisi olan **qazi** isə vəqf işlərinə nəzarət edirdi. Xilafətin mərkəzi ilə vilayətlər arasında müntəzəm olaraq rabitəni təmin etmək üçün **bərid** (bəril) adlanan poçt xidməti yaradılmışdı. Poçt idarəesinin rəisleri yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətləri haqqında da mərkəzə məlumatlar ötürməklə, siyasi polis vəzifəsini də icra edirdilər.

Xilafətin Azərbaycanda, xüsusilə Aranda inzibati siyassətində şimal sərhədlərindəki əsas şəhərlərdə və məntəqələrdə ərəb qarnizonlarının – **rəbatların** yaradılması mühüm yer tuturdu. Müxəlif bölgələrdə hərbi məskənlər olan rəbatların yaradılması və şəhərlərdə qarnizonlar yerləşdirilməsində əsas məqsəd qayda - qanunu və asayışı qoruyub saxlamaqdan, üsyan və çıxışları yatırmaqdan, sərhədlərdə isə Bizans və Xəzərlərin hücumlarının karşısını almaqdandır ibarət idi.

Ərəb ağalığı dövründə inzibati idarəetmə sisteminin quruluşu göstərir ki, Azərbaycan böyük ölkə olub, sərhədləri şimalda **Dərbənddən** cənubda **Həmədana** qədər uzanırı. Ərəb müəllifi İbn Hövqəl Azərbaycan, Arran (Arazdan şimaldağı Azərbaycan torpaqları belə adlanırdı) və Ərməniyyənin (indiki Türkiye ərazisindədir - Red.) ümumi xəritəsini yaratmış və maraqlıdır ki, çox düzgün olaraq onu «**Azərbaycanın xəritəsi**» adlandırmışdır.

Ərəblər ələ keçirdikləri Azərbaycan ərazilərdə möhkəmlənmək, özlərinə dayaq yaratmaq, əhalini ərablaşdırmaq və müsəlmanlaşdırmaq məqsədi ilə **köçürmə siyaseti** yeridirdilər. Suriya, Kufa, Bəsrə və başqa yerlərdən çoxsaylı ərəb mühacirləri köçürülrək Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilirdi. Əməvi xəlifələri ərəb köckünərinə ən yaxşı torpaqları ayrımaqla onları oturaq həyata alışdırmaq, xəzinəni təqəüd xərclərindən azad

etmək və əhalini islamə gətirmək niyyətində idi. **Azərbaycanda və Aranda** çox münbit torpaqları ələ keçirən ərəblər böyük imtiyazlardan istifadə edir və yerli əhaliyə həqarətlə yanaşırıdlar.

Köçürmə siyasetini davam etdirən Abbasi xəlifələri Azərbaycanın cənubunda daha çox Yəməndən gələn ərəbləri yerləşdirirdilər. Dərbənd və onun ətrafına daha çox ərəb köçürülmüşdü. Bunun bir səbəbini də xəzərlərin şimal sərhədlərimizə olan aramsız hücumlarının qarşısını almaq zərurəti təşkil edirdi.

VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəllərində ərəb qabilələrinin Azərbaycana köçürülməsi prosesi dayansa da, artıq burada həddindən çox ərəb yaşayış məskəni var idi. Ümumiyyətlə, ərəblərin **köçürmə siyaseti** Azərbaycanda demoqrafik vəziyyətin kökündən dəyişdirilməsinə, əhalinin assimiliyasıya edilərək ərablaşdırılmasına, bir sözlə **Azərbaycanın bir ərəb yurduna çevrilməsinə** yönəldilmişdi. Lakin son nəticədə bu siyaset öz məqsədində çatmadı. İşgalçi ərəb köckünərə oturaq həyata keçidkə yerli xalqın məisət və adət-ənənələrini, hətta dilini qəbul edərək tədricən öz etnik mənsubiyətlərini itirməyə başladılar. Azərbaycanda olan ərəblər XII əsrədə artıq xeyli dərəcədə öz dillərini unutmuş və Azərbaycan əhalisinə qaynayıb qarışmışdır. Hal-hazırda Şimali Azərbaycanda onlarla yer adlarının tərkibində «ərəb» sözü (məsələn: Ərəbuşağı, Ərəbşamlı, Ərəbbəsərə və s.) olsa da, Mərkəzi Asiyadan fərqli olaraq bizim ölkəmizdə ərəb dilində danışan bir kənd belə qalmamışdır.

Xilafətin torpaq və vergi siyaseti

Xilafət dövründə beş torpaq sahibliyi mövcud olmuşdur. 1. Sultan (xəlifa) mülkləri, 2. İqta, 3. Mülk, 4. Vəqf, 5. İcma. Bu torpaq bölgüsüne baxmayaraq Xilafətin bütün torpaqlarının ali mülkiyyətçisi dövlətin dini başçısı olan xəlifə idi. Ələ keçirilən ölkələrin torpaqları **xərac torpaqları** adlanırdı və mərkəzi divanda qeydə alınırdı. Həmin torpaqlardan gələn gəlir xəlifənin xəzinəsinə daxil olurdu. Xəlifə və ya sultan torpaqları mahiyyətinə görə dövlət (divan) torpaq bölməsinə yaxın idi.

Xilafətin sosial-iqtisadi quruluşunda **iqta** torpaqları çox mühüm rol oynayırı. Çünkü hakim zümərə, mülki və hərbi məmurlar, hərbi qulluqçular bu torpaqların gəlirləri hesabına saxlanılırdı. Xəlifə tərəfindən vəzifəyə qoyulan məmurlara verilən **şəxsi iqitalar** müvəqqəti olub, vəzifə müddəti bitdikdə geri alınırı. Adətən hərbiçilərə verilən **icarə iqitaları** da eyni səciyyə daşıyırı və bir qayda olaraq ırsən keçmirdi. Xilafət qarşısında çox böyük xidmət göstərən şəxslərə verilən **xüsusi (xass) iqitaların** sahibləri çox böyük səlahiyyətlərə malik olurdular və bu iqta növü ırsən ötürürlə bildərdi. Belə iqitalar həm də ərazicə çox böyük olurdu. Xəlifə Mötəsim Babək hərəkatını yarğıdıguna görə türk sərkərdəsi Afşinə Azərbaycan, Aran və Ərməniyyəni iqta vermişdi.

Xilafətdə **mülk torpaqları** xəlifə iqitaları, bataqlıqların qurudularaq

əkinə yararlı hala salınması və xəlifə mülklərinin (dövlət torpağı) satın alınması hesabına yaranırdı. Xilafətə qədər Azərbaycan əyanlarının ixtiyarında olan xüsusi torpaqlar da indi mülk adlanırdı. Mülk torpaqlarını alıb - satmaq, bağışlamaq və varislərə ötürmək olardı. Bu torpaq sahibliyinə görə hərbi xidmət göstərilməsi məcburi deyildi.

Xilafət dövründə Azərbaycanda geniş **vəqf torpaqları** mövcud idi. Vəqf torpaqlarının gəliri hesabına müqəddəs sayılan şəhərlər, müxtəlif dini müəssisələr (məscidlər, mədrəsələr və s.) saxlanılırdı. Azərbaycanda olan və qazı adlanan bəzi hərbi qüvvələrin əsgərlərinin xərci də vəqf torpaqlarının gəlirindən ödənilirdi. VIII -IX əsrlərdə Şirvanın (Bakının) neft və duz mədənləri Dərbənd əhalisinə, əslində buradakı ərəb qarnizonuna vəqf edilmişdi. Ümumiyyətlə, müsəlman ruhani idarəsinin ixtiyarında olan vəqf torpaqlarından xəzinə üçün heç bir xərac yığılmırıldı. Vəqf torpaqlarının alqı-satqısı da qadağan idi.

Kəndlərdə əhaliyə məxsus olan torpaqlar, otlaq və biçənəklər **icma torpaqları** adlanırdı. Dövlətin nəzarətində olan bu torpaqlardan hökmən xəzinəyə xərac ödənilirdi.

Ərəblər Azərbaycanı işgal edəndən sonra ilk vaxtlar əvvəlki **vergi sistemini** saxlamışdır. Əməvilərə qədər ərəblər Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində vergilərin ümumi miqdarını təyin edir, ancaq onun adambaşına bölgüsü işinə qarışmırlılar. Məhəmməd Peygəmbərdən (Ə) sonra hakimiyyətdə olmuş və adı İslam dünyasında müqəddəs tutulan 4 xəlifədən biri **Həzrəti Əli** ərəb hakimlərindən birinə yazdığı məktubda «xərac toplanmasına deyil, torpağın becərilməsinə diqqət yetirilməsini» əmr etmişdir. Əks halda, «ölkə var - yoxdan çıxar, xalq qırılıb tükenərdi».

Əməvilər dövrünün digər xüsusiyyəti vergilərin Sasani dövrünə nisbətən bir neçə dəfə az olmasındadır. Əsas torpaq vergisi **xərac** olsa da, Azərbaycanın Aran bölgəsinin xristian əhalisi xəracla yanaşı, **cizye** vergisi də ödəyirdi. Müsəlmanlardan alınan xərac məhsulun onda bir hissəsini təşkil edirdi və үşr adlanırdı. Qeyri-müsəlmanları dinə gətirmək üçün torpaq vergisi onlardan 2 dəfə çox alınırdı. **Əməvilərin dövründə** (661 - 750) vergi siyasetində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. 725/26-ci ildə **Azərbaycanda və Aranda** əhali, torpaq, mal-qara və hər cür əmlak yenidən siyahıya alındı. Bu zaman daha çox xərac vergisinin yığılmamasına diqqət yetirilsə də, əhali üzərinə sənətkarlıq məhsullarına, nigah bağlanmasına görə də vergilər qoyuldu. Əvvəlki dövrün vergilərindən olan **novruz hədiyyəsi** bərpa edildi, rahiblərin də üzərinə cizye vergisi qoyuldu. Əməvilərin vergi siyaseti təkcə yoxsulları deyil, Aranın bir çox əyan və varlı adamlarını da dilənçi köküna saldı və böyük fəlakətlərə səbəb oldu. Xalqımız ağır zülmdən inləyirdi və dözülməz fəlakətlərdən xilas yolu isə görünmürdü. M.Kalankathının yazdığı kimi, **vergi siyahıyalması insanları və bütün ölkəni köləlik boyunduruğu altına salmış və 727-ci ildə dəhşətli achiq baş vermişdi.**

750-ci ildə Əməvilər sülaləsini yixaraq siyasi səhnəyə çıxan Abba-

silərin Azərbaycandakı sosial - iqtisadi siyasetində etdikləri əsas dəyişiklik mövliyi adlanan yerli əyanlar zümərisinə arxalanmağa başlanmasından ibarətdir. Abbasilər yerli əyanlara ərəblərlə eyni hüquq verməsələr də, əhalinin idarə edilməsində onlardan bir vasitə kimi istifadə edirdilər. Abbasilərin dövründə xərac torpağın əkilib - əkilməməsindən asılı olmayaraq sahəsinə görə nəqđ pulla alınırdı. Vergilərin nəqđ pulla tələb edilməsi Azərbaycanda gümüş və qızılı tamamilə tükəndirmişdi. Xəlifa əl Mənsur (754 - 755) hətta ölülərə görə də vergi tələb edirdi. Ona «pul atası» ləqəbini vermişdilər. Mənbələrə görə «o, pulu allahdan çox istayırdı». **Xəlifa Harun ər-Rəşidin dövründə** (786 - 809) Azərbaycanın və Aranın əhalisindən alınan vergilərin miqdarı hədsiz dərəcədə artırıldı. **Azərbaycandan (Cənub - Red.)** ildə 4 milyon dirhəm, **Muğandan** 3 milyon dirhəm vergi toplanılmışdır. Vergi zülmündən qaçan və ya şəhərə köçənlərin mülkiyyəti ərəb və yerli əyanlar tərəfindən mənimşənilirdi. Bu dövrdə xəracı və digər vergiləri ödəyə bilməyənləri döyü, qızmar günəş altında saxlayır, başlarına yağ tökür, arvad-uşaqlarını qula çevirir, inəyini, davarını - ələ keçən nəyi var idisə, zorla alıb aparırlar. Mənbələrdə vergilərin iltizama verilməsi, iltizamçıların lazımı məbləğdən artıq pul və vergi yığmaq üçün rəyyətə rəhimsiz rəftar etməsi haqqında da məlumatlara rast gelinir.

Xilafət dövründə Azərbaycan əhalisi **xüms və zəkat** vergisi də ödəyirdi. Xüms yeni əmlakdan, neft, duz, filiz mədənlərindən və dəniz nemətlərindən ödənilirdi. Zəkat vergisi əmlakın onda birindən az hissəsini təşkil edirdi.

Azərbaycanda ərəb aqalığına qarşı üsyanlar.

Babəkin başçılığı ilə azadlıq müharibəsi

Xilafətin Azərbaycanda həyata keçirdiyi **köçürmə, torpaq və vergi siyasəti** xalqımızın bütün təbəqələrinin mənafeyinə uyğun gəlmirdi. Xilafətin soyğunçu və ağır vergi sistemi şəraitində kəndlilərin və sənətkarların varyoxu bütün vasitələrlə əllərindən alınırdı. Bu zaman onların sərbəst və təhlükəsiz yaşaması üçün hər hansı bir təminatdan danışmağa da dəyməzdidi. Vergilərin ağırlığından daha çox, onların yığılması eybəcər xarakter almışdı. Ən barbar - **boyundan daş asmaq**, hətta **səhəng asmaq, döymək**, Azərbaycan kəndlilərini uluc - «qanmaz» adlandırmış, ailəsini qul edib əlinən almaq kimi üsullardan istifadə edilməsi xalqımızda ərəblərə qarşı dərin nifrat hissi yaradırdı. Eyni zamanda varlı adamlarımızı, əsil - nəcabət sahibi olan əyanlarımızı da ərəblər hüquqsuz vəziyyətə salır, yaşayış vasitəsi olan torpaq və digər əmlaklardan məhrum edir, inzibati və sosial hüquqlarını məhdudlaşdırır, onlara qarşı ayrı-seçkilik siyaseti yeridirdilər. Mövla adlandırdıqları əyanlara təhqirəmiz münasibət göstərərək bəzən onları «itə» bənzərdirdilər. Bütün bunlar təbii ki, VIII əsrə ərəblərə qarşı Azərbaycanda **üsyan və çıxışları** başlanmasına gətirib çıxarmalı idi. VIII əsrin ortalarında ərəb aqalığına qarşı güclü xalq narazılığı üsyanlara çevrildi. **748-ci ildə** yerli əyan

İbnî Səfvanın başçılığı ilə **Beyləqanda** başlanmış üşyan tezliklə **Ərdəbilə** və **Bərdəyə** yıldı. Üşyanda demək olar ki, xalqın bütün təbaqələri iştirak edirdi. Üşyançılar Bərdədəki ərəb qarnizonunu məhv edərək Xilafətin buradakı canişinini də öldürdülər. Əməvilərin göndərdiyi cəza orduzu məglubiyətə uğradı. Əməviləri əvəz edən Abbasilər üşyani amansızlıqla yatararaq üşyançılarla divan tutdular. **752-ci ildə** Şəmkirdə, VIII əsrin 90-ci illərində Ərdəbil, Şirvan və Aranda baş vermiş üşyanlar da böyük ordu göndərilməsi hesabına amansızlıqla yatarıldı.

Ərəb qaynaqlarında Xilafətə qarşı baş vermiş ən böyük azadlıq mübarizəsi «xürrəmilər»in çıxışları hesab olunur. Təbəriyə görə, bu hərəkat 778-ci ildə başlamışdır. Xürrəmilərin 808-ci ildə baş vermiş ikinci çıxışı Harun ər - Rəşidin göndərdiyi 10 minlik ərəb orduzu tərəfindən yatırılmışdı.

Tarixdə «xürrəm» anlayışı müxtəlif cür şərh olunur. Bir çox alımlar doğru olaraq bu anlayışı **od, günəşlə** bağlayırlar. Azərbaycan filosofu Şəhəddin Sührəvərd xürrəmi anlayışının **«mənəvi, ilahi işiq»** bildirdiyini yazmışdır. Bəzi ərəb müəllifləri xürrəmi anlayışının daha çox «əyyas, əhlikef, sərxoş» çalarında işlətməyə üstünlük vermişlər. Bunu təbii hesab etmək lazımdır, çünkü Xilafət xürrəmilərin qatı düşməni olduğundan ərəb alımları öz dövlətlərinin siyasi mövqeyindən çıxış edirdilər. Xürrəmiləri “dinsiz”, “əyyas” adlandırmaqla onlar ərəb ağılığına düşmən kəsilən bu qəhrəman və azadlıqsevər insanları gözdən salmağa çalışır və Xilafətin azadlıq hərəkatına divan tutmasına bu yolla haqq qazandırıldır. Belə bir sual yaranır: Neca oldu ki, bu «sərxoş, əyyas, dinsiz» adamlar böyük bir mütəşəkkil qüvvəyə əlavilərək Babəkin başçılığı altında 20 ildən çox dünyanın ən böyük dövləti olub, üç qitədə yerləşən Xilafətin nizami ordularına qarşı qəhrəmanlıqla mücadilə vermiş, müqavimət göstərərək duruş gətirə bilmisdir? Ərəb ideoloqlarına Babəkin ətrafında azadlıq uğrunda mübarizə üçün toplanmış bütün qüvvələri əvvəlcədən mənfi obrazlarını yaratmışları “xürrəmi” kimi vermək daha sərfli idi. Bu zaman xürrəmilərlə islam dininin də düşməni hesab edilir və müsəlman olan Xilafət döyüşçülərində azadlıq mübarizəsi aparan xalqa qarşı nifrat hissi aşılımaq çox asan başa gəlirdi. 816-ci ildən Xilafət ağılığına qarşı azadlıq uğrunda böyük bir hərəkətə başçılıq edən **Babək üçün kimin hansı dinə mənsub olması deyil, kimin tərəfində durması daha vacib idi.** Ərəblərdən narazı olan bütün qüvvələr Babəkin ətrafinə toplanmışdı. Mənbələrə görə, Babək sayı **300 min nəfərdən çox olan böyük bir qüvvəyə** malik idi. Babək müsəlmanları da, xürrəmiləri də, xristianları da bir bayraq altında birləşdirərək Xilafətə qarşı 20 ildən artıq müddətdə fasiləsiz olaraq azadlıq mühəribəsi aparmışdır.

Ərəb qaynaqlarına görə, 816-ci ildə xürrəmilərin başçısı Cavidanın ölümündən sonra Babək **«Azərbaycan vilayətinin Bəzzeyn dağında meydana çıxdı və onun tərəfdarlarının sayı artdı...»**. Ərəb müəllifi Əbu Dulanın yazdığını görə, Abbasilər öz bayraqlarını qara rəngə boyadıqları kimi, xürrəmilər də qırmızı rəngə boyamışdır. Məsudinin əsərində **«Babəkin Öl-**

kəsi» dedikdə **«Bəzz, Azərbaycan, Arran və Beyləqan»** nəzərdə tutulmuşdur.

Xilafət Babəkin başladığı azadlıq mühəribəsinin bu qədər geniş miqyas alacağını ilk vaxtlar dərk etmədiyindən ona qarşı Azərbaycanda saxladığı hərbi dəstələrdən və qarnizonlardan istifadə edir, ancaq heç bir uğur qazana bilmirdi. Babəkin qoşunlarının böyük qələbələr hesabına geniş əraziləri ərəblərdən azad etməsi xəlifa Məmənu 819-cu ildə Babəkə qarşı nizami ordu göndərməyə vadar etdi. Ancaq bu ordu əzildi. 822-ci ildə Babəkə qarşı İsa ibn Məhəmmədin başçılığı ilə göndərilmiş ərəb orduzu **Bərdə yaxınlığındakı döyüşdə** darmadağın edildi və ərəb sərkərdəsi öldürüldü. 823/824-cü ildə Babək yeni bir ərəb ordusunu da darmadağın etdi və ordu başçısı Əhmədi əsir götürdü. Bu qələbə nəticəsində Babək **Bərdə, Ərdəbil, Naxçıvan, Beyləqan və Şirvani** tamamilə azad edərək öz silahdaşı Rüstəmi **Azərbaycanın şimal torpaqlarına - Arana** hakim təyin etdi. Babək 829-cu ildə ərəblərin görkəmli sərkərdəsi Məhəmməd ət-Tusinin başçılığı altında olan 150 minlik ordunu hərbi hiylə işlədərək **Marağa yaxınlığında Həşdadsər** adlanan dağ dərəsinə çəkib, pusqudan ağır zərbələr endirdi. Nəticədə 30 min ərəb döyüşçüsü məhv edildi və sərkərdə öldürüldü. 829/830-cu ildə Babək xilafətin daha bir ordusunu ağır məglubiyətə uğratdı. Babək ən böyük qələbəsinə 830-cu ildə baş vermiş **Həmədan döyüşündə** qazandı. Şəhər əla keçirildi. Abbasilərin paytaxtı Bağdadı Mərkəzi Asiya və Qafqazla bağlayan çox mühüm strateji yol Babəkin əlinə keçdi. **Bu qələbə nəticəsində Azərbaycanın bütün torpaqları ərəblərdən təmizləndi və Vətənimiz müvəqətə də olsa, xilafətin əsarəti altından çıxdı.**

Xəlifə ordularının dalbadal ağır məglubiyətə uğradılması, Azərbaycan kimi çox mühüm ərazinin itirilməsi, Babəkin qələbələrinin digər bölgələrdə də xalqların azadlıq hərəkatını gücləndirməsi xəlifa Məmənu bərk qorxuya saldı. Məsudi yazırı: «**Babək hərəkəti elə bir əzəmətli həddə çatdı ki, onun təsiri və qoşunlarının sayı o qədər çoxaldı ki, az qaldı Abbasilər səltənəti məhv olsun.**» Təsadüfü deyil ki, 833-cü ildə ölüm ayağında olan xəlifə Məmən varisi və qardaşı olan əl-Mötəsimə bütün gücünü xürrəmilərə qarşı yönəltməyi vəsiyyət etmişdi. Vəsiyyətnamədə deyilirdi: «Xürrəmilərə qarşı mühəribəyə qətiyyətli və rəhimsiz bir adam göndər, ona səbrə pul, silah, atlı və piyada qoşunla kömək et. Əgər mühəribə uzun çəksə, sən özün yaxın və sadıq adamlarınla onların üstünə get». Göründüyü kimi, yeni xəlifə Mötəsimin **dövlət işlərində birinci dərəcəli vəzifəsi Babəki sıradan çıxartmaqdan ibarət idi.** Xəlifə Mötəsim böyük xərc və güc hesabına Babəklə mühəribənin gedidiñdə dönüş yarada bildi. 833-cü ildə baş vermiş **II Həmədan döyüşündə** Babək böyük itki verərək ağır məglubiyətə uğradı. Mənbələrdə onun itkisi azı 60 min nəfər göstərilir. Xəlifə Misirdə Bizansla mühəribədə ad qazanmış çox istedadlı sərkərdəsi, **türk Afşin Heydər ibn Kavusu** Babəkə qarşı vuruşan bütün qoşunların baş komandanı təyin edərək mühəribə üçün ondan heç bir vəsaiti əsirgəmədi. Afşin ata mindiyi hər gün

üçün 10 min dirhəm, döyüş aparmadığı hər gün üçün isə 5 min dirhəm alırdı. Afşinin orduyu arası kəsilmədən silah - sursatla təmin olunurdu. Mənbələrə görə, təkcə 837-ci ildə xəlifə Babək mühəribəyə 1 milyon dirhəm pul xərcləmişdi.

Afşin ilk növbədə orduda ciddi intizam yaratdı. Öz qərərgahını Bəzzə yaxın olan Bərzəndə köçürüdü, yolları və Babəkin dağıtdığı qalaları təmir etdirdi. Babəkin qalaları, Bəzzeyn ölkəsinin yolları, dağ keçidləri və hərbi qüvvələri haqqında kəşfiyyat məlumatlarını toplamağa başladı.

Buna baxmayaraq Afşinin əmrindən çıxıb, Babəkə qarşı 836-ci ildə döyüşə girən türk sərkərdəsi Buğa **Həşdadsər dağı yaxınlığında** ağır məglubiyətə ugradı. Buğa qaćmaqla canını qurtara bildi. Xürrəmilər bütün ərəb ordugahını, pul və silahları ələ keçirdilər.

837-ci ildə Babəkin ərəblərlə son döyüşü **Bəzzə** baş verdi. Ərəblər od püskürən və mühasirə qurğularından istifadə edərək amansız döyüşlərdən sonra Bəzz şəhərini ələ keçirdilər. İstilaçılar üç gün ərzində şəhərdə nə varmışa, dağıtdılar və yandırdılar. Mənbələrə görə buradakı nə bir ev, nə bir qala da salamat qalmadı. **Bəzz döyüşündən sonra xəlifədən Babəkə aman verilməsi haqqında qızıl möhürlü məktub** geldi. Ancaq Babək bu təklifi qətiyyətlə rədd etdi. Babəkin əsir alınmış böyük oğlu da ona məktub göndərərək atasını aman almaq üçün geri qayıtmaga çağırırdı. Lakin Babək Mötəsimin aman haqqında məktubunu açmadan geri qaytarmış və oğluna belə yazmışdı: «**Əgər sən mənim ardımcı gəlsəydin, öz sülalənin varisi olardin və vərəsəlik sənə keçərdi... Ola bilər bu gündən sonra mən çox yaşamayım, lakin şah, məlik adı üstümdə qalır... Bircə gün rəhbər (ağa) kimi yaşamaq, 40 il zillətlə qul olmaqdan yaxışdır.**»

Babək bir neçə mühafizəcisi, qardaşı və anası ilə birlikdə müttəfiqi olan Bizansdan kömək almaq üçün yoluştı Aqvanın Şəki vilayatına gəldi. Ancaq burada Babək köhnə müttəfiqi Səhl ibn Smbat tərəfindən ərəblərə təhvil verildi. Babək onu ərəblərə satmış Səhlə üzünü tutaraq belə demişdi: “Olmayan sən məni yəhudilərə (ərəblərə) cüzi bir pula satmışsan? Pul istəyirdin, məndən istəyəydim və mən sənə onlardan da çox pul verərdim.”

Ərəb sərkərdəsi Afşinin **Azərbaycan torpağında** son istəyin nədir? - sualına Babək «mən öz şəhərimə baxmaq istəyirəm» cavabını verdi. Bəzz şəhəri ilə vidalaşdırıdan sonra Babək Bağdad yaxınlığındakı Səmərra şəhərinə göndərildi. Bütün Xilafəti qorxuya salan Babəkin şəxsiyyətinə xəlifə sarayında maraq o qədər güclü idi ki, mənbələrə görə xəlifə Mötəsim paltarını dəyişmiş halda Babəkin yerləşdiyi qəsrə gəlib ona baxıb geri qayıtmışdı. Xəlifə göstəriş vermişdi ki, Babəki edama apararkən hamının görməsi üçün onu filə mindirsinlər.

Babəkin həyatı və fəaliyyəti kimi onun edam zamanı göstərdiyi döyümlülük və qəhrəmanlıq da hamını heyrətə salmışdı. Maraqlıdır ki, edamdan qabaq xəlifə Mötəsim Babəkə demişdi: «**Ey Babək, sən bu vaxtacan heç kəsin görə bilmədiyi bir işi görmüsən. İndi də o qədər dözməlisən ki,**

indiyədək kimsə elə dözə bilməmişdir.» Həqiqətən də Babək dəhşətli edam zamanı böyük döyümlülük göstərmış, sağ əli kəsilərkən üzünü ona görə qana boyamışdı ki, qanının axması nəticəsində üzünün saralmasının səbəbini xəlifə qorxması ilə əlaqələndirməsin. Babəkin edam zamanı göstərdiyi döyümlülük və mətanət xəlifəni də heyrətə salmışdı. Xəlifə demişdi: «**onun gördüyü işlər (günahlar) bağışlanmalı olsa idi, tək elə bu üstünlüğün görə yaşa-mağə layiq olardı.**» Edamdan sonra Babəkin başı əhalini qorxutmaq üçün Xorasana göndərilmiş, bədəni isə Səmərrada asılmışdı. Əl-Müqəddəsi yazdı ki, «**Babəkin üzərində qazanılmış qələbə, İslam aləmində ən böyük qələbə idi və onun əsir alındığı gün isə müsəlmanların bayram günü oldu.**»

Babəkin başçılığı ilə Xilafətə qarşı aparılmış azadlıq mühəribəsi tariximizin ən parlaq səhifələrindən biridir. Babək üç qitədə yerləşən böyük bir dövlətlə 20 illik savaşda düşmənin 225 mindən çox əsgərini və çoxlu ərəb sərkərdəsini məhv etmişdi. Bu itkilər Xilafəti dərindən sarsıdaraq zəiflətmİŞdi. Babəkin apardığı savaş IX əsrin II yarısında Azərbaycan torpaqlarının Xilafətin əsarətindən qurtulması üçün bir zəmin hazırlamış və siyasi oyanışımıza təkan vermişdi.

Azərbaycan xalqının böyük oğlu Babəkin siyasi portreti

Ərəb mənbələrində və görkəmli alimimiz Z.M.Bünyadovun araşdırmalarında **Babəki** zəmanəsinin qəhrəmanı, azadlıq savaşı aparan görkəmli sərkərdə və **bir dövlət xadimi kimi** qiymətləndirməyə imkan verən dəlillər kifayət qədərdir.

1. Mənbələrdə sayı 300 min nəfərdən çox göstərilən silahlı qüvvəni nizami və çox təcrübəli Xilafət ordularına qarşı təşkil etmək üçün Babək çox çevik hərbi - siyasi strukturlar yaratmışdı.
2. Mənbələrdə Babəkin **hökmdar (malik)** olması haqqında kifayət qədər məlumat verilmişdir. Təbəriyə görə, oğluna göndərdiyi məktubda Babək özünü **şah (məlik)** adlandıraq yazdı: «**Əgər sən mənim dalimca gəlsəydin, öz sülalənin varisi olardin və bu zaman vərəsəlik sənə keçərdi.**» Bəzz məglubiyətindən sonra Bizansa gedərkən yorğunluq ucbatından Səhl ibn Smbatin yanında qalmağa məcbur olan Babək qardaşı Abdullahi Sünikə - ibn-İstifanusun qalasına göndərməsini belə əsaslandırmışdı: «...biz nə olacağımı bilmirik. Birisi bizlərdən birinin izinə düşərsə, o birisi salamat qalıb yaşıyacaqdır və sonradan **bizim sülaləni davam etdirə biləcək varisimiz yoxdur.**» Tarixdə bəllidir ki, sülalə yalnız, hökmdarlara məxsusdur. Məsudinin yazdığını görə, Səhl ibn Smbat Babəkin əl – qolunu bağladıqdan sonra əvvəlcə ayaqlarına düşüb itaat bildirdiyi ağasına indi həyəsiqliqla demişdi: «**sən qoyun və inək otaran adı çobansan. Sən hara, dövləti idarə etmək, siyasətlə məşğul olmaq hara?**»
3. Məsudi «**Babəkin ölkəsi**» deyəndə **Bəzzeyn, Azərbaycan, Arran və Beyləqanı** nəzərdə tuturdu. Tarixdə hər hansı bir ərazinin hansısa hökmədara məxsus olması «**onun ölkəsi**» kimi verilir. Bəzz Babəkin mərkəz

şəhəri - paytaxtı idi.

4. Dövlətin əsas rəmzlərindən biri də **bayraqdır**. Əbu Dulafin yazdıgına görə, Bəzzə «el Xürrəmiyə» adı ilə məşhur olan «el Mühəmmirə» bayraqları təntənəli surətdə təqdis edildi. Abbasilər öz bayraqlarını qara rəngə boyadıqları kimi, Babəkələr də qırmızı rəngə boyamışdılar.
5. 830-cu il I Həmədan döyüşü nəticəsində Babək qalib gələrək torpaqlarımızı ərəblərdən təmizlədikdən sonra Azərbaycan tamamilə onun nəzarəti altında idi. Babək **Sünik**, **Beyləqan**, **Arsax** və **Uti vilayətlərinə** də öz hakimiyəti altında birləşdirmişdi. Həmin bölgələrin hakimləri Babəkin vassalları kimi çıxış edirdilər. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, **Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqları - Arran** da Babəkin hökmdarlığına tabe idi. Musa Kalankatlıının «Alban tarixi» nə görə, 826-ci ildə Babək Beyləqanda onun hakimiyətinə qarşı baş vermiş üşəni yatırımış, 827-ci ildə Qərbi Sünik vilayətini tutmuşdu. 830/831-ci illərdə Beyləqanda baş vermiş daha bir üşəni yatırı Babək Beyləqanı özünə tabe edə bilmüşdi. Babək Arran torpaqlarının sərvətlərindən və insan ehtiyatlarından ərəblərə qarşı mübarizədə istifadə edirdi. Onun atlı qoşunu Arranın gözəl qışlaqlarında yem ehtiyati ilə təmin olunurdu. Bu vilayətin hakimləri Babəkə bir hökmdar kimi bac verir, qoşununa yardım göstəridilər. Babək bəzən nigah diplomatiyasından da istifadə edirdi. Məsələn: Babək Sünik nəslinin böyükü - hökmdar Vasaqın qızı ilə evlənmişdi.
6. Babəkin Afşinlə apardığı danışıqlar onun **malik-hökmdar olması, dövlətə malik olması ehtimalını bir qədər də gücləndirir**. Ərəb sərkərdəsi türk Heydər ibn Kavus (Afşin) Mərkəzi Asiyada Usruşana vilayətinin hakimi olduqdan sonra xəlifənin qulluğuna gırsa də, o, mənbələrə görə Babəklə və xəlifəyə qarşı çıxmış Təbəritan hakimi Məzyərlə gizli danışıqlar aparır, Xilafəti məhv etmək planı hazırlayırdı. O, Babək və Məzyərə təbii müttəfiqi kimi yanaşırıdı. Məzyər və Afşinin mühakiməsi zamanı Afşinin Babəklə birlikdə Xilafəti məhv etmək üçün qəsd düzəltməsi üzə çıxmışdı. Afşin Babəklə danışıqlarda onu sülhə çağırır və Babəkə aman vəd edirdi. Bu zaman Afşin Babəkə bir sərkərdədən daha çox dövlət adamı - hökmdar kimi yanaşırıdı. Danışıqlar zamanı Afşin Babəkə belə bir təklif vermişdi: «**Gəl, sülh bağlayaq. Sənin əlində olan mülk (ölkə) səndə qalsın, ... mən qayidim gedim, xəlifədən sənin üçün daha bir mülk alıb, fərman göndərim**».
7. Babəkin hökmdar kimi **xəzinəyə** malik olması haqqında da mənbələrdə məlumatlar vardır. Təbəriyə görə, Afşinin Azərbaycanda öz yerinə qoyduğu sərkərdəsi Mingicavir Babəkə məxsus kəndlərin birində olan evdə böyük xəzinə tapıb bu haqda nə Afşinə, nə də xəlifəyə xəbər verməyərək mənimsəmişdi.
8. Babəkin bir hökmdar kimi **cəlladı** da olmuşdur. Təbəriyə görə, Babəkin edamında xəlifə Mötəsimin cəlladı ilə yanaşı, onun öz cəlladı da iştirak etmişdi.

§ 7. Azərbaycan xalqının yaranması

Azərbaycan türkləri Avroasiyanın və Cənubi Qafqazın ən qədim sakinləridir

Türklər Cənubi Qafqazın ən qədim sakinləridir. Arxeologiya, antropologiya və digər elm sahələrində çalışan alimlərin araşdırmları **Azərbaycan türklərinin** Cənubi Qafqazın **ən qədim** və **köklü** əhalisi olmasını təmamilə sübut etmişdir. Azərbaycan türklərinin yayıldığı areala indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə yanaşı, Cənubi Azərbaycan (indiki İran İslam Respublikasının tərkibindədir), İrəvan və Zəngəzur bölgələri (indiki Ermənistan Respublikası), Borçalı (indiki Gürcüstan Respublikasının tərkibindədir), Dərbənd (indiki Dağıstan - Rusiya) torpaqları da daxildir. Azərbaycan türkləri bir xalq kimi tarixən Dərbənddən Həmədana, Xəzər dənizindən Şərqi Anadoluyadək olan böyük bir ərazidə təşəkkül taparaq formalaşmışdır.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Gürcüstan Respublikasının azərbaycanlılar yaşayış 1947-ci ilədək **Başkeçid** adlandırılan Dmanisi rayonunda Xram çayının sahilindəki mağaradan yaşı **1 milyon 700 min** olan **iki kəllə qutusu** tapılmışdır. Kəllələrin yanında sadə əmək alətləri aşkar edilmişdir. Müasir tipli insana aid edilən bu tapıntı Qafqazın ən qədim insan məskəni olduğunu sübut etmişdir. Antropoloqlar ağ iriqə mənsub olan bu kəllələrin **Dolixokran (uzunbaş)** olduğunu göstərirler. Azərbaycan Respublikası ərazisində Qobustandaki mezolit dövründə (e. ə. XII - VIII minilliklər) aid Firuz düşərgəsində tapılmış kişi kəlləsi də quruluşuna görə Dolixokrandır. Qafqazın neolit (yeni daş) dövründə aid olan Qobustandaki «Kənizə» mağarasından, indiki Ermənistan və Gürcüstan ərazisindən tapılan 4 kəllədən 3-ü Dolixokran - uzunbaşdır.

Qafqazın mis - daş (eneolit) dövründə (e. ə. VI - IV minilliklər) yaşayan əhaliyə aid olub, Kültəpədən tapılan insan kəlləsi uzunbaşlığı və naziksifətiyi ilə Kaspi (Xəzər) tipinin qədim forması hesab edilir. Oxşar qurukuşlu tapıntıya Cənubi Azərbaycanda (Siaelk mədəniyyəti) da rast gəlinir. Gürcüstanın Santavro qəbirstanlığından tapılan və mis-daş dövründə aid olan 3 kəllədən 2-si naziksifəti və uzunbaşlı, 1-i isə enlisifəti və girdəbaşlıdır. Ermənistan Respublikası ərazisindəki (Göyçə gölünün cənub - qərbində) düşərgələrdə tapılmış **5 kəllə qutusunun** heç birinin ermənilərlə qətiyyən bağlılığı yoxdur. Ümumiyyətlə, Ermənistan ərazisində tapılan çoxlu kəllənin ermənilərlə bağlı olmaması antropologiyada əsas dəlil sayılan baş göstəriciləri ilə də sübuta yetirilmişdir. Buradakı Cararat (Göyçə gölü ətrafında) düşərgəsindən tapılmış kəllənin hamısının baş göstəricisi 78,5 - dir. **Bu ölçü müasir azərbaycanlılarda 78 olduğu halda, müasir ermənilərdə 85,7 - dir.**

Cənubi və Şimali Qafqazda mis - daş dövründə ən geniş yayılmış antropoloji tip Kaspi (Xəzər) tipidir.

Azərbaycan, indiki Ermənistan və indiki Gürcüstan ərazisindən üzə çıxarılan paleoantropoloji tapıntılar Cənubi Qafqazda **Kaspi tipinə** (onu

Oğuz da adlandırırlar) mənsub olan əhalinin üstünlük təşkil etdiyini sənədləşdirmişdir. Cənubi Qafqazın e.ə. II minilliyyin sonu - I minilliyyinə aid edilən kurqan qəbirlərində də çox maraqlı qanuna uyğunluq müşahidə olunmuşdur. Üzərində kurqan ucaldılan şəxs baş quruluşuna görə dolixokran, onunla birlikdə gömülən qul - qaravaş isə braxikran, yəni qisabaşlıdır. Azərbaycanın Gəncəçay hövzəsində tapılmış 7 sayılı kurqan qəbrində dəfn edilmiş əsas mərhum uzunbaşlılığı ilə kəskin şəkildə seçildiyi halda, 3 nəfər oturmuş vəziyyətdə dəfn edilənlər isə qisabaşlılığı ilə seçilirlər. Bu cür qanuna uyğunluq 9 sayılı kurqanın qəbrində və Qarabağ kurqanlarında da müşahidə olunmuşdur. Arxeoloqlar bu kurqanları e.ə. XV - XIII əsrlərə aid edirlər.

İstər Qafqazın cənubundan, istərsə də şimalından əldə edilən paleoantropoloji tapıntılar bölgənin ən qədim əhalisinin uzunbaşlı, naziksifətli, nazik - kəskin çıxıntılı burun sümüyü kimi morfoloji əlamətlərə malik olduğunu göstərir və bunlar indiki Azərbaycan türklərinin aid edildiyi Kaspi (Oğuz) tipinin əsas əlamətləri hesab edilir. Beləliklə, elmdə türklərin Qafqazın ilk sakinləri olması fikrinə şübhə ilə yanaşmağa heç bir əsas yoxdur. Bu tarixi gerçəkliliyi keçən yüz ilin əvvəllərində yaşamış gürcü tarixçisi İ.A.Cavaxaşvili təsdiq edərək yazırırdı: «Antropologiya kəllə quruluşuna görə xalqları bir neçə qollara ayırır. Bu qollardan biri qisabaşlılar və ya braxikran, digərləri isə uzunbaşlılar və ya dolixokrandırlar. Qafqazın qədim qəbristanlıqlarından tapılan kəllələrin ölçülüməsinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir ki, öncə bizim ölkədə (indiki Gürcüstanda - Red.) uzunbaşlılar, yəni dolixokranlar yaşamışlar. Professor Virxov isə qeyd etmişdir ki, **indiki ermənilərin və gürcülərin Qafqazın ən qədim əhalisi ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Deməli, erməni və gürcülər Qafqazın ilk yerli sakinləri deyillər. Onlar bu ölkəyə gələndə burada başqa xalqın (yəni, türklərin - Red.) varisləri yaşıyırdılar».**

Alimlərin göldiyi bu mühüm nəticə digər tarixi qaynaqlarda da sənədləşmişdir və Qafqaz bölgəsinin gerçek tarixi bunu şübhə yeri qoymadan təsdiqləyir. Tarixdə bəlli olan əsil həqiqət ondan ibarətdir ki, Şərqi Gürcüstan (Borçalı bölgəsi) qədimdən böyük bir türk yurdu kimi tanınır. Gürcü mənbələrində **buntürklerin** və ya **türklerin** Kartli ərazisində e.ə. VI əsrən də qabaq yaşaması haqqında inkarolunmaz dəlillər vardır. VIII əsrin 30-cu illərində əhalisi türk olan və bütün Şərqi Gürcüstanı əhatə edən Tiflis müsəlman əmirliyinin yaranmasını təsadüfi saymaq olmaz. Gürcülerin həmin türk əmirliyini 1123-cü ildə digər bir türk tayfası olan qıpçaqların əli ilə sıradan çıxarmasını indi, hətta məktəblilər də əzbərdən bilirlər. Ermənilərin isə indi yaşayıb dövlət qurduqları qədim türk torpaqlarına gəlmə olduğunu sübut etmək üçün ciddi araştırma aparmağa ehtiyac yoxdur. Tarixi oğuz - türk torpağı olub, indi Ermənistən adlandırılın İrəvana ermənilər Rusiya tərəfindən XIX əsrin 20-ci illərinin sonlarından Türkiyədən və Qacar dövlətinin ərazisində (indiki İrandan) kütləvi şəkildə köçürülbər yerləşdirilmişlər. Gəlmə olan ermənilər, iki əsrə yaxın bir müddətə İrəvan, Zəngəzur və digər tarixi torpaqlarımızda etnik təmizləmə və soyqırım apararaq bölgənin köklü

türk - müsəlman əhalisini doğma yurdlarından tamamilə qovub çıxarmışlar. Rusiya imperiyası və Sovet dönməndə Azərbaycan türklərinin yayılma coğrafiyasının xeyli kiçilməsi xalqımızın sosial - iqtisadi və demografik inkişafına çox böyük ziyan vurmusdur.

Bütövlükdə türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin mənsub olduğu **oğuz antropoloji tipinin** irqi baxımdan Avropoid olması elmdə heç bir şübhə doğurmur. Antik müəlliflərin əsərlərində Yuxarı Dondan Volqa (Idil) çayının orta axarınadək olan ərazidə yaşayan **budınların** (**budun** - qədim türk dilində **tayfa** deməkdir) «mavi gözlü və sarı saçlı» olduğu göstərilmişdir. Herodot budun adlanan tayfanın Azərbaycanda da yaşadığını qeyd edir. Antik yunan mənbələrində albanların ucaboylu, sarı saçlı və ağ üzü'lü olduğu göstərilmişdir.

Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi tarix səhnəsinə çıxması elmdə böyük maraq doğuran mövzulardan biridir.

Ön Asiyada tarixin ulu çağlarında yaşamış olan **şumerlərin, iskitlərin** və başqa toplumların öyrənilməsinin bu gündü durumu Azərbaycan tarixinə də dolayısıyla təsir göstərir. Şumer tarixinin etnomədəni və etnodil baxımından türklərin ulu keçmişlərə səsləşməsi yaxın zamana kimi Avropa elmində açıq şəkildə göstərilirdi. E.ə. III minilliyyətdə Şumer mixi yazılarında işlənmiş onlarca söz və ya onların törəmələri türk dillərində indiyə kimi yaşamaqdadır. Belə söz və anlayışların elmə bəlli olan toplu sayı 160-dan çoxdur. Şumer-türk dil «bənzəyəşlərinin» öyrənilməsi keçmiş Sovetlər İttifaqında isə «türkçülük» və «pantürkizm» adlandırılaraq damğalanırdı.

Ancaq bütün yasaq və qadağanlara baxmayaraq iskit mədəniyyətinin bir sıra göstəriciləri yalnız türk xalqlarının dil və yaşayışında qorunub saxlanılmışdır. E.ə. IV minilliyyətdən başlayaraq çöl - düzənlik dəfn qaydasının sabit, ənənəvi etnokültür göstəricisi olan **kurqan** anlayışı Hind - Avropa, Hind - İran və Qafqaz dillərinin heç birində yoxdur. Bu anlayışın kökü yalnız türk dillərindədir, bu dillərdəki qur (tikmək, düzəltmək, torpaq tökməklə yaratmaq) və qan (ata, soy, nəsil) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. E.ə. VII - III minilliyyətdə Ön və Mərkəzi Asiyada onlarca yaşayış yerlərinin adlarında bir qayda olaraq **təpə** sözü var, bu söz isə, bütün dünya dilçilərinin bildirdiyi kimi, ümumtürk kökündəndir.

Bu göstəricilər həm də türklərin Ön Asiyada və Aralıq dənizi üzərində tarixin ulu çağlarından yerləşib oturduqlarını sübuta yetirir. Sonrakı Yunan-Roma qaynaqlarında da türklərin adı Aralıq və Qara dəniz bölgələrində yaşayan xalqlar ilə yanaşı çəkilməkdədir. **Karyandlı Skulaks**, eramızdan əvvəl 500-cü ildə əski oğuzlardan **Afşar** (yunanca yazida: **Apşaros Potamos**) və **Kayı** (**Kaikos**) boyalarını qeyd almışdır.

Bu gündü elmdə qəbul olunmuş fikrə görə, xalqın yaranışının başlıca göstəricisi həmin xalqın dilidir. Belə isə Azərbaycan türkləri Anadolu türkləri, türkmenlər və qazaqlar ilə birləşə oğuz kökündən yaranıblar. Çünkü onların hər birinin dili təbii ayrılıqlara baxmayaraq oğuz dilidir. Sovet tarixçilərinin

yazlarında isə elmdə ümumi qanunauyğunluq kimi qəbul olunmuş bu meyar Azərbaycan türklərinə aid edilmirdi. Onlar türk xalqı deyil, olsa - olsa «Türkdilli» xalq, yəni Qafqaz - İber köklü albanların və “Iran köklü” Güney Azərbaycan əhalisinin son yeddi yüz il içerisinde «türkləşmiş» törəməsi sayılırdı.

Yeni araştırmalar bu xalqın XI - XIII yüzillərdən sonra deyil, qat-qat öncə yaradığını sübuta yetirmişdir.

Xalqımızın yaranışında iştirak etmiş türk boyları

Mesopotamiyanın şimalında, Azərbaycan və Anadolu hüdudlarında ilkin türk boylarının uzaq izləri mixi qaynaqlardan bəllidir. E. ə. 2200-cü illərdə Akkad çarı **Naramsinə** aid mixi yazida onunla savaşan 17 «Quzey» hökmərinin sırasında **Turki kralı İlşu Nailin** adı çəkilmişdir. E. ə. 1800-ci illərə aid başqa bir mixi yazısında **Turukku** adlı «xalqın» adı çəkilmişdir. Urartu hökməri I **Argiştinin** (e. ə. 786 - 764) Manna dövləti üzərinə yürüyü ilə bağlı yazısında **Alatei** ölkəsinin adı çəkilmişdir ki, bu anlayış **Alato**, **Alata**, **Alatava**, **Aladağ** anlayışı ilə yanaşı qoyulur.

Mixi yazınlarda **Uşkaya** (sonralar Üçqaya), **Uişdiş** (Bişdiş, Beşdiş), **İştatti** (İsti yer), **Qantau** («Baba dağ» - əski türkçə «qan» sözü ata - baba anlamında işlənir) və bu kimi anlayışlar diqqəti özünə çəkir. E. ə. V yüzil yunan tarixçisi Herodotun **İTürk** (Strabonda - Ürk) və **Türriqet** adlandırdığı etnos, Büyük Plini və Pomponi Mela yazılarında tirkər, **Türklər** (turcae) kimi yad edilir.

Bulqarlar. Bulqar türklərinin Qafqazda yaşaması haqda ilk yazı IV yüzil suryani müəllifi **Mar Apas Katinanın** qələmindən çıxmışdır. Bu kitabdan Horenli Movsesin gətirdiyi bir neçə parça birbaşa bulqar türklərinin tarixinə toxunur. Bunlardan birində yazılır ki, «**Saray** sərhədləri yaxınlığında çəmənli torpaqları əski yazarlar **Yuxarı Ormansız Basen** adlandırdılar. Həmin torpaqlar **Vxndr Bulqar Vəndin** adı ilə bağlı olaraq Vənənd adı almışdır». Mar Apasın kitabından qalmış olan bu parçaların elmi dəyəri böyükdür. Çünkü burada E. ə. II əsrde **bulqar türklərinin** iki çoxsaylı toplusu Transqafqazın qədim sakinləri kimi göstərilmiş, həmin türklərin «varlı», «çörəkli» yerlərdə «uzun illər boyu» yaşaması yazılmışdır. Deməli, bulqar türkləri burada E. ə. II yüzillikdən Mar Apasın yaşadığı IV yüzildə və Horenli Movsesin yaşadığı VII yüzilə kimi, yəni 500 - 700 ildən çox yaşamışlar. Bununla bağlı olaraq bu yerlər həmin yüzillər boyu Vxndr (Vexendir) Bulqar Vəndin özünü, qardaşlarının və soy xələflərinin vətəninə çevrilərək Vənənd və başqa türk adları daşımışdır. İlkin suryani qaynaqda adı çəkilən etnotoponimlər Transqafqaz xəritəsində, özü də məhz Araz vadisində: Azərbaycanın **Ordubad** və **Zəngilan** bölgələrində günümüzə kimi yaşamaqdadır. Burada **Vənənd** və **Vənəndlə** kəndləri var. Doğu Anadoluda **Bulqar** dağı oronimi tarixçilər çoxdan bəllidir. Bundan başqa, Azərbaycan xəritəsi üzrə bulqar türklərinin adı ilə bağlı çeşidli etnotoponimlər və onların qalıqları ilə üzəşirik. **Mil - Qarabağ** düzündə **Qarvənd** yuxarıda adı keçən Bulqar Vənd

adındakı başlangıç «bul» kökü bilmədiyimiz səbəbdən itirilmiş, qalan hissə isə günümüzə kimi yaşamışdır. **Yağlavənd**, **Xocavənd**, **Papravənd** kimi kənd adları buna canlı misaldır. Muğan bölgəsində **Bolqarkənd**, **Bulqargöytəpə**, **Oğurkənd**, **Oğurbulaq** kimi yer adları da qədim bulqarların bu yerlərdə geniş yayılıb yaşadığını göstərir. Bulqar boyundan olan xəzər türkləri də Azərbaycan oğullarına «yxaxın olanlar» sırasında idilər. Çünkü **İstəxri** və **İbn Havqəl** kimi böyük ərəb tarixçiləri xəzər dili ilə bulqar dilinin eyni olduğunu yazmışlar.

Buntürklər. Böyük bulqar xalqının bir qolu da buntürklər sayılırdı. Onların adı Transqafqaz qaynaqlarında e. ə. I minillik hadisələri ilə bağlı çəkilir. X yüzil gürçü salnaməsi «**Mokçevay Kartisay**» («Kartlinin dinə gelməsi») və XI yüzil salnaməcisi **Leontii Mrovelinin «Kartlis sxovreba»** («Kartlı çarlarının hayatı») kitabında buntürklərin Kartlıda Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərindən, hətta Babil hökməri **Novuxodonosor** tərəfindən **Yerusəlimin (Qüdsün)** dağıdılmasından öncə yaşamaları yazılmışdır. İkinci hadisə E. ə. 586-ci ilə düşür. Salnaməciler bu toplumu həm **buntürk**, həm də sadəcə **türk** adlandırırlar. Mroveli bir səhifədə «türklər **Mtsxeta** yaxınlığında özlərinə yer seçərək, oranı abadlaşdırırlar, möhkəm hasar içərisinə aldılar və bu yerdə Sarkine deyilməyə başlandı» yazar, o biri səhifədə isə «Sarkinedə buntürklər yaşayır» söyləyir. Gürçü salnamələrində **Makedoniyalı İsgəndərin** yürüyü çağında (E. ə. 334 - 323) Gürcüstanda, Kür çayı vadisində buntürklərin oturaq yaşaması qədim türklərin Cənubi Qafqazın ən qədim sakinləri olmasından xəbər verir. Hətta gürçü tarixçilərində obyektivliyi ilə seçilən S.E.Takayaşvili buntürkləri və ya türkləri **«Kartlinin ən qədim sakinləri»** hesab edir. Onun çap etdirdiyi salnamə əlyazmalarının birində buntürklərin 28 min evdən ibarət olması göstərilmişdir. Orta hesabla hər ailə beş nəfər götürülsə, burada yaşayan türk toplumunun azı 140 min nəfər olması faktından çıxış etsək, o dövr üçün bu çox böyük rəqəmdir. Gürcüstanın üç aparıcı etnotarixi anlayışından ikisi - **Iberi** və **Egeri** türk mənşəli olmaqla **Kartveli** ilə eyni mənəni daşıyır. Bu üç anlayış əski türkçə «möhkömləndirilmiş yer», bəzən də «şəhərdə doğulan sakin» mənasında işlənir. Türkər qədimdən indiki Gürcüstan ərazisində yaşamasadılar, bu yerlərin hətta indi də daşıdıqları adlar türkçə olmadı.

Albanlar. Gündoğar Transqafqazda «Albaniya» adlı ölkənin adını ilk dəfə yunan coğrafiyaçısı **Strabon** çəkmişdir. Bu ölkədə yaşayan çeşidli boy və tayfaların adı isə «albanlar» şəklində E. ə. 331-ci il **Qavqamelə** döyüşü ilə bağlı olaraq **Flavi Arrian** tərəfində yazıya alınmışdır. Alban etnosunun adı Transqafqazda məskunlaşan və Strabonun «madyan sağanlar» adlandırdığı **sak/saka** tayfalarının içərisində çəkilmişdir.

«Kitab-i Dədə Qorqud» boyalarının tarixi baxımdan araştırılması Azərbaycanın uzaq keçmişinin albanlarla bağlı yeni bir səhifəsinə üzə çıxarmışdır. IV boyda qonşu Gürcüstan taqavorunun casusu oğuz bəylərbəyi Qazan xan haqqında belə bir xəbər gətirir: «Hey, nə oturursan, **alpanlar başı** Qazan

oğlancıq ilə sərxiş olub yatırlar». Kitabın VII boyunda «alpanlar» soy adı ilə yenidən qarsılaşırıq: «Ağ boz atlar çapdurur **alpanlar** gördüm. Ağ işqli **alpları** yanına soldum». Burada «alpanlar» sözünün boy adı (etnonim) kimi işlənməsi şübhə doğurmur.

Burada iki mühüm cəhət nəzərə alınmalıdır. Birincisi, Dədəm Qorqud kitabında qarşımıza çıxan oğuz toplumu, oğuz boy birliyi əslində qohum tayfaların birliyindən başqa bir şey deyildir. Bu toplumun içində yad, yabançı boylara yer yoxdur. Oğuzların döyük-əsgəri qurumu yağırlarla qarsılaşarkən sağ qolda Daş oğuzlar, (Aruz Qocanın və «Balqar bir ər» Bəkdüz minbaşı) Əmən bəyin bölkələri, sol qolda Qazan xanın qardaşı oğlu **Dəli Budagın** bölkələri, mərkəzdə isə İç Oğuz bəylərinin bölkələri ilə bəylərbəyi Qazan xan özü yer tuturdu. İç Oğuz döyüküləri oğuz elinin bütün əsgəri təşkilatında aparcı yer tuturdu. Beləliklə, bütün Oğuz, «Qalın Oğuz» birliyinin mərkəzi olan **İç Oğuz**, həm də albanların vətəni idi. Tarixi - coğrafi araşdırırmalar «Kitab-i Dədə Qorqud» boylarındakı İç Oğuzun da, xanlar xanı **Bayandır** xanın və bəylərbəyi Qazan Alpin divanlarının da Qafqaz Albaniyasının mərkəzi torpaqlarında: **Kür ilə Araz çaylarının əmələ gətirdiyi təbii üçbucaqda** yerləşdiyini aydın etmişdir.

Ikincisi, miladdan sonrakı III yüzillikdə tarixi qaynaqlarda adı çəkilən Aran, ərəb yazılışında “**Arran ölkəsi**” Albaniyanın əski yerli addıdır. Bununla yanaşı, Aran ölkə adı deyil, həm də boy adı, dil mənsubluğu bildirmişdir, çünki orta çağ tarixçi və coğrafiyaçıları «Aran dili» anlayışını işlətmışlər. X yüzil müəllifi **Əl-Müqəddəsi** yazmışdır: «Ərməniyyədə (indiki Türkiyə ərazisindədir - Red.) ermənicə, Arranda Aran dilində danışırlar». Eyni bilgiyə X yüzilin başqa iki müəllifi **Əl-İstəxri** və **İbn Havqəlin** yazılarında rast gəlirik. **Sara Aşurbəylinin** fikrincə «Aran» sözü əski türk dilindən başqa heç bir Şərqi dilində işlənməmişdir. O yazar ki, «Aran dili» dedikdə «X yüzilə kimi yaranmış olan Azərbaycan türk dili» nəzərdə tutulurdu. Deməli «Aran» sözünün «Alban» sözü ilə sinonim olması, aranlıların isə dil baxımından türkə dənişması Qafqaz Alban əhalisinin başlıca kütləsinin soykök baxımından türk olmasını göstərir. Uzaq keçmişdən başlayaraq miladın IV - V yüzillərinə kimi Azərbaycanda bulqar, buntürk, saka, alban /aran/, dondar, tərtər və bu kimi onlarca türk soyköklü boy və toplumlar yaşamaqda idi. Onların çoxunun adlarına antik ədəbiyyatda rast gəlirik. Yeni araşdırırmalar görə bu toplumların demək olar hamısı həm Şimalı, həm də Cənubi Azərbaycan torpaqlarında yerləşmişdilər. Bununla yanaşı, onların bir qismi Cənubi Qafqazın başqa bölgələrində, indiki Gürcüstan və Ermənistən ərazisində yaşayırdı. **Azərbaycan türklərinin bir xalq kimi yaranışı** indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə məhdudlaşmamış, Cənubi Qafqazın çox böyük hissəsində baş vermişdir.

Qarqarlar. Azərbaycanda məskunlaşmış qıpçaq toplumlarını araşdırarkən **qarqar** etnonimi diqqəti cəlb edir. **Əxsikəndinin «Məcmu ət - təvarix»** əsərində «qarqar qıpçaqları»nın adı çəkilir. Mərkəzi Asiyada qədimdən

yaşayan qarqar qıpçaq toplumu Albaniyada da məskunlaşmışdır. Qarqarlar haqqında ilk məlumat **Strabona** məxsusdur. Daha sonra erməni tarixçisi M.Xorenli, alban tarixçisi M.Kalankatlı və başqaları Albaniyada yaşayan etnoslar içərisində qarqarlar haqqında məlumat verir.

Strabona görə «Metrodor Skepsiyalı və Hipsikrat, həmçinin bu yelərlə tanış olanlar məlumat verirlər ki, azəronlar Qafqaz dağlarının şimal ətəklərində, **Kerauniya adlanan yerdə qarqarlarla yanaşı yaşayırlar**. Bu məlumatə əsaslanan K.V.Trever qarqarların e. ə. III əsrə Qafqaz dağlarında məskunlaşdığını, sonra dağlardan Qarabağ düzünə yayıldığını göstərir. Samur çayının mənşəbində **Qarqar dağı** məlumdur. Ölkənin qədim sakinləri haqqında, başlanğıcını Qarabağ dağlarından götürən **Qarqarçay** da danışır; çay Ağdamın şimalından axaraq şərqə Ağcabədiyədək istiqamətlənir və Kür yaxınlığında bataqlıq yer təkəlür. Təsadüfi deyildir ki, alban əlifbası **qarqar dili** əsasında tərtib edilmişdir. Bu isə qarqarların Albaniya əhalisinin siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən ən çox inkişaf etmiş etnosu olduğunu göstərir.

Qarqar etnotoponiminin Şimali Azərbaycanla yanaşı, Cənubi Azərbaycanda da yayılması diqqəti cəlb edir. Hazırda burada **Qarqar, Qərqər - Nəsir, Baba Qarqar, Qarqarak Kərkərə, Kərkər** yaşayış məntəqələri mövcuddur.

Kəngərlər. Əski bulqarların və buntürklerin xələfi **kəngər** toplumu oldu. 482-ci ildə **Sasanilərə** qarşı üsyandan yanan tarixçi **Paraplı Qazar** kəngər türkləri yaşayan ayrıca bir vilayətin adını çəkir: Qavarn Kangarac. Bu tarixçinin yazdıǵına görə, Sasanlı qoşunu ilə döyüsdə basılan **Vaxtanq Qorqasalın** döyüküləri Albaniyanın İberiya ilə sərhədlərində **Kəngər dağlarından** (Ermənistən bir rayonunda indi də Kəngər dağı oronimi qalmadı - Red.) enərək «**Kəngər elinə**» gəlib «qonşu hunların» köməyini gözləməyə başladılar. Bu hadisədən 60 - 70 il sonra (542, 552-ci illər) həmin xalqın adı **hanqaraye** şəklində suryani qaynaqlarda çəkilir.

IV yüzillikdən sonra kəngərlilərin yaşayış yerləri Kür ilə Araz arası bölgələrdə və Azərbaycanın başqa əllərində çox idi. Bunu həmin bölgələrdə «Kəngər», «kəngərli» adını daşıyan kəndlərin günlərimizə kimi qalması sübut edir. XIX yüzilin ortasına yaxın yalnız **Naxçıvan** əyalətində qafqazşunas İ.Şopen kəngərlilərin 33 qol və tırəsini qeydə almışdı: **Yurçi, Sarbanlar, Xalxallı, Cağatay, Qaraxan, Hacılar, Qaracalı, Sofulu, Didavarlı, Bolqarlı, Bərgüşadlı və b.**

Bulqar, buntürk alban türk toplumları ilə yanaşı, Azərbaycan ərazisində başqa hun boyları da yaşamaqda idi. Dərbənd keçidi ilə **Beşbarmaq dağı** arasında yaşayan bu hunları «**masaha hunları**» adlandırırlar. 330-cu illərdə Masaha hun hökməndəri Sanatrük öz hökmərliyini Kür çayı hövzəsinə kimi yayağa çalışırdı. Moisey Kağankatlı yazar: «... Paytakaran şəhərində **Sanatrük** adlı birisi aqvanlar üzərində hökmədar oldu». Adı çəkilən hökmədarın daşıdığı adın hər iki yazılışı (Sanatrük, Sanesan) çox maraqlıdır. Hər iki adın tərkibində olan san sözü əski türkədə «bədən», «gövdə», «cüssə» çalarında

işlenmişdir. Görünür, Sanatruk adı «gövdəli türk» anlamında işlenirdi. Er-məni tarixçilərinin bu hun hökmədarını «heybatlı bahadur» adlandırması bütünlükə buna uyğun golur.

Bu hadisələrdən 120 il ötdükdən sonra, Transqafqaz xalqlarının sasanilərə qarşı 450 - 451-ci il üşyani ilə bağlı olaraq yenə Masaha hunlarının adına rast gəlinir. Moisey Kağankatlinin yazdığını görə, onlar «göyün buyruğu ilə ittifaqa girib and içdilər». Sasanilərə qarşı azadlıq hərəkatında əslində bütün Şimali Azərbaycan əhalisinin: bulqarların, albanların, büntürklərin, kəngərlilərin və masaha hunlarının fəal iştirak etməsi aydın olur.

Bulqarların qollarından biri olan **Basil/Barsil** toplumu da Azərbaycanda güclənməkdə idi. İlkin orta çağ qaynaqlarında bu xalqın adı ilə bağlı olan **Bersil-Barsil-Barşılə** ölkəsinin adı çəkilir.

Ərəb müəllifləri **İbn Rustə** və **Qərdizi** Barsil türklərini **Bərcölə** adı ilə tanıdıqlarını yazmışlar. Başlıca məsələ isə Xəzər sahili Barşıləsi ilə yanaşı, Transqafqazın mərkəzi bölgələrində, Azərbaycan ilə Gürcüstan sərhədində ikinci bir «Barşılə»nın olmasıdır. Bu, orta çaglarda **Borçalı - Borşalı - Bozçalı** adlanan bölgədir və Borçalı «Qurd çölü», «Qurd oğulları yaşayış yer» deməkdir.

Suvarlar (sabirlar). Quzey Qafqazda bulqarların suvar (sabir) qolu önce yaranmış olan qohum Onoqur/Onoquz (Haylandur) əsgəri birliyini çökdürub onun yerini tutdu. V yüzdə «ən böyük türk tayfa birliliklərində biri» sayılan **onoqurlar** Azərbaycanda yaşayırdılar. V yüzilin 60-ci illərində onoqurları onlara qohum olan **suvar türkləri** üstələdilər. Onlar öz adlarını itirib suvar boylarına qovuşdular. Yüz il ötdükdən sonra suvarlar özleri də Quzey Qafqazda avar türkləri tərəfindən basılaraq Azərbaycana doğru sıxışdırıldılar. Onların on minlik bir kütləsi Azərbaycanda, o sıradan Gəncə-basarda (Sakasəndə) yerləşdi. Muğan düzündə bütün orta çağ boyunca yad edilən **Beləsuvar**, XIV yüzdə Güney Azərbaycanda Həmdullah Qəzvininin qeydə aldığı **Tutsuvar**, XIX yüzdə Quba qəzasında olan **Qaleyi Suvar** xarabaliğı və **Qalasuvar** kəndinin adları suvar bulqarlarının tarixi izləridir.

İslamın ilkin yayılma çığı. Xəzərlərin Qafqazda hakim qüvvəyə çevrilməsi Xilafətin Transqafqaz bölgələrinə yürüşləri ilə qarşılaşdı. 200 ilə kimi sürən ərəb-xəzər qarşidurması Azərbaycanın sabitliyini pozaraq siyasi durumuna böyük təsir göstərdi. Xilafətin köçürmə siyasəti ölkənin etnotarixi xəritəsində müəyyən izlər buraxsa da, **türk etnosunun öz doğma ərazisində sabit yaşayışı** davam etməkdə idi. 735 - 737-ci il yürüşünü uğurla başa vurduqdan sonra ərəb sərkərdəsi **Mərvan İbn Məhəmməd** 40 min və ya ondan da çox dinsiz (Türkləri) **Nehr əs - Samur** adlanan yerde ... və **Əl - Kür** çayına yaxın düzənlərdə yerləşdirdi. 854-cü ildə Azərbaycan və Ərməniyyəyə hakim qoyulmuş **Buğa əl-Kəbir** «onun himayəsinə sığınaraq islamı qəbul etmək istəyən xəzərlərin bir hissəsini **Şəmkirdə** yerləşdirdi». **İbn Hişam** öz əsərində ilkin ərəb yürüşləri çağında (VII əsrin 40-ci illəri) Xilafət qoşunlarının **Azərbaycanda türklər ilə qarşılaşdığını** yazmışdır.

Azərbaycana yeni yürüş keçirmək fikrində olan Xəlifə I Müaviyə, qoşunlarının qarşılışa biləcəyi çətinlikləri düşünərək əl-Cürhumidən bu ölkə haqqında arayış istəmişdi. Əl-Cürhuminin «Əxbər» ina istinad edən İbn Hişam tərəflərin söhbətini olduğu kimi verməyə çalışır: «Müaviyənin Übeyd İbn Şəriyyə il söhbətləri buraya çatdıqda Müaviyə Übeydə müraciət edərək **Azərbaycan** haqqında onun fikrini öyrənmək istəyərək dedi: «Sən allah, **Azərbaycan** (haqqında) əlaqəniz və xatirəniz nədir?» Übeyd ibn Şəriyyə cavab verir: «**Ora (yəni Azərbaycan - Red.) türk torpağıdır. Onlar oraya toplaşaraq bir - biri ilə qarışmış və təkmilləşmişlər.**

İslamın Azərbaycanda yayılması burada yaşayan **türk boylarının vahid etnos halında formalaşmasına** təkan verdi. Belə ki, **ümumi dil və soykök birliyinə** mənəvi birliyin yaranmasında başlıca amil olan **dini birlik** də əlavə olundu. İslama qədər Azərbaycanda mövcud olan dini rəngarəngliyin aradan qalxması ilə **vahid Azərbaycan xalqı** yarandı.

Xalqımızın etno - tarixi yaddaşı. Azərbaycan türk dili

Kitab-i Dədə Oorqud. Bu adı daşıyan kitab ortaçaq tarixi qaynaqlarında ara-sıra izi görünən böyük epik abidədir. Dədə Qorqud boylarında əski türk törəyişi əfsanələrinin, totemciliyin güclü izləri qalmışdır. Kitabın baş qəhrəmanı bütün Oğuz elinin ikinci hökməarı Qazan Alp özünü və deməli, bütün oğuzları əski qurddan törəyiş əfsanəsi ilə bağlayır.

Kitabda anaxaqqanlıq (matriarxat) qalıntıları elm üçün olduqca dəyərlidir. **Qadın Ana** boylarında ilahiləşdirilən bir varlıq, «Tanrı haqqının» daşıyıcısıdır və toxunulmazdır: «Ana haqqı Tengri haqqı deyilmişsə qara polad üz qılıcum darddaydım, əafilicə görklü başınq kəsəydim, alca qanınq yer yüzinə tökəydim».

Kitabda hərbi demokratiya çağına xas olan Ağsaqqallar Şurası, Xalq yığıncağı kimi təsisatlar, «çox demokratik şəkildə» üç ildə bir kərə aparılan **qənimət bölgüsü** ənənəsi öz əksini tapmışdır.

Qurddan törəyiş əfsanəsi. Türk xalqlarının törəyiş (geneoloji) əfsanələri içərisində Göktürklərə aid olan əfsanə çox dəyərli sayılır. Əfsanəyə əsasən göytürklər dişti qurddan törəmişlər. Bu törəyiş əfsanəsi artıq VI yüzilin ortalarında Çin qaynaqlarında yazıya alınmışdı. Əfsanə türk xalqları yaşayan bütün torpaqlarda: Böyük Çin səddindən başlayaraq Mərkəzi Avropaya, Qıpçaq çölləndən (Dəsti Qıpçaqdan) Aralıq dənizinə kimi yayılmışdı. Orta çaglarda təkcə Çin qaynaqları deyil, ərəb və suryani qaynaqları da bu əfsanə ilə bağlı olaraq türk xalqlarını «Qurd oğulları» adlandırırırdı.

Salur Qazanın evinin yağmalandığı ikinci boyda Qazan xan qurda üz tutub, onunla «xəbərləşir». «Qurd yüzü mübarəkdir» söyləyərək, ona bir ulu varlıq kimi ehtiram bildirir.

Dədə Qorqud boylarında da qurd alpdır, basılmaz döyüşü, bütün oğuz döyüşülərinin oxşamaq istədikləri igiddir. Əmən bəyin VII boyda söylədiyi kimi: «Yeddi bayırın qurduna bənzərdi yigidlərim». Qorqud boylarında

ana Aslanın da adı çökülmüşdür. Bu baxımdan Aruz Qoca oğlu Basatin soykökü haqqında dastanda belə deyilir: «Atam adın sorar olsan Qaba Ağacı, annam adın deyirsən Kağan Aslan, mənim adım sorarsan Aruz oğlu Basatdır».

Boylarda Aslan surəti ilə oxucu bir yerdə deyil, dəfələrlə qarşılışır. Boyları yaradan xalq üçün Aslan təsadüfi bir personaj deyil, ulu soykökdən biridir. XI boyda öz nəsil ağacının keçmişini öyərək «Azvay qurd ənəqi erkəgində bir köküm var» söyləyən Qazan xan, həm də **Ağ qayanın qaplanında, Ağ sazin aslanında və Ağsunqur quşunda** «bir köküm var» deyir. Beləliklə, oğuzlar müqəddəs saydıqları dörd varlığı: **qurd, aslanı, qaplanı və ağ sunqur quşunu** özlərinə ulu əcdad hesab edirdilər.

Məşhur “Koroğlu” dastanında təkcə Koroğlu deyil, dəliləri də Qazan xan kimi qurd kökündən doğulub yarandıqlarını söyləyib öyünlür: **«Koroğlunun qurd oğluyam»**, «tülkü nədi pəncə vura aslana, gərək budu **qurddan olan qurd olu»**, «dava günü **qurd dəlilər**, Ballıcaya səfərim var...»

Oğuz soykökündən olan xalqların yaranış tarixini nə İran, nə Qafqaz-İber dünyası ilə bağlamaq üçün heç bir tutarlı dəlil-sübut yoxdur. Çünkü bu xalqların tarixinin «Kitab-i Dədəm Qorqud», «Oğuznamə», Orhun yazıları kimi ana qaynaqlarında Qafqaz mifolojisinin heç bir izinə rast gəlinmir. İran cəngavərlik dastanlarının aparıcı qəhrəmanları olan **divlərin və Simurq** quşunun da, **Huşang, Keyumərs, Cəmşid, Feridun** kimi əfsanəvi İran şahlarının da adları belə yoxdur.

Dədəm Qorqud boyalarında «Oğuz» anlayışının çox geniş etnosiyası və etnomədəni çalarda işlənməsi diqqəti özünə çekir. Burada «Oğuz» - bu adı daşıyan xalqın elidir, yəni **dövlətidir**; həm bu xalqın özünün, həm də onun yaşadığı **ölkənin** adıdır.

Dədəm Qorqud boyalarında Oğuz «Qapılar Dərbəndi» ilə «Doqquz təmən Gürcüstan» və güney - batıda Trabzon - Bayburt xəttinə yaxın olan bölgələrdə yerləşən bir ölkədir. Azərbaycan türklərinin etnotarixi keçmişində «Oğuz» anlayışı ilkin doğma boy adı (etnonim) olmuşdur. Bu ad altında kitabda Şimalı və ya Cənubi Azərbaycanın, Şirvan və Aranın əyalət müstəqilliyi deyil, «Oğuz xalqı» yaşayan torpağın bütünlükə mədəni-siyasi birlik - fikri, bu birliyin qorunması fikri irəli sürürlür.

Dil, yaranışın qaynağı kimi

Azərbaycan torpağında **türk dili** qədim çağlardan işlənməkdədir. Dədəm Qorqud boyalarının dili **Göktürk** oğuzlarının dilinə çox yaxındır. Hər iki qaynaq ilə tanış olduqda yazılışa və ya semantika baxımından bütünlükə eyni çalar daşıyan anlayışlar, deyimlər qarşıya çıxır.

Azərbaycan türklərinin əski dili **qərbi hun**, başlıca olaraq bulqar-qıpçaq özülü üzərində yaranmışdır. Əski türkçənin bu qolu böyük yazı keçmişsi olan oğuz türkçəsinə yaxın idi.

«Dədəm Qorqud» boyalarının dili Orhun yazıları ilə müqayisə edil-

dikdə, sonuncuların sözlüyü daha «təmizdir». Boylarda isə kiçik bir fars - ərəb sözleri qatı vardır. Görünür, bu sözlər Azərbaycan türkçəsinə islam yayılmasından sonrakı 300 il ərzində keçmişdir. «Dədə - Qorqud» dastanında ortaq türk - fars, türk - ərəb sözleri (əzizləmək, ədəblənmək və bu kimiləri) sayıl-mazsa, 136 fars, 350-yə yaxın ərəb sözü işlənmişdir. Dədə Qorqud boyalarının sözlüyü 4530 söz tutur, deməli, bu sözlüğün yalnız **yüzdə üçü** (cəmi üç faizi) farscadan alınmadır. Dədə Qorqud boyalarının dilində ərəbcədən alınma sözlər fars sözlərindən çoxdur. VI yüzil ərəb mənzum parçalarında, Quran-i Kərimin sözlüyündə belə bir sıra türk sözləri işlənmişdir.

Azərbaycan türkçəsinin XVI - XIX yüzil qaynaqlarında: **Füzuli, Xətai, S.Ə.Şirvani** «Divan»larında isə sözlüğün yarıdan çoxu ərəb, fars sözləridir.

Azərbaycan dili **Türk dillər ailəsinin** Altay budağının Oğuz qrupuna daxildir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN IX - XIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDE

§ 8. Azərbaycan IX - XI əsrlərdə Şirvanşahlıq

Abbasilər xilafətinin dağılmasının gedisiində Azərbaycanda ilk yaranan dövlət Şirvanşahlar oldu. Dövlətin ərazisini Dərbənddən Kür çayına doğru Xəzər dənizi sahilərindəki Azərbaycan torpaqları təşkil edirdi. **Şirvana hakimlik edən** Məzyədilər sülaləsinin nümayəndəsi **Heysam ibn Xalid** xəlifə əl-Mütəffəkkilin öldürülməsi və türklərin fəaliyyəti ilə bağlı Bağdadda baş verən qarşıqliqdan istifadə edərək mənbələrə görə 861-ci ildə **“Şirvan işlərində müstəqilləşdi”**. Heysamin mənsub olduğu Məzyədilər kökə Rəbiə adlanan ərəb tayfasından olub, IX əsrə Arranda paytaxtı Bərdə olan yarımmüstəqil əmirliyi idarə edirdilər. Heysam ibn Xalid Məzyədilərin **Şirvanşah titulunu** qəbul etmiş ilk nümayəndəsi oldu. Məzyədilər sülaləsi Şirvanşahlığı 861-ci ildən 1027-ci ilədək idarə etmişlər. Heysamin nəvəsi II Heysam Məhəmməd oğlu dövlətin sərhədlərini möhkəmləndirdi, paytaxt **Şirvan şəhərində** məhsulun saxlanması üçün anbarlar tikdirdi, Dərbənddə yerləşən və dinsizlərə qarşı mübarizə aparan döyüşçülərin ərzaqla təminatını yaxşılaşdırıldı. O, əhaliyə münasibətdə ədalətlı siyaset yeritməyə çalışırdı. 915-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş Əbu Tahir Şirvanın sərhədlərini cənubda Kür çayına, şimalda Dərbənddək genişləndirdi. 917-ci ildə **Lahicanşahlığı** dövlətinə birləşdirdi, 918-ci ildə hərbi - strateji baxımdan çox əlverişli mövqədə yerləşən qədim **Şamaxını** bərpa etdirərək paytaxtı bura köçürüdü. Əbu Tahir və onun varislərinin hakimiyyəti dövründə Şirvanşahlığının ərazisi xeyli genişlənmişdi. Azərbaycanın şimalındaki bir sıra mülklər bir-birinin ardınca Şirvanşahlığa birləşdirilmişdi. Şirvanşah Məhəmmədin qoşunları 981 - 982-ci illərdə **Qəbələni**, 982 - 983-cü illərdə **Bərdəni**, 983 - 984-cü illərdə **Şabranı**

ələ keçirtmişdi. Şirvanşah qədim Şabran şəhərinin yenidən qurulması üçün inşaat işlərinə başlamış, qala divarlarını yenidən tikdirmişdi. Xilafətin tənzəz-zülü şəraitində Azərbaycanın çox mühüm strateji bölgəsində Qafqaz dağları ilə Xəzər dənizi arasındaki keçidə yaranmış və ərəb köklü Haşimilərin idarə etdiyi **Dərbənd əmirliyinin** 988-ci ildə Şirvanşahlıq birləşdirilməsi çox böyük hadisə idi. Qədim türk yurduna və mənbələrdə “**Dəmir qapı**” adlandırılan Dərbənddə Şirvanşahlar böyük quruculuq işlərinə başladılar. Dərbənd səddi və şəhərin qala divarları təmir edilərək möhkəmləndirildi. Dərbənddən sonra Xursan və Tabasaran torpaqları da Şirvanşahlıq birləşdirilmiş, Şəki və Sənariyyə hakimləri isə Şirvanşahlıqdan asılı vəziyyətə salınımışdı.

Azərbaycanın şimal - şərqi torpaqlarında **Şirvanşahlığın** yaranması və möhkəmlənməsi tariximizin o dövrü üçün çox böyük siyasi hadisə hesab olunur. Vətənimizin bir hissəsində VIII əsrin əvvəllərində ərəblər tərəfindən məhv edilmiş dövlətçiliyimiz Şirvanşahlığın yaranması ilə bərpa olunmuşdu. Şirvanşahların ölkəmizin şimal sərhədlərinin qorunması üçün atlığı addımlar rus, alan və sərirlərin basqınlarının qarşısının alınmasını xeyli asanlaşdırılmışdı.

1027-ci ildə **Mənütöhr** Şirvan taxtına çıxdıqdan sonra Məzyədi sülaləsi üzvləri ərəb köklü adlarından imtina edərək Sasani hökmədarlarına məxsus adları daşımağa başladılar. Nəticədə bu tarixdən Şirvanşahlar özlərini Kəsranilər kimi tanıtmağa çalışırdılar. Azərbaycanın şimalında ərəblər tərəfindən Arran, sonrakı dövrlərdə isə Şirvan adlandırılaraq bölgənin ən qədim şəhərlərindən biri **Şamaxı** idi. Bizim eranın II əsrində yaşamış antik müəllif Klavdi Ptolomey bu qədim şəhər haqqında danışarkən onu Şamexiya (və yaxud Kamexiya) adlandırmışdı. Şamaxı Şirvanşahların ikinci paytaxtı idi. İlk paytaxt olan Şirvan şəhəri isə yer üzündən silinmişdi. Şirvan şəhəri qədim Şabranla Şamaxı arasında yerləşirdi. Ərəb müəllifi əl - Müqəddəsi yazırkı ki, Şirvan düzənlilikdə yerləşən böyük şəhər olub, tikililəri daşdır, bazar meydanında Baş (Cümə) məscid yerləşir və ortasından çay keçir. X əsrə Şirvanşahlığın Dərbənd, Bakı, Şamaxı və Şabran şəhərləri çox mühüm ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdi. Əl-Müqəddəsi 985-ci ildə yazırkı ki, **Bakı** bu bölgənin yeganə dəniz limanıdır. IX - XI əsrlərdə Bakıda çoxlu neft çıxarılırdı ki, bu da bir sırə Şərqi ölkələrində hərbi işdə istifadə olunurdu. Neftdən təsərrüfatda, məişətdə və müalicə işində də geniş istifadə edilirdi.

Azərbaycan dövləti Sacilər (Sacoğulları) sülaləsinin hakimiyyəti dövründə

Sacilər Azərbaycan torpağında hakimiyyət sürmüş ilk müsəlman türk sülaləsi hesab olunur. Sülalə öz adını Mərkəzi Asiya köklü türk sərkərdəsi Əbu Sacdan götürmüştür. Əbu Sac Xilafəti lərzəyə salan Babək hərəkatını yatırmaq üçün göndərilən ordunun baş komandanı, məşhur türk sərkərdəsi Afşinin ən yaxın silahdaşlarından biri olmuşdur. **Əbu Sac Divdad** Babəki və qardaşlarını ələ keçirməklə və Xilafətə qarşı Məzyərin başçılığı ilə baş-

vermiş üsyanı yatırmaqla xeyli məşhurlaşmışdı. Xəlifə 856 - 857-ci illərdə onu İraq-Məkkə yolunun rəisi təyin etmişdi. Bu çox böyük vəzifə idi və belə məsuliyyətli iş ancaq Xəlifə sarayına çox yaxın olan adamlara tapşırıldı. 879-cu ildə Sivasdan Bağdada dönerkən vəfat etmiş Əbu Sacın yerində Məhəmməd və Yusif adlı iki oğlu qalmışdı. Məhəmməd əvvəlcə Məkkə yollarının rəisi təyin edilmiş, Xəlifə sarayında bir neçə vəzifə daşıdıqdan sonra **889-cu ildə Azərbaycana** vali təyin edilmişdi. **Sacoğulların** Azərbaycanda hakimiyyəti və dövlət quruculuğu məhz həmin tarixdən başlayır. Bu dövrdə hələ Xilafətlə bağlı olan Azərbaycan valiliyinin mərkəzi şəhəri **Marağaya** gələn **Sacoğlu Məhəmməd** 898-ci ildə Azərbaycanla birlikdə Ərməniyyə (indiki Türkiyənin ərazisində yerləşirdi - Red.) və digər dağlıq ölkələrin idarə hüququnu Xəlifədən aldı. Azərbaycan hakimlərini özünə tabe etdiyidən sonra Ərməniyyəni idarə edən Baqrat nəslinin üzərinə yürüdü. Məhəmməd hələ 896-ci ildə Ərməniyyə hakimi I Sumbati məğlubiyətə uğradaraq onun Qarsdakı bütün ailə üzvlərini əsir etmişdi və Sumbat onun bütün şəhərlərini qəbul edərək təslim olmuşdu. Ərməniyyədən sonra **Tiflisi** ələ keçirən Məhəmməd geri qayıtmışdı. 901-ci ildə Azərbaycanda dəhşətli vəba xəstəliyi yayılmış və o qədər çox adam qırılmışdı ki, kəfən çatmadıqdan ölüleri paltarlı şəkildə basdırıldılar. Vəbaya yoluxan Sacoğlu Məhəmməd Bərdə şəhərində vəfat etdi.

Məhəmmədin ölümündən sonra I Sumbat Ərməniyyədən yığılan vergilərin Sacoğullara deyil, birbaşa Xilafət xəzinəsinə ödənilməsi ilə bağlı razılıq almışdı. Abbası xəlifələri Sacoğulların güclənməsindən ehtiyatlanır və xilafətin şimal ərazilərini tam şəkildə itirəcəklərindən qorxurdular. 901-ci ildə Azərbaycan taxtında qardaşını əvəz edən **Sacoğlu Yusufin dövrü (901 - 928)** Azərbaycan dövlətçiliyinin yüksəliş dövrü hesab olunur. Sacoğlu Yusufin xəlifənin fərmanı olmadan taxt-taca yiyeəlməsi və bunun heç bir etirazla qarışınmaması artıq Xilafətdə mərkəzi hakimiyyətin tamamilə zəiflədiyini və **Sacoğulların Azərbaycanı müstəqil şəkildə idarə etdiyini göstərir**. Artıq bundan sonra xəlifələr Xilafətdən ayrılmadıqdan dövlətlərdə öz ali hakimiyyətlərinin nominal, sözə, simvolik olması ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. **Sacoğular** da bu siyasi gerçekliklə barışan xəlifələrin **sözdə siyasi, reallıqda isə dini liderliyini** qəbul edirdilər.

Məhəmməd Sacoğlunun dövründə **dövlətimizin paytaxtı Marağ** idisə, Yusufin dövründə **Ərdəbilə** köçürülmüşdü. 902-ci ildə Yusif Ərdəbildə adına gümüş pul (dirhəm) kəsdi. O, 907-ci ildə xəyanətkar I Sumbata qarşı yürüşlərə başlamış, Şiraki, Dvini ələ keçirmiş, Tiflis şəhərini Cəfərlilərdən almış və Kaxetiyanı özünə tabe etmişdi. O, 914-cü ildə I Sumbati Dvində ələ keçirib edam etdi, Ərməniyyəni Azərbaycanın tərkibinə alaraq burada öz hakimiyyətini möhkəmləndirmişdi. Yusif Xəzərboyu bölgələrə quldur basqınları edən rusların Ərdəbil ətrafına hücumlarının qarşısını almışdı. Sacoğlu Yusif 915-ci ildə **Azərbaycan dövlətini öz yüksəlişinin zirvəsinə çatdırılmışdı**. Bu zaman dövlətimizin sərhədləri şimalda Dərbənd-

dən, cənubda Zəncanadək, qərbdə Ani və Dvindən, şərqdə Xəzər dənizindən böyük bir ərazini əhatə edirdi. Sacoğlu Yusif 12 il ərzində Xəlifə sarayına hər il 120 min dinar xərac versə də, 912/913-cü ildən **Bağdadda xərac gəndarmayı dayandırmışdı**. Artıq tam müstəqilləşən Azərbaycan hökməndən Rey, Qəzvin, Əhər və Zəncanın da idarə olunmasına iddiasını irəli sürmüdü. Bundan bərk qorxuya düşən Xəlifənin göndərdiyi 20 minlik qoşun Yusifin 7 minlik hərbi qüvvəsi tərəfindən darmadağın edildikdən sonra o, Reya daxil olmuşdu. Yusif Xəlifənin göndərdiyi daha bir ordunu məğlubiyyətə uğratşa da, 919-cu ildə Ərdəbil yaxınlığında döyüsdə yenilərək əsir düşmüş və Bağdadda zindana atılmışdı. Yusifin türk köklü qulamı Sebuk ordu toplayıb Xəlifənin ordusunu məğlubiyyətə uğratmış və Azərbaycanı müstəqil idarə etməyə başlamışdı. O, Xəlifənin 220 min dinar xərac tələbini yerinə yetirməyərək üstəlik Yusifin sərbəst buraxılmasını xəlifədən tələb etmişdi. Xəlifə Yusifi azad edərək Azərbaycanın hakimi kimi tanımış, əvəzində 500 min dinar xərac istəmişdi. Azad olmuş Yusif Ərdəbil şəhərinə çatanda sədaqətli qulamı Sebukun ölüm xəbərini almışdı. Yusifin Azərbaycandakı ikinci hakimiyyəti Karmatilərlə döyüsdə yaralanıb öldürülüyü 928-ci ilədək davam etmişdi. Hakimiyyətinin son illərində Xəlifənin əmr və göstərişlərini heçə sayaraq əməl etməmiş və çevrəsində olan hakimləri öz hökmü altında saxlamağa çalışmışdır. 65 il ömür sürmüş bu **görkəmli dövlət xadimi** ömrünün 27 ilini rəsmən, 23 ilini felən Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına sərf etmişdir. Sacoğlu Yusifin siyasi fəaliyyətinin ən önəmlili cəhətini bütün Azərbaycan torpaqlarını (həm Şimal, həm də Cənub) birləşdirməsi təşkil edir. Tarixi torpaqlarımız olmuş indiki Ermənistən və Şərqi Gürcüstan əraziləri də bu dövlətin sərhədləri daxilində idi. Azərbaycan formal olaraq Xilafət sərhədləri daxilində qalsa da, Sacoğular daxili və xarici siyasetlərində tam müstəqil hərəkət edirdilər. Yusifin ölümündən sonra dövləti altı aylıq sürədə qardaşı oğlu, sonralar isə qulamları və sərkərdələri idarə etmişdir. Onlardan Mufli və Deysəmin adına Bərdə və Ərdəbildə pul kəsilmişdir. Mənbələrdə X əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın böyük qoşunla Bizans - erməni qüvvələrinə qarşı çıxmazı haqqında məlumatlara rast gəlinir. Sacoğuların hakimiyyətinin ilk vaxtlarında paytaxt Marağa, Yusifin dövründə isə Ərdəbil olmuşdur. Azərbaycan Ərdəbildən başqa Marağa, Zəncan, Qəzvin, Muğan, Dvin, Təbriz, Bərdə, Dərbənd və Tiflis kimi çox önəmlili şəhərlərə malik idi. Tarixi bilgilərdə adı keçən Muğan şəhəri Kür ilə Araz çayı arasında yerləşirdi. Buradan Bərdəyə karvanla səkkiz günə gedirdilər. Burada yaşayan əhalinin öz dövlətinə çox sədaqətli və mərhamətli insanlar olduğu xüsusi qeyd edilir. Sacoğuların hakimiyyəti dövründə Azərbaycan beş əsas vilayətə (Ərdəbil, Mərənd, Cebrevan, Varsaq və Bərdə) bölündürdü və **ölkənin ümumi əməli 4,5 milyon dirhəmə** çatmışdı. Sacoğuların Azərbaycan sərhədlərini kafir düşmənlərdən qoruması və ölkə daxilində asayışın hökm sürməsi iqtisadiyyatın, ilk növbədə ticarətin inkişafına təkan vermişdi. Sacoğulara qədər Azərbaycan, Arran (Albaniya),

Ərməniyyə və Kartli - Kaxetiya fərqli siyasi qüvvələr tərəfindən idarə olunurdusa, Saci hökməndərələr bütün bu torpaqları bir siyasi mərkəzdə birləşdirmişdi. Nəticədə bundan sonra **Azərbaycan və Arran ayrı deyil, vahid siyasi və coğrafi mənə daşımaga başlamışdı**. Maraqlıdır ki, belə bir coğrafi, siyasi xətti sonralar bölgədə hakimiyyət sürmüş digər sülalələr də davam etdirmişlər. Azərbaycanda Sacoğular sülaləsinin hakimiyyətinə Salaroğular tərəfindən son qoyulmuşdur.

Azərbaycanda Salarilər (Salaroğulları)

sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi

941-ci ildə Azərbaycanda Sacoğuların sonuncu hökməndən Deysəm taxtdan salınmış və **Salaroğulları** (Salar türkçə "yurd tutan" deməkdir - Red.) adlanan sülalə hakimiyyətə gəlməşdi. Kəngərli türk soyundan olan Salar nəslə Azərbaycanla Mazandaran sərhəddindən Deyləm vilayətini idarə edirdi. Sülalənin ilk nümayəndəsi **Mərzban ibn Məhəmməd** (941 - 957) əvvəlcə Azərbaycanın cənubunu, sonra qısa müddətdə bütün ərazisini öz hakimiyyəti altında birləşdirə bilmişdi. Tarixi qaynaqlara görə Azərbaycanın bütün minbərlərində onun adına xütbələr oxunurdu. Şirvanşah Əhməd, Şəki hakimi Əbdülmalik, Bərdə hakimi İbn Savad, Əhər hakimi Əbü'lhicə Rəvvadi, Sünik, Hayzan hakimləri ona tabe olub, xəzinəsinə vergi ödəyirdilər. Mərzbanın dövründə **Azərbaycan dövlətinin xəzinəsinə daxil olan illik verginin miqdarı 500 min dinara** çatırıldı.

Salarilər dönməmində də **Azərbaycan dövlətinin paytaxtı Ərdəbil şəhəri** olaraq qalırdı. Mərzban ibn Məhəmməd Azərbaycanın şimal - qərb torpaqlarını, o cümlədən Şirvanşahlığın ərazisini özüna tabe edib, Dərbənd şəhərinə də yiyələnmişdi. Ərməniyyə və Şərqi Gürcüstan (Kartli - Kaxetiya) dövlətimizin sərhədlərinə qaytarılmışdı. Salarilər dönməmində **Azərbaycan dövlətinin** ərazisi daha da böyümüşdü: şimalda Dərbənd keçidindən başlayaraq cənubda Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarlarınındək, şərqdə Gilan da daxil olmaqla, Xəzər sahilindən qərbdə Kartli - Kaxetiya, Dvin, Van ətrafi torpaqlar da daxil olmaqla çox böyük ərazi Azərbaycanın nəzarəti altında idi. Bu o anlama gəlir ki, Salarilər dövründə də bütün Azərbaycan torpaqları **bir vahid mərkəzdən** idarə olunurdu. Salarilər dövründə Xəzər dənizində Azərbaycanın **ticarət gəmiləri** üzməyə başlamışdı.

X əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimalında Xəzər xəqanlığının getdikcə zəifləməsi şəraitində bölgədə gəmiçiliklə məşğul olan, xəz dərilərini "isti ölkələrin" tacirlərinə satan, İdil çayını asanlıqla keçib Xəzər dənizi sahillərində quldurluq edən, əhalini soyub-talayan ruslar ərazilərimizdə görünməyə başladılar. Rusların 909 - 910-cu illər, 914-cü il quldur basqınları Xəzər sahilindəki şəhər və kəndlərimizə böyük fəlakətlər getirmişdi. 944-cü ildə ruslar tərəfindən Bərdə şəhərinin tutulması və 20 min insanların öldürülməsi nəinki **Azərbaycanda**, hətta **bütün İsləm dünyasında** böyük həyəcanla qarşılanmışdı. Çünkü **Bərdə** Xilafət dönməmində bölgənin **ən böyük şəhəri** idi

və hər il yüzlərlə ticarət karvanının gəlib - getdiyi bir mərkəz rolunu oynayırırdı. Mərzban ibn Məhəmməd doğma şəhərini ruslardan xilas etmək üçün dərhal qoşunla hərəkətə keçib Bərdəni mühasirəyə aldı. Şəhərin içində əhali ilə, şəhər ətrafında isə Mərzbanın qoşunu ilə savaşda ağır itkilər verən ruslar Bərdəni tərk edib geri qayıtmaya məcbur oldular. Ancaq kafir rusların Bərdəyə bu basqını qədim şəhərimizə böyük fəlakətlər getirdi. Şəhər öz əvvəlki əhəmiyyətini itirdi. “**Bərdə faciası**” XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının en böyük nümayəndəsi **Nizami Gəncəvinin** əsərində də təsvir olunmuşdur.

Mərzban Mosul hakimlərinin Azərbaycana yürüşlərini dəf etdikdən sonra Azərbaycanın güneyində Rey uğrunda türk xanədanı Buveyhilərlə toqquşmuş, ancaq 948 - 949-cu ildə Qəzvin döyüşündə məğlubiyyətə uğramışdı.

Tarixi qaynaqlarda Mərzban ağıllı, bacarıqlı və adil bir hökmər kimi qiymətləndirilir. O, ölkə daxilində çəkişmələrə son qoyaraq asayışı təmin etmişdi. Onun dövründə tabe edilmiş ərazilərlə birlikdə **dövlətimizin illik gəliri 1 milyon dinara** çatmışdı. O, Azərbaycanın cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə qızını Buveyhi hökmərini Rüknüddövləyə əra verərək onuna dostluq və qohumluq münasibəti yaratmışdı. Onun ölümündən sonra hakimiyyətə qardaşı Vəhsudan (957 - 1059) gəlmüşdi. Mərzban ibn Məhəmmədin oğulları varisliklə bağlı atalarının vəsiyyətinə əməl etməmiş, bu isə hakimiyyət uğrunda gedən savaşda dövlətimizi zəiflətmışdı. Bundan istifadə edən Rəvvadı nəslə 981-ci ildə hakimiyyəti əla keçirmiş, ancaq onlar Azərbaycanın yalnız Araz çayından cənubdakı hissəsinə nəzarət etməklə kifayətlənmişdilər.

Azərbaycan Rəvvadılər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə (981 - 1071)

Ərəb köklü **Rəvvadi nəslü** 775-ci ildən Təbriz və onun çevrəsində hakimlik edirdi. Rəvvad əl-Əzdi və oğulları quruculuq işləri apararaq Təbrizi kiçik bir kənddən böyük bir şəhərə çevirmişdilər. Tarixi qaynaqlara görə, məşhur qəhrəmanımız **Babək** iki il Məhəmməd ibn Rəvvadin yanında qulluq etmişdi. Rəvvadılər bir əsr ərzində **Təbriz, Marağa, Qaradağ və Əhər** vilayətlərində hakimiyyət sürmüş, bu zaman bəzən xəlifədən asılı, bəzən də müstəqil olmuşdular. Bu nəslin nümayəndələrindən olan **Əbülhicanın** adı Salaroğlu Mərzbanə tabe olaraq, ona xərac verən (955/956) əmirlər sırasında çıxılmışdı. Elə 981-ci ildə Əbülhican, Saları İbrahimin əlindən hakimiyyəti alaraq **Azərbaycan taxtına** oturmuşdu. Rəvvadılərin dövründə Azərbaycan dövlətinin paytaxtı **Təbriz şəhəri** oldu. Rəvvadılər Azərbaycanın cənub torpaqlarını qəti olaraq öz idarəsi altına alıqdən sonra Muğan hakimliyini də asılı vəsiyyətə sala bilmisdilər. 988-ci ildək hakimiyyətdə olmuş Əbülhicanı əvəz etmiş oğlu Məmlan 30 ilə yaxın Azərbaycan taxtında oturmuşdu. Məmlandan sonra taxta çıxan **Vəhsudanın** hakimiyyəti dövründə (1020 - 1059) oğuzların Azərbaycana axınları başlamışdı. Qaznəvilərə qarşı üşyan qaldırmış və 1028-ci ildə Azərbaycanda sığınacaq tapmış 2000 oğuz ailəsini

(10000 nəfərdən çox əhali) dostcasına qarşılımış, onlara yerləşmək üçün torpaq vermişdi. Azərbaycanın görkəmli hökmdarı Vəhsudan müsəlman və türklərin düşməni, o zaman xristian dünyasının önündə gedən **Bizans imperiyasına** qarşı mühəribədə **oğuzların** gücündən istifadə etmək istəyirdi. Azərbaycan torpaqlarına XI əsrin 40-ci illərinin əvvəllərindən başlayan Səlcuq yürüşlərinin qarşısını almaqdə çətinlik çəkən Rəvvadılər bir tərəfdən də Azərbaycanın qərb torpaqlarına (Dvin, Ani, Van ətrafi) Bizansın müdaxiləsinin qarşısını almağa çalışırdılar. Ölkəsinin xarici siyasi vəziyyətinin mürəkkəbliyi şəraitində Vəhsudan XI əsrin 30-cu illərinin sonunda Gəncəyə səfər etmiş və Azərbaycanın şimal torpaqlarını nəzarətdə saxlayan Şəddadi hökmdarı ilə danişqılar apararaq onunla ittifaq bağlamışdı. Bu ittifaq nəticəsində Azərbaycanın şimalı və cənubu arasında əlaqələr güclənmişdi.

Rəvvadılərin Muğan hakimliyini əla keçirmək üçün apardıqları döyüşdə iştirak edən şair **Qətran Təbrizi** əsərlərində **Vəhsudanı** görkəmli bir dövlət xadımı kimi vəsf etmişdir. Vəhsudanın dövründə, 1052-ci ildə zəlzələ nəticəsində paytaxt şəhərimiz Təbriz dağılmış və bu zaman 40 min nəfər həyatını itirmişdi. 1054/1055-ci ildə Səlcuq Sultanı Toğrul bəy Azərbaycana yürüş edərək Təbrizə daxil olanda, İbn əl-Əsirin yazdığını görə, Vəhsudan Sultan Toğrula tabe olaraq onun adına xütbə oxutmuş, pul kəsdirmiş, çoxlu hədiyyələr verərək oğlunu da girov göndərmişdi. Vəhsudanın ölümündən sonra Sultan Toğrul onun oğlu Məmlanı **Azərbaycanın hakimi** kimi tanışa da, digər Səlcuq Sultanı Alp Arslan Azərbaycanda Məmlanın idarəsinə son vermiş və yerinə Səlcuq əmiri təyin etmişdi. Səlcuq Sultanı 1071-ci ildə məşhur Malazgird döyüşündə Bizans üzərində parlaq qələbə qazanıb geri qayıdarkən Məmlanın usaqlarını da yaxalayaraq özü ilə aparmışdı. Beləliklə, Azərbaycanda Rəvvadılərin hakimiyyətinə felən son qoyulmuşdu.

Azərbaycanın şimal - qərb torpaqları Şəddadılərin hakimiyyəti dövründə

Şəddadı nəslinin ulu babası **Gurtaq** Dvin və Ani bölgələrində məskunlaşmış türk boyundan olub, Salaroğullarının ordusunda xidmət etmişdir. Qədim qrabarca yazılan qaynaqlarda və Movses Xorenlinin əsərlərində Baslan (Ağrı) adlanan həmin bölgələrdə **Bulqar, Vanak, Tork (Türk)** boylarının yaşadılarından bəhs edilmişdir. 900-cü illərin əvvəllərində yaşamış Gurtaq oğluna Xəzərlərdə və Bulqarlıarda geniş yayılmış Şad adı qoymuşdu. Sülalənin daşıdığı Şəddad adı “Şad”ın ərəbcəyə uyğunlaşdırılmış formasıdır. Şəddadın oğlu **Məhəmməd** 951-ci ildə **Dəbili** (Dvini) əla keçirmiş və bu şəhəri əlində saxlamaq üçün Saları Mərzbanla mücadilə etmişdir. Ondan əvvəl gəlib Gəncədə yerləşmiş və əhali içərisində etibar qazanmış **Fəzl ibn Məhəmməd** 971-ci ildə Gəncənin ilk Şəddadi hakimi oldu. Şəddadılərin mərkəzi hakimiyyətdən ayrılaraq 971-ci ildə Azərbaycanın şimalında müstəqilləşməsinin qarşısını almaq üçün Saları İbrahimin Gəncəyə hücumu uğursuz olmuşdu. Bunun nəticəsində Arranın Bərdə, Şəmkir, Naxçıvan və başqa

şəhərləri, habelə Dəbil və ətrafdakı torpaqlar **Şəddadilərin hakimiyyəti** altına keçmişdi. **Şəddadilər sülaləsinin** ilk hökmdarı **Ləşkəri** (971 - 978) olmuşdur. Ondan sonra, 978 - 986-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş Mərzubanın bacarıqsızlığı bir çox vilayətlərin, o cümlədən Bərdənin itirilməsi ilə nəticələnsə də, 986-ci ildə Azərbaycan taxtına çıxan **Fəzl ibn Məhəmməd** (986 - 1031) uğurlu yürüşlər nəticəsində Bərdə, Beyləqan, Xaçın, Sünik, Gorus, Taşır və Tiflisə qədər olan əraziləri yenidən dövlətimizin sərhədlərinə qaytarmışdı. Fəzl 1026/1027-ci ildə **Şəmkir yaxınlığında döyüşdə** abxaz - gürçü qoşunu üzərində parlaq qələbə qazanmış və 10 min nəfərdən çox gürçü döyüşçüsünü qılıncdan keçirmişdi. 1030-cu ildə isə ölkəmiz üçün şimaldan təhlükə yaranan **alanları** məglubiyyətə uğratmışdı. I Fəzl ibn Məhəmmədin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq və ticarət inkişaf etmiş, memarlıq-tikinti işləri genişlənmişdi. O, 1027-ci ildə Araz çayı üzərində horbi və ticarət əhəmiyyəti daşıyan və xalqımızın memarlıq incilərindən biri saylan **Xudafərin körpüsünü** saldırmışdı. Fəzldən sonra Azərbaycan taxtına çıxan oğlu Əbülfəth Musanın hakimiyyəti qısa sürmüdü. O, Bakıya basqın edən ruslarla savaşa girmiş və onları ağır məglubiyyətə uğratmışdı. II Ləşkəri adı ilə 1034-cü ildə hakimiyyətə golən Əbülhəsən Əli on beş illik hakimiyyəti dövründə Səlcuqlara, Oğuzlara, gürçü və ermənilərə qarşı uğurlu savaşlar aparmışdı. Anası Şirvanşahın qızı olduğundan Şirvanşahlıqla qohumluq münasibətləri, 1040-ci ildə onun görüşünə gəlmiş, Rəvvadi hökmdarı Vəhsudan və Tiflis emiri Əbülfəzəl Cəfər ilə dostluq əlaqələri saxlayırdı. Qətran Təbrizinin qəsidiəsində “**Arranşah**” adlandırdığı **II Ləşkəri** Bizans, erməni və gürçü - xristian blokunun hücumlarını uğurla dəf etmiş, 1046 - 1047-ci illərdə səlcuqların paytaxt şəhərimiz Gəncəyə hücumunun qarşısını almışdı. Mənbələrə görə o, hakimiyyətinin sonlarında Azərbaycanın şimal torpaqlarını tam şəkildə nəzarəti altında saxlaya bilməmiş və nəticədə dövlətimiz xeyli zəifləmişdi. Bu zaman Şəddadilər təkcə Arran və Sünikə nəzarət edə bilirdilər. I Fəzlin digər oğlu **Əbü'ləsvar Şavurun** dövründə (1049/1050 - 1067) **Azərbaycan dövləti** əvvəlki qüdrətini bərpa etmişdi. Şavur 1022-ci ildən Dvini (Dəbil) müstəqil idarə etdiyindən onun Azərbaycan taxtına çıxmazı ilə 1049-cu ildən sonra Dəbil əmirliyi də bir mərkəzdən - Gəncədən idarə olunmağa başladı. Şavur Şirvanşahları özündən asılı vəziyyətə salmış, Bizansa qarşıavaşlarda uğur qazanmışdı. Səlcuqların bölgədə böyük güc sahibinə çevrilimini nəzərə alan Şavur Sultan Toğrulun vassali olmağa razılıq versə də, Sultan Alp Arslanın müttəfiqi olmuşdur. **28 il Dvində** (Dəbil), **18 il Gəncədə, üst - üstə 46 il hakimiyyət sürmüş** Şavur 1067-ci ildə vəfat etmiş və Gəncə Cümə məscidində dəfn olunmuşdu. Şavurun **II Fəzl** adı ilə taxta çıxan oğlu (1067 - 1073) Səlcuqlarla müttəfiqlik münasibətlərinə böyük önəm verirdi. Bunun nəticəsidir ki, Sultan Alp Arslan **Tiflisin idarəsini** də onun ixtiyarına buraxmışdı. 1075-ci ildə Səlcuq orduları Arrana hücum edəndə, Şəddadi Fəzl onlarla savaşa girmiş, məhz buna görə də Əmir Savtəkin Azərbaycanda Şəddadilərin hakimiyyətinə son qoymuşdu. Ancaq Səlcuqlar

Şəddadilərin Anidəki hökmranlıqlarına mane olmadılar.

Sultan Alp Arslan hələ 1065-ci ildə **Anı şəhərini** Bizansdan alıb Əbü'ləsvar Şavura vermiş, o da oğlu Mənütçöhrü Aniyə hakim təyin etmişdi. Bu tarixdən başlayaraq Şəddadilərin Anidəki hökmranlığı 130 il davam etmişdi. Ancaq bundan sonra bu müsləman türk şəhəri gürçülərin əlinə keçmişdi. Şəddadilərin **Dvindəki (Dəbil) hakimiyyətinə** isə 1130-cu ildə Səlcuqlar tərəfindən son qoyulmuşdu. Şəddadilərin dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq, ticarət və şəhərlər inkişaf etmişdi. Şəddadi hökmdarı Şavur Gəncə şəhərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Alan, gürçü və digər düşmənlərin hücumlarının qarşısını almaq üçün şəhərin ətrafında xəndəklər qazdırılmış, hasarlar çəkdirmiş və möhkəm qala qapıları düzəltmişdi. 1063-cü ildə inşa edilmiş məşhur **Gəncə qala qapıları** böyük sənətkar **İbrahim Osmanoğlu-nun** əlindən çıxmışdır. Şəddadilərin sayəsində Gəncə şəhəri **Aranın baş şəhərinə** çevrilmişdi. Şəddadilər sarayının ən məşhur divan şairi **Qətran Təbrizi** olmuşdur.

§ 9. Azərbaycan XI əsrin ortaları - XIII əsrin əvvəllərində Tariximizdə oğuz - səlcuq dövrü

XI əsrin ortalarında Yaxın və Orta Şərqi siyasi xəritəsində və Cənubi Qafqazın sosial - iqtisadi və siyasi həyatında böyük dəyişiklik dövrü başladı. Bu dövr Azərbaycan türklerinin də mənsub olduğu Oğuz boyalarından biri olan **Səlcuqların** adı ilə bağlıdır. Məşhur türk sərkərdəsi **Səlcuq** oğuz boyalarından olan qınıq tayfasının başçısı olmuşdur. Oğuz-Səlcuq türkleri Mərkəzi Asiyada Sirdərya çayı ətrafindəki torpaqlarda yaşayırlılar və Oğuz dövlətində hərbi rəis vəzifəsini daşıyan Səlcuqla bağlı boyalar X əsrədə **islam dinini** qəbul etmişdilər. Səlcuqun nəvəsi **Toğrul bəy** qardaşı Çağrı bəyi 1021-ci ildə müsləman və türk dünyası üçün əsas təhlükə olan Bizans üzərinə yürüşə göndərmişdi. Bu yürüş zamanı Səlcuqlar **Azərbaycanın Naxçıvan və Van ətrafi torpaqlarını** öz nəzarətləri altında keçirmişdilər. Səlcuqlar Qəznəvilərin hakimiyyəti altında olan Xorasanda məskən salıldıdan sonra 1038-ci ildə burada Toğrul bəyin başçılığı altında Nişapur şəhəri paytaxt olmaqla yeni bir dövlətin əsasını qoymaları. Toğrul bəy (1038 - 1063) 1040-ci ildə sultan elan olundu. Elə həmin ildə baş verən (1040-ci il) **Dəndənəkan vuruşmasında** Qəznəvi dövlətinin hərbi qüvvələrini darmadağın edən Səlcuqlar Merv şəhərində keçirilən qurultayda Şərqdə və Qərbdə yeni işgallara başlamaq haqqında qərar qəbul etdilər. 1043-cü ildə paytaxt Nişapurdan Reyə köçürüldü.

XI əsrin 40-ci illərində Azərbaycanın həm şimalında (Arranda), həm də cənubunda möhkəmlənən Səlcuqlar Azərbaycan türkleri ilə birləşərək dəfələrlə Bizansın başçılıq etdiyi xristian blokunu məglubiyyətə uğratmışdilar. Şərqi Anadoluda yürüşə çıxan Səlcuq-Azərbaycan qoşunları 1048-ci ildə Bizans, erməni və gürçü qoşunlarını darmadağın etmişdilər. 1055-ci ildə

Sultan Toğrulun qoşunları Bağdada daxil olub, bütün İraqı ələ keçirərək Abbasilər Xilafətini Səlcuqlardan asılı vəziyyətə saldılar. Sultan Toğrul Abbasi xəlifəsini **bütün müsəlman dünyasının dini başçısı** kimi tanıdı. Xəlifə isə onu bütün “Şərqi və Qərbi hökmətləri” elan etdi. Sultan **Alp Arslanın** (1063 - 1072) və **Məlikşahın** (1072 - 1092) hakimiyyətləri dövründə Oğuz - Səlcuq türkləri daha böyük və geniş ərazilərə yayılmışdır. Büyük Səlcuq imperatorluğu Mərkəzi Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə, İran körfəzindən Dərbənd keçidinədək olan çox böyük əraziləri əhatə edirdi. Azərbaycan torpaqlarını işgal etmək üçün hərəkətə keçən Bizans imperiyasının çoxsaylı ordusunu 26 avqust 1071-ci ildə məşhur **Malazgird döyüşündə** darmadağın edən və imperator Diogeni əsil olan Sultan Alp Arslan Azərbaycanı və bütün Kiçik Asiyani xristianların əsərətinə düşmək təhlükəsindən xilas etmişdi.

Səlcuq yürüşləri dövründə bütün Azərbaycan torpaqları bir vahid mərkəzdən idarə olunmurdu. Araz çayından cənubdağı torpaqlarımız **Rəvvadılərin**, şimal - şərqi torpaqlarımız **Şirvanşahların** əzarəti altında idi. Şimali Azərbaycanın digər hissəsi və Şərqi Anadolunun bəzi əraziləri **Şəddadılər** tərəfindən idarə edilirdi. Hər üç sülalə Səlcuq yürüşlərinin əsas siyasi nəticəsi olaraq hakimiyyətdən salınmışdı. 1066-ci ildə **Şirvanşahlıq** da ələ keçiriləndən sonra bütün Azərbaycan torpaqları Büyük Səlcuq imperatorluğunun tərkibinə daxil olmuşdu.

Oğuz - səlcuq yürüşlərinin

Cənubi Qafqaz və Azərbaycan üçün nəticələri

Azərbaycan türkləri Oğuz - Səlcuq türklərinin soydaşları olduqlarından bütün Cənubi Qafqazın müsəlman türk əhalisi Səlcuqlara Bizans - gürçü və erməni tacavüzünlə qarşı mübarizədə özlərinin əsas dayağı və müttəfiqi kimi baxırdılar. Heç də təsadüfi deyil ki, **Şəddadi hökmdarı Şavur** Təbrizdən sonra Gəncəyə hücum etmiş Sultan Toğrula təbe olmaqla, Bizansa və onun əlaltılarına qarşı birlikdə hərəkət edəcəklərinə dair saziş bağlamışdı. Səlcuq dövrü qonşu ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycan xalqının tarixi taleyində əvəzsiz rol oynamışdı. Büyük Səlcuq imperatorluğunun tərkibinə keçməklə Azərbaycan böyük anlamda türkлюдün başlıca **etno - siyasi dayaqlarından birinə** və Bizans başda olmaqla xristian güclərinə qarşı mübarizənin **əsas meydanına** çevrilmişdi. Oğuz türkləri bütün Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada əsas etno - siyasi qüvvə kimi çıxış edirdi. Qərbi Avropa dövlətlərinin müsəlman və Şərqi ölkələrini işgal etmək üçün XI əsrin sonlarında başlatdıqları **xaç yürüşlərinin** qarşısının alınmasında da səlcuqlar mühüm rol oynadılar. Səlibçilərə sarsıcı zərbələr vuran Oğuz - Səlcuqlar Yaxın və Orta Şərqi siyasi xəritəsinin Qərbi Avropanın xeyrinə dəyişməsinə imkan vermədilər və Bizansın Cənubi Qafqazla, o cümlədən Azərbaycanla bağlı qəsəbkarlıq planını puça çıxardılar. Nəticədə **türklük və islam** Cənubi Qafqazda qəti şəkildə möhkəmləndi. Ancaq Büyük Səlcuq imperatorluğunun tərkibinə daxil olan torpaqlar və xalqlar daha çox silah gücünə təbe edildiyindən bütün

bu ərazilərin vahid mərkəzdə uzun müddət ərzində birləşməsi və imperatorluğun mərkəzləşmiş dövlətə çevriləsi mümkün olmadı. Sultan Məlikşahın mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək cəhdleri nəticəsiz qaldı. Sultan **Səncərin** (1118 - 1157) hakimiyyəti dövründə imperatorluq artıq ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərə parçalanmışdı. Həmin dövlətlər “hökmdar” mənasında işlənən **Atabaylər** tərəfindən idarə olunurdu. Belə dövlətlərdən biri də Atabay Eldənizin idarə etdiyi qüdrətli Azərbaycan dövləti oldu.

Azərbaycan XII - XIII əsrin əvvəllərində

Şirvanşahlıq

Səlcuqlu dövründə Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri tam aradan qalxmamış və **Şirvanşahlıq** yenidən dirçəlmİŞdi. Şirvanşah I Fəriburz (1063 - 1096) Büyük Səlcuq Sultanına tabe olsa da, Azərbaycanın şimalında onun hakimiyyəti davam edirdi. Büyük Səlcuq Sultanı Məlikşahın hakimiyyətinin (1072 - 1092) sonlarında Fəriburz və onun oğulları II Mənuçöhr və I Afridun ölkəni artıq müstəqil idarə edirdilər. **Şirvanşahlığın yüksəlişi** və Azərbaycanın qalan hissəsinin Səlcuq əmirləri tərəfindən idarə olunduğu bir şəraitdə, XI əsrin sonu - XII əsrin əvvəllərində Qafqazda Baqratuni çarlığı xeyli güclənmişdi. **Kartli - Abxaz - Qıpçaq** birləşməsindən ibarət olan bu çarlıq xüsusilə XII yüzillikdə yüksəliş dövrü keçirirdi. Bu çarlığın başçısı IV David 1111-ci ildə qızı Tamaranı Şirvanşah I Afridunun oğlu Mənuçöhrə əra verərək, bu qohumluqdan Səlcuqlara qarşı mübarizədə istifadə etmək istəyirdi. Səlcuqlara qarşı güclü müttəfiq qazanmaq məqsədilə digər qızını Bizans imperatorunun oğluna vermiş, özü isə Qıpçaq hökmətlərinin qızı ilə evlənmişdi. Türkələri bir-birinin əli ilə sıradan çıxarmaq kimi məkrli siyaset yeridən **IV David** şimaldan Gürcüstana **45 min qıpçaq ailəsi** (225 min nəfər) köçürüdü. **Onun qoşunun əsasını muzdla döyüşən qıpçaq türkləri** təşkil edirdi. Qafqazdakı xristian qüvvələri Bizans imperiyasına, habelə Qərbi Avropa səlibçilərinə arxalanaraq **yerli türk - müsəlman əhalisini** öz doğma torpaqlarından sixışdırıb çıxarmağa, xüsusi Azərbaycan torpaqlarını əla keçirməyə çalışırdılar. Ancaq Şirvanşahlar çox güclü olan Səlcuq imperiyası ilə münasibətləri pozmamağa çalışır və ehtiyatlı siyaset yeridirdilər. Şirvanşahların Səlcuqlara qarşı ittifaqa girmədiyini bəhanə edən IV David və oğlu Demetre 1117-ci və 1120-ci illərdə Şirvan torpaqlarına talançı yürüşlər təşkil etmişdilər. Qıpçaqların və Qərbi səlibçilərinin hesabına 1121-ci ildə Tiflis yaxınlığında **Didqori döyüşündə** Səlcuq türklərinə qalib gələn IV David (maraqlıdır ki, bu döyüşdə cəmi 300 gürçü döyüşüsü iştirak etmişdi və onların döyük meydanından qaçmasına qıpçaqlar mane olmuşdular - Red.) 1122-ci ildə **Tiflis müsəlman əmirliyini** ləğv etdi. Beləliklə, **müsəlman şəhəri olan Tiflis** xristian gürçülərin əlinə keçdi.

Şirvanşah III Mənuçöhrün (1120 - 1160) Büyük Səlcuq imperatorluğu ilə münasibətləri pozması Azərbaycan üçün böyük təhlükə yaratdı. IV David Şirvanı ələ keçirmək üçün dağdıcı yürüşlərə başladı və 1123 - 1124-

cü illerdə Şamaxını, Gülüstan və Buğurd qalalarını ələ keçirdi. 1125-ci ildə IV Davidin ölümü ilə gürçü qarnizonları Şirvani tərk etdilər. Bundan sonra III Mənuçəhr gürçülərlə münasibətləri qaydaya saldı, Şirvan özünü çıçəklənmə dövründə qədəm qoydu və ölkədə geniş miqyaslı abadlıq işləri aparıldı. Bakının qala divarları inşa edildi, Kür çayı üzərində Bağılan bəndi yenidən quruldu və yeni şəhərlər salındı. Onun ölümündən sonra Şirvanda siyasi vəziyyət pisləşdi, arvadı gürçü Tamara taxt-taca yiyələnməyə və Şirvani Gürçüstana tabe etməyə cəhd göstərsə də, Eldənizlərin köməyilə bu qəsdin qarşısı alındı və taxta 1160-ci ildə I Axsitan çıxdı.

I Axsitanın hakimiyəti dövründə (1160 - 1196) Şirvan iqtisadi yüksəliş dövrü keçirirdi. Qonşu Gürçüstanla dinc münasibətlər hökm sürdürdü. Bu dövrə güclü təsirə malik İraq Səlcuq sultanlığı ilə münasibətlər normallaşdırılmışdı. **Dərbənd torpaqları** da onun nəzarəti altında idi. I Axsitan sultana xərac verir və onun adını kəsdiirdiyi pullarda zərb etdirirdi. 1175-ci ildə Şirvan - gürçü qoşunları tərəfindən **rusların və qıpçaqların** Şirvana dağdıcı yürüslərinin qarşısı uğurla alınmışdı.

1192-ci ildə Şamaxıda baş vermiş dəhşətli zəlzələ nəticəsində çoxlu əhali, Şirvanşah I Axsitanın arvadı, qızları və varisi olan oğlu həlak oldu. Şirvanşah öz iqamətgahını **Baki şəhərinə** köçürüdü. 1196-ci ildə I Axsitanın ölümündən sonra Şirvani onun qardaşı və qardaşı oğulları (1196 - 1204) idarə etmişdilər. Bu dövrə zərb olunan pulların üstündə rast gəlinən "Məlik-əl-Müəzzzən", "əl-Adil", "Şirvanşah" titulları onların **Şirvan taxtını** müstəqil şəkildə idarə etdiyini göstərir.

Azərbaycan dövləti Eldənizlər sülaləsinin hakimiyəti dövründə (1136 - 1225-ci illər)

Azərbaycan torpaqları Böyük Səlcuq imperatorluğuundan 1118-ci ildə ayrılan İraq Səlcuq sultanlığının tərkibində idi. Vətənimizin siyasi cəhətdən dirçəlişi, dövlətçiliyimizin bərpası və güclənməsi Atabay **Şəmsəddin Eldənizin** adı ilə bağlıdır. Şəmsəddin İraq Səlcuq sultanlarının sarayında adı qulamdan çox sürətlə yüksələrək nüfuzlu əmirlərdən birinə çevrilmişdi. Şəmsəddin saray əyanları içərisində at çapmaqdə və ox atmaqdə xüsusişə seçilirdi. Sarayda vəzifə pillələri ilə sürətlə yüksəlməsinin əsas səbəbi bir-birilə rəqabət aparan heç bir siyasi qruplaşmaya qoşulmaması idi. Sultan II Toğrul Şəmsəddini oğlu Arslan şahın atabayı təyin etmiş, Naxçıvan və çəvrəsini ona iqtə olaraq bağışlamışdı. II Toğrul öləndən sonra taxta çıxan Sultan Məsud (1135 - 1152) Eldənizi sultanın dul arvadı Möminə Xatınla evləndirmişdi. Şəmsəddin Eldənizin bu qadından Nüsərəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslan adlı iki oğul övladı və bir qızı dünyaya gəlmİŞdi. 1136-ci ildə **Sultan Məsud** bütün **Arani** iqtə olaraq Şəmsəddin Eldənizə bağışlamış, o da Bərdə şəhərini özünə iqamətgah seçmişdi. 1136-ci il Azərbaycanda Eldənizlər sülaləsinin hakimiyətə başlaması tarixi kimi qəbul olunmuşdur. Tarixi qaynaqlarda yazıldığı kimi, "Ata-

bəy Şəmsəddin gücləndi, bütün böyük hökmədarları yenərək bir çoxunu özünə tabe etdi, üşyan başçılarını aradan qaldırdı və **Aran ölkəsindəki (Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqları - Red) qarmaqarışıqlığa son qoysu**".

Görkəmli türk sərkərdəsi və uzaqqorən siyasi xadim **Şəmsəddin Eldəniz** az vaxtda demək olar ki, **bütün Azərbaycanı** öz hakimiyyəti altında birləşdirə bilməşdi. O, iqtə kimi sahibləndiyi Arandan başqa, Azərbaycanın cənub hissəsini və Naxçıvanı müstəqil idarə etməyə başlayaraq öz adından pul kəsdi. Eldənizlərin ilk paytaxtı **Naxçıvan şəhəri** olmuşdu. Müstəqil hökmədar kimi fəaliyyət göstərən Şəmsəddin Eldəniz (1136 - 1175) İraq Səlcuq sultanlığı sarayında böyük nüfuzlu malik idi və həmin dövlətin də idarə edilməsində yaxından iştirak edirdi. Sultanlığın əsas hərbi qüvvəsi olan 50 minlik seçmə ordu da Şəmsəddinin ixtiyarında idi.

Şəmsəddin 1160-ci ildə 20 minlik qoşunla Həmədana yürüş edərək boş qalmış İraq Səlcuq sultanlığı taxtına oğulluğu Arslan şahı çıxartdı, özü isə "Böyük Atabay" titulunu alaraq ən yaxın adamlarını yüksək dövlət vəzifələrinə təyin etdi. Böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanı **sultanın hacibi** (saray əmirlərinin başçısı), kiçik oğlu Qızıl Arslanı isə **sultanın ordusunun baş komandantı** (əmir əs silah) təyin etdi. **Faktiki olaraq İraq Səlcuq sultanlığı Eldənizlərin əlinə keçdi**. Bundan sonra Şəmsəddin sultanlığı təkbaşına idarə etməyə başladı. Bu dövrün müəllifi Sədrəddin Əli əl - Hüseyni yazırkı ki, **İraq və Azərbaycan sultan və əmir Atabay Şəmsəddin Eldənizin vaxtında əmin-amanlıqla sultanın əmirlərini yerinə yetirirdi**. Arslan şahın yalnız adı hökmədar idi, Atabay Eldənizin isə özü, Eldəniz əmirlər verir, iqtə torpaqları paylayır, xəzinələri sərəncamında saxlayır, bunları ölkənin istənilən yerinə köçürdü. Sultan isə bu məsələlərdə onunla münaqişəyə girə bilmirdi. Atabay Eldənizin idarə işlərindəki müstəqilliyindən, əmirlər verib istədiyi şəxslərə iqtə paylamasından ürəyi sixilan sultan anası və Eldənizin arvadı **Möminə Xatın** bununla bağlı şikayətləndə, anası ona belə söyləmişdi: "fikir vermə, bu adam öz həyatını təhlükəyə qoyaraq dəfələrlə amansız döyüşlərə atılmış,...sənin üçün sultan taxtını ələ gətirmək yolunda var - dövlətinin ən qiymətli hissəsini xərcəmiş, öz döyüşçülərinin çoxunu ölümə göndərmişdir. Səlcuqlardan yaşça səndən böyük olan neçəsi dustaqxanalara salınıb və orada ömr - günlərini çüründürər...Sən isə Sultan taxtına oturmusan və o, iki oğlu ilə birlikdə sənə qulluq edərək qarşında durur, sənin düşmənlərlənə vuruşaraq rəqiblərini yox edir, sənin canın isə bütün bu işlərdən azaddır! Atabay nə edirsə, nə alib bağışlayırsa - bunun hamısı sənin dövlətini gücləndirmək və hakimiyətini möhkəmləndirmək üçün edilir. Qoy onun hərəkətləri sənə kədər gətirməsin... Axi o sənin məməlükündür". Sultan anasından belə sözlər eşidərkən sakitləşib susardı.

Şəmsəddin Eldəniz **Şirvanşahlığı** da özündə asılı vəziyyətə salmaqla, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarına nəzarət edirdi. Görkəmli alimimiz Ziya Bünyadovun yazdığını görə, Şəmsəddin Eldəniz **Qaf-qaz dağlarından** (Dərbənd keçidi) **Kəngər** (İran) körfəzinə qədər uzanan

geniş bir ərazini öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. "Tiflis qapılarından Məkrana qədər" çox geniş ərazilər: **Azərbaycan, Aran, Şirvan, İraq, Həmədan, Mazandaran, İsfahan, Rey** Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin türkibinə daxil idi, Xilat, Fars, Mosul və digər hakimlər isə Şəmsəddindən asılı idilər. Şəmsəddin Eldəniz mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən əmirlərin əl-qolunu yiğmiş və mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmişdi. 50 min nəfərlik nizami atlı orduya malik olan Şəmsəddin Eldənizin idarə etdiyi **Böyük Azərbaycan dövlətində** kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, ticarət inkişaf etmiş və mədəni oyanış baş vermişdir.

Şəmsəddin Eldənizin xarici siyasetinin əsas istiqamətlərindən biri Vətənimizi gürcülərin hücumundan qorumaqdan ibarət idi. Torpaqlarımıza və sərvətlərimizə göz dikən, müsəlman türk əhalisine qənim kəsilən gürcülərin 1139-cu il xəyanətini Eldənizlər yaddan çıxartmamışdır. **Bədbəxtlik üz verdikdə, qonşuya yardım göstərmək kimi insani keyfiyyətdən məhrum olan gürcülər 1139-cu ildə baş vermiş dəhşətli zəlzələ zamanı əhalisinin çoxusunu itirmiş Gəncə şəhərinə hücum edərək burada qırğınlar törətmüş və məşhur Gəncə qala qapılarını qənimət kimi aparmışdır.**

Çar III Georginin başçılığı ilə 1161-ci ildə gürcü və qıpçaq qoşunları Azərbaycanın Aran bölgəsinin Ani şəhərini əla keçirib, çoxlu müsəlman əhalini qılıncdan keçirdilər, sonra isə kafir düşmən Azərbaycanın Dvin şəhərində soydaşlarımıza qarşı böyük qətlər törətilər. Şəmsəddin Eldəniz **azığın düşməni cəzalandırmaq və günahsız tökülen qanların qisasını almaq** üçün 1163-cü ildə Azərbaycan ordusu ilə Naxçıvandan yürüşə çıxb, **Dvini (Dəbil)** kafir düşməndən geri aldı, sonra isə Gürcüstana yürüyən müsəlman - türk ordusu "Allahu əkbər" sədaları altında savaşa girdi və qalib gələrək 10 mindən çox kafir döyüşçüsünü qılıncdan keçirdi.

Şəmsəddin Eldəniz 1164-cü ildə düşməni daha bir ağır məğlubiyyətə uğradıb Ani şəhərində qovdu və şəhərin bərpası haqqında əmr verdi. 1174 - 1175-ci illərdə gürcülərin Azərbaycana quldur basqınlarının qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökmədarı Şəmsəddin Eldəniz və oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan gürcülərə qarşı böyük bir yürüşə çıxdılar. Gürcülər darmadağın edildi və gürcü çarı qaçmaqla canını qurtardı. Mənbələrə görə müsəlmanlar kafırlər üzərində elə bir parlaq qələbə qazanmışdır ki, beləsini kimsə xatırlaya bilməzdi. Döyüş meydanında gürcülərə aman verməyən Şəmsəddin Eldəniz dinc xristian əhalisinə toxunmurdı. Dövrün erməni və gürcü mənbələrində **Şəmsəddinin hakimiyyəti altında olan xristian bölgələrinin əhalisinə qayıq göstərilməsi, xristianlar yaşayan torpaqlarda əmin-amanlığın hökm sürməsi haqqında təkzib olunmaz faktlara rast gəlinir.**

1175-ci ildə Şəmsəddin Eldəniz arvadı Möminə Xatinın ölümündən bir ay sonra Allahın rəhmətinə qovuşdu. **Məhəmməd Cahan Pəhləvan Həmədandan** Naxçıvana gələrək orduya, xəzinəyə və Azərbaycan taxtacına sahib çıxdı. İraq Səlcuq sultani Arslan şah öldüyüne görə III Toğrulu sultan taxtına çıxartdı, özü isə "böyük atabay" titulu aldı. **Azərbaycan və**

Aranın idarəesini qardaşı **Qızıl Arslana** verərək **Təbrizi** Azərbaycan dövlətinin paytaxtı elan etdi. O, Mosul, Hilat, Fars, Xuzistan, Ərməniyyə (indiki Türkiyənin ərazisindədir - Red.) və digər bölgələrdə sultan III Toğrulun adına xütbə oxunması və pul kəsdirilməsi haqqında əmr verdi. İraq Səlcuq sultanlığında ali hakimiyyəti gücləndirdi, itaət etməyənləri, xüsusilə Əcəm-İraqının əmirlərini yola götirdi, bacarıqsız sərkərdələri və məmurları vəzifədən götürdü. On önemlili dövlət vəzifələrinə 70 nəfər şəxsi məmlükünü təyin etdi və hər birinə iqta torpaqları bağışladı. **İraq Səlcuq sultanlığını və Azərbaycan taxtını** öz hökmü altında saxlamaqla, Bağdadda oturan Abbası xəlifəsinin dövlət işlərinə burnunu soxmasının qarşısını aldı, onun səlahiyətlərini azaltdı. Məhəmməd Cahan Pəhləvan xəlifəyə məktubunda bildirirdi: "Öğər xəlifə imamdırsa, onun daimi məşguliyyəti namaz qılmaqdan ibarət olmalıdır, çünki namaz dinin dirəyi və işlərin ən gözəlidir. Bu sahədə xalqa örnək olmaq və öndə getmək xəlifə üçün yetərlidir. Bu həqiqi padşahlıqdır. Xəlifənin padşahın işlərinə qarışmasına ehtiyac yoxdur. Bu işləri sultanın ixtiyarına buraxmaq lazımdır".

Məhəmməd Cahan Pəhləvan Azərbaycan dövlətinin ərazisini Şərqi Anadolu hesabına xeyli genişləndirmiş, ölkənin şərq sərhədlərində güclü **Xarəzmşah dövləti** ilə atasının dövründə gərgin olmuş münasibətləri nizama salmışdı. Onun sayəsində Sultan III Toğrul 10 il dövlət işlərinin qayğıından azad yaşadı (əslində Məhəmməd Cahan Pəhləvan onu heç bu işlərə yaxın da buraxmadı - Red.) və qaynaqlara görə böyük Atabay onun bütün arzularını həyata keçirtmiş, Məlikşah və Səncər kimi böyük sultanların əldə edə bilmədiklərini ona qazandırmışdı.

Tarixi qaynaqlara görə, 1186-ci ildə "**İslam padşahi, qüdrətli hökmədar, böyük Atabay və Əcəm xaqanı**" Məhəmməd Cahan Pəhləvan vəfat etdi. Hələ həyatda ikən oğlu Əbu Bəkri **Azərbaycan və Aranın hökmədarlığı təyin etmiş**, ölkənin digər vilayətlərinin idarəesini isə qalan üç ogluna tapşırılmışdı. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda övladları, İnanc Xatun, Sultan Toğrul və qardaşı Qızıl Arslan böyük savaşa başlıdilar. Bu savaşda xəlifənin də köməklik göstərdiyi **Qızıl Arslan** qalib gəldi və o, **Eldənizlər sülaləsindən sultan tituluna layiq görülən ilk hökmədar oldu**. Xəlifə əl-Nasirin Qızıl Arslanın adına oxuduğu xütbədə o, "**Hökmdar, möminlərin əmirinin yardımçısı**" adlandırılmışdı. Paytaxtı Həmədan olan İraq Səlcuq sultanlığını və Azərbaycan dövlətini idarə etməyə başlayan Qızıl Arslan daxildə siyasi çekişmələrə son qoymaq üçün Məhəmməd Cahan Pəhləvanın dul arvadı ilə evlənərək qardaşı oğulları ilə barışığa getmişdi. O, 1190-ci ildə sultan III Toğrulu **Həmədan yaxınlığında** döyüşdə məğlubiyyətə uğradaraq Naxçıvanda qalada həbsə atmış və bu yolla əsas siyasi rəqibini zərərsizləşdirmişdi. Qızıl Arslan qısa vaxtda Azərbaycan, Aran, Həmədan, İsfahan, Rey, Fars, Xuzistan üzərində öz hakimiyyətini möhkəmləndirə bilmişdi. Ancaq 1191-ci ildə arvadı İnanc Xatunun başçılıq etdiyi sui - qəsdçi qüvvələr tərəfindən öldürülmüşdü.

1191-ci ildə Məhəmməd Cahanın Azərbaycan taxtına çıxan başqa bir oğlu **Əbu Bəkrin** (1191 - 1210) dövründə **İraq Səlcuq Sultanlığı** dövlətimizin nəzarətindən çıxdı. Paytaxt şəhəri Naxçıvanda oturan Əbu Bəkr yalnız **Azərbaycan və Aranın** idarəsi ilə kifayətlənməli oldu. Üstəlik gürcü Baqratuni çarlığının başçısı Tamara Şirvanşah I Axsitan və İnanc Xatunun oğulları Əmir Mahmud və Əmir Ömər ona qarşı hərbi ittifaq qurmuşdular. Müttəfiqlərin qoşunları 1194-cü ildə **Şəmkir və Beyləqan döyüşlərində** onu ağır məglubiyyətə uğratmışdır. Əmir Ömər Vətənimizə xəyanət edərək gürcülərlə birlikdə Gəncə şəhərini mühasirəyə almışdı. Gəncə əhalisi Eldəniz şahzadəsi əmir Ömərin təbe olmaq əmrinə belə cavab vermişdi: "Əgər sən tək gəlsəydin, biz şəhəri sənə verərdik, ancaq bir yığın kafirlər gəldiyin üçün şəhəri sənə təslim etməyəcəyik". Sonda çətinliklə da olsa, şəhərə yiyələnən və Aran bölgəsinin idarəsini ələ alan Əmir Ömərin hakimiyyəti cəmi 22 gün çəkmişdi. Gürcü qoşunları Azərbaycanı tərk edən kimi, gəncəlilər Əmir Öməri öldürdülər. Əbu Bəkr dönməndə Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyətin və dövlətin hərbi gücünün zəifləməsindən gürcülər məharətlə istifadə edirdilər. **Tamaranın** göndərdiyi gürcü qoşunu **Dvində** elə bir qatlama törətmüşdi ki, mənbəyə görə "bunu eşidən insanın tükləri biz-biz durdu". Əbu Bəkr Xarəzmşahların ona verdiyi böyük dəstəkdən də lazımi şəkildə yararlanıa bilmədi. **Ölkədə tam xaos, özbaşınalıq və tənəzzül hökm süründür.** Gürcülər ölkəmizdən bütün qərb bölgələrində at oynadırdılar. 1204 - 1205, 1210 - 1211-ci illərdə Azərbaycan gürcülərin irimiyyətli quldur basqınlarına məruz qaldı. Dövrün tarixçisi İbn əl-Əsirin yazdığını görə "gürcülər ölkəmizdə böyük qatlama, soyğun və qarətlər törədir, çox sayıda insanımızı əsir götürürdülər". Azərbaycanın bütün qərb torpaqları bir yanğın bölgəsinə xatırladır. **Gürcülərin törətdikləri vəhşiliklərin həddi hüdudu yox idi. Əbü'l Fərəc'in obrazlı şəkildə söylədiyi kimi, ölkəmizdə "yox olan bir şey daha var idi: bütün bunların qarşısını ala biləcək bir güc".**

1210-cu ildə Əbu Bəkr vəfat etdi və taxta bacarıqsızlıqla və gününü əyyaşlıqda keçirməkdə ondan geri qalmayan qardaşı **Müzəffərəddin Özbək** çıxdı. Azərbaycan Eldənizlər sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi olan Özbəyin hakimiyyətinin (1210 - 1225) son beş ili monqol istilası və Xarəzmşah Cəlaləddinə qarşı mübarizə şəraitində keçmişdir. Bu dövrə Özbəyin yeganə fəaliyyəti bu istilalar qarşısında canını və malını qorumaqdan ibarət olmuşdur. Onun monqol yürüşləri qarşısında bir dövlət adamı kimi aciz qalıb, Vətənimizi düşməndən qorumaq üçün hər hansı bir tutarlı addım atmayaq tam fəaliyyətsiz qalmasını kəskin şəkildə pisləyən dövrün tarixçisi İbn əl-Əsir yazır: "O, heç bir xeyirli işlə maraqlanmaz və öz mənliyini sevməzdı. Onun ölkəsi zəbt edilir, əsgərləri özbaşınalıq edib xalqın malına əl uzadır, nəticədə rəiyət əldən düşürdü. Gecə - gündüz içki ilə məşğul idi. Bir təhlükə əsidiñə, qorxudan əl - ayağı titrəyirdi. **Azərbaycan və Aran tamamilə** onun ixtiyarında idi. O isə ona qarşı gələn düşməndən ölkəsini müdafiə etməkdə Allahın yaratdığı adamların ən acizi və bacarıqsızı idi".

Bütün bunların nəticəsidir ki, monqol istilası nəticəsində zəifləmiş Eldənizlərin hakimiyyətinə 1225-ci ildə Xarəzmşah şahzadəsi və sərkərdəsi Cəlaləddin tərəfindən son qoyulmuşdur.

IX - XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişi

Xilafətin dağılması ilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası, Səlcuq imperiyasının parçalanması ilə Eldənizlər (Atabaylər) sülaləsinin Azərbaycanda hakimiyyət sürməsi ölkəmizin təsərrüfat həyatının dirçəlişinə gətirib çıxardı. O dövrün tarixi mənbələrində **Azərbaycan Şərqi ən inkişaf etmiş ölkələrindən** biri kimi təsvir olunur. X əsr ərəb müəllifi əl-İstəxri Vətənimiz Azərbaycan haqda belə yazar: "**Burada o qədər bolluqdur ki, gözü ilə görməyənlər buna inanmazlar**". Başqa bir ərəb müəllifi İbn-Hövqəl qeyd edirdi ki, Azərbaycanda hər yer "buğda zəmiləri ilə örtülü-müsdür..., hər cür nemətlə zəngindir və allahın xeyir - bərəkəi ilə doludur. Meyvələri çox ucuz, ərzaq məhsulları isə, demək olar ki, müftədir". XII - XIII əsrlərin müəllifi Yaqtı əl-Həməvi yazır ki, Azərbaycan geniş ölkə və böyük dövlətdir.

Danişilan dövrə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əsas sahəsi əkinçilik idi. Burada dənli bitkilərin bütün əsas növləri (buğda, arpa, çəltik, dari və s.), habelə müxtəlif texniki bitkilər (pambıq, kətan və s.) əkilib becərilirdi. Kür və Araz çayları boyunca yerləşən torpaqlarda, Şirvanda və Şəkidə əhalisi daha çox taxılçılıqla məşğul olurdu. Dərbənd ətrafında zəfəran və kətan, Şəki və Lənkəran bölgəsində isə qıymətli çəltik növləri becərilirdi. Azərbaycanda yetişdirilən zəfəran daxili təlabatı ödəməklə yanaşı, xarici ölkələrə də ixrac edilirdi. Kənd təsərrüfatında bostan və tərəvəz bitkiləri yetişdirilməsi də mühüm yer tuturdu.

Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə bağlı əmək alətləri təkmilləşir, əkinçilik mədəniyyəti yüksəlirdi. Kəndlilər torpağı bir cüt öküz və ya kəl qoşulmuş xışla şumlayırdılar. Bəzi yerlərdə iki, üç, hətta Ərdəbəldə dörd cüt öküz qoşulmuş xışlardan istifadə edilirdi. Quraqlığı nəzərə alan əkinçilər torpağı dərindən şumlayırdılar.

Azərbaycanda yüksək inkişaf etmiş təsərrüfat sahələrindən biri də **bağçılıq** idi. Ərəb müəlliflərinin yazılarına görə, **Azərbaycanda olan gözəl və dadlı meyvələr dünyanın başqa yerlərində yox idi**. Təbriz, Marağ, Xoy və b. bağ - bağat içərisində idi. Təbriz bağlarını sulamaq üçün şəhərdə qazılan 900-dən çox kəhrizin suyu kifayət etmirdi. Muğanda, Şirvanda bol üzüm yetişdirilirdi. İbn-Hövqəl görə Dərbənd yaxınlığındakı üzümlüklerdə 40 minədək tənək var idi.

IX - XIII əsrlərdə Azərbaycanda ən çox inkişaf etmiş təsərrüfat sahələrindən biri də **ipəkçilik** idi. Şəki, Şirvan, Bərdə və başqa bölgələrdə ipəkçilik əhalinin əsas məşğulliyət sahəsinə çevrilmişdi.

Kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biri də **maldarlıq** idi. Azərbaycanda yaylaq - qışlaq maldarlığı əsas yer tuturdu. Maldarlar iribuyuzlu

mal - qara, qoyun, dəvə və at saxlayırdılar.

IX - XI əsrlərdə Azərbaycanda Xilafət dövründə təşəkkül tapmış torpaq sahibliyi formaları davam edirdi. Feodallara məxsus torpaq sahibliyi formalarından **mülk** daha geniş yayılmışdı. Azərbaycan hökmədarları ərəb dövründə olduğu kimi, ayrı-ayrı qulluq adamlarına **iqta torpaqları** paylayırdılar. Səlcuqlar və Atabəylər dövründə də (IX əsrin II yarısı - XIII əsrin əvvəlləri) iqta torpaqları bağışlanması geniş miqyas almışdı. Müəyyən zaman kəsiyində iqta torpaqları təkamülə uğrayaraq xüsusi mülklərə çevrilmişdi.

IX - XI əsrlərdə Azərbaycanda kəndlilər başlıca olaraq iki qrupa bölünürdülər: dövlət (xəzinə) və sahibkar kəndliləri. Kəndlilərin ödədiyi əsas vergi **xərac** idi. X - XI əsrlərdə kəndlilər xəracın bir hissəsini pulla ödəyirdilər ki, bu da əmtəə - pul münasibətlərinin inkişafına imkan yaradırdı. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycanda xərac vergisi bir qədər yüngülləşmişdi. Sacilər və Salarilər dövründə Azərbaycandan 2 milyon dirhəm miqdardında xərac toplanırdı.

Böyük Səlcuq imperiyasının yaranması ilə Azərbaycanın torpaq sahibliyi və vergi sistemində bir sıra dəyişikliklər baş vermişdi. Bəzən Aran, Şirvan, Dərbənd kimi böyük ərazilər ayrı-ayrı əmirlərə iqta kimi bağışlanırdı. Sultan Məsudun 1136-ci ildə atabəy Şəmsəddin Eldənizə iqta olaraq bağışladığı Aran torpaqları Eldənizlər xanədanının özəyini təşkil etmişdi.

Səlcuqlar dövründə imperiyanın sərhədlərini qoruyan sərkərdələrə paylanmış torpaqlar **uc** adlanırdı.

Səlcuqlar dövründə Azərbaycan əhalisindən ənənəvi vergilərlə yanaşı, səlcuq döyüşçüləri üçün **mal-üs-silah, şərab bahası, nal bahası** kimi vergilər, şəhər sənətkarlarından isə natural vergi alınırdı. Ümumiyyətlə, əhalinin dövlət xəzinəsinə **xərac, üzr, cizyo, haqq, alaf, avarizat** və sair kimi vergi və mükəlləfiyyətlər ödədiyi məlumdur.

Ərəb ağılığına son qoyulduğdan sonra Azərbaycanda başlayan iqtisadi dirçəliş sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılmamasını sürətləndirmişdi. Ölka daxilində iqtisadi əlaqələr genişlənmiş və xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri canlanmışdı. Sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi yeni şəhərlər meydana gəlmiş, Azərbaycan dönyanın çoxlu şəhərləri olan ölkələrinə birləşdirilmişdi. Ərəb müəllifləri Azərbaycanda **Bərdə, Gəncə, Ərdəbil, Təbriz, Şamaxı, Beyləqan, Marağa, Dərbənd** və başqaları da daxil olmaqla, 50-dək şəhər və iri yaşayış məntəqəsinin adını çəkmişlər. Azərbaycanın qiymətli kənd təsərrüfatı bitkiləri və zəngin yeraltı sərvətləri bir çox sənət sahələrini xammalla təmin edirdi. Əbu Duləfin yazdığını görə, Azərbaycanın cənubunda olan Şiz şəhəri ətrafındakı dağlarda **3 növ qızıl, arsen və civə** çıxarıldı. Şizin civəsi o dövrə məşhur olan Xorasan civəsindən daha keyfiyyətli, ağır və təmiz idi. Şizdən bir qədər aralıda yerləşən Arran şəhərində qızılı yanaşı, gümüş çıxarılan mədənlər var idi. Azərbaycanın şimalında Gəncə, cənubunda isə Savalan ətrafında dəmir və mis çıxarıldı. Təbriz və Naxçıvanda daş duz, Bakıda neft çıxarılan zəngin mədənlər var idi.

Azərbaycanda ipək, yun, pambıq və kətandan növbənöv parçalar istehsal edilir, xalça və palazlar toxunur, kələgayılar və digər toxuculuq məmulatları hazırlanır. Toxuculuq məhsullarının boyanması üçün yerli xammal ehtiyatlarından istifadə edilirdi. Məsələn: Bəzz qalası yaxınlığında dağlarda qırmızı kvars çıxarıldı. Qırmızı kvars yerli təlabatı ödəməklə yanaşı, Yəmənə və İraqa ixrac olunur, orada yun sapların boyadılmasında istifadə edilirdi. Urmiya gölü yaxınlığında yaşayan sənətkarların hazırladıqları qırmızı və sarı mineral boyalar İraq, Suriya və Misirə ixrac olunur və bundan böyük gəlir əldə edilirdi. Bərdədə geniş yayılmış və qırmızı rəng almaqdan ötürü çox nadir xammal olan boyaq böcəkləri (qırmızı) əl-İstəxrinin yazdığını görə Hindistana ixrac edilirdi.

Bir tərəfdən Volqaboyu və Şərqi Avropanı Yaxın və Orta Şərqlə, Hindistanla, digər tərəfdən Orta Asiya, Çin, Hindistan və İran körfəzi bölgələrini Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərindəki iri ticarət mərkəzləri ilə birləşdirən beynəlxalq karvan yollarının Azərbaycandan keçməsi sənətkarlığın, ticarətin və şəhərlərin inkişafı üçün əlverişli iqtisadi şəraiti təmin edirdi. X əsr ərəb müəllifləri Azərbaycan şəhərlərindən danışarkən **Bərdəni** xüsusi qeyd edirlər. Əl-İstəxri 930 - 933-cü illərdə qələmə aldığı kitabında yazılırdı: "İraqda və Xorasanda Reydən və İsfahanдан sonra Bərdə qədər böyük, çiçəklənən və gözəl şəhər yoxdur". İbn-Hövqəl 951-ci ildə yazdığı kitabında Bərdədə ipəkdən çox məhsullar hazırlanlığını və xaricə ipək ixrac olunduğunu göstermişdir. Ərəb müəlliflərindən Əl-İstəxri, İbn-Hövqəl və Əl-Müqəddəsi Azərbaycanın Arazdan cənubdakı torpaqlarından danışarkən **Ərdəbili** bütün bu yerlərin "ən böyük şəhəri", "ən mühüm vilayəti və böyük şəhəri", "bütün iqlimin əsas şəhəri" hesab etmişlər.

Əl-İstəxrinin "Ərdəbildən daha böyük" şəhər hesab etdiyi **Dərbənd** ölkənin ən iri liman şəhəri idi. Bu liman vasitəsilə Azərbaycan Xəzər sahili ölkələr, müsləman ölkələri və bu dənizə çıxışı olan "kafir torpaqları" (xristian ölkələri - Red.) ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı. Cənubi Qafqazda **ən yaxşı kətan parçalar** burada toxunurdu. Dərbənd kətan istehsalı üzrə Cənubi Qafqazda yegənə toxuculuq mərkəzi idi. Dərbənd sənətkarlarının kətan parçadan hazırladıqları müxtəlif paltaqlar satış üçün xarici ölkələrə göndərilirdi. Dərbənd bazarı bütün Şərqdə məşhur idi. Şəhər həm də təmizliyi və məişət mədəniyyəti ilə başqalarından seçilirdi. Əl-Müqəddəsinin məlumatına görə, çirkli suları kənara axıtmaq üçün hələ X əsrə Dərbənddə **kanalizasiya sistemi** yaradılmışdı.

X əsrə ölkənin cənubunda Ərdəbildən sonra böyükliyinə görə **Marağa və Urmiya şəhərləri** gelirdi. Təbriz isə Rəvvadilərin dövründə dövlətimizin paytaxtı olduqdan sonra, X əsrin sonlarında Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Təbriz Azərbaycanın daxili ticarət və beynəlxalq karvan yollarının qovşağında yerləşirdi. Əl-Müqəddəsi **Təbrizin Bağdaddan daha üstün şəhər olduğunu** qeyd etmişdir. Ərəb səyyahi "gözəlliyyinin bənzəri olmayan", qiymətlərin ucuz olduğu və hər cür meyvə

ilə bol olan Təbriz şəhərini “saf qızıla” bənzədir və “ağlasığmayan bir möcüzə” hesab edirdi.

IX - XI əsrlərdə **Bakı şəhərinin** də iqtisadi əhəmiyyəti yüksəlirdi. Ərəb səyyahı əl-Məsudi Bakını “Şirvan məmləkətinin neft çıxan torpağı və sahil şəhəri” adlandırmışdı. Bakının aq neft mədənlərindən danışan əl-Məsudi “dünyada buradan savayı aq neft çıxan başqa bir yerin olduğunu” şübhə ilə yanaşırdı.

Azərbaycanda şəhər əhalisinin əsas məşğulliyət sahəsi **sənətkarlıq və ticarət** idi. Əhali kənd təsərrüfatı məhsullarına təlabatını ödəmək üçün əkinçilik, bağçılıq, qismən də maldarlıqla məşğul olurdu. Şəhərlərdə eyni peşədən olan sənətkarlar Avropada olduğu kimi, **sənətkar birlilikləri (qardaşlıqlar)** yaradırdılar. Dulusçular, dabbaqlar, boyaqçılar, dəmirçilər, silah-qayırınlar və başqaları ayrı-ayrı qardaşlıqlarda birləşmişdilər. Sənətkar emalatxanasında əmək bölgüsü yox idi: sənətkar hər hansı bir məməlati əvvəldən axıradək özü hazırlayırdı. Sənətkar emalatxanasında usta ilə birlikdə usta köməkçisi və şagird çalışırdı. Sənətkar birlilikləri tərəfindən mahsulun keyfiyyəti və qiyməti üzərinə ciddi nəzarət qoyulurdu və məhsul qabaqcadan müəyyən olunmuş qiymətə satılmalı idi. Normadan artıq məhsul istehsalı qadağan edilmişdi. Çünkü bu, qiymətlərin aşağı düşməsinə və sənətkarların müflisləşməsinə səbəb ola bilərdi. Azərbaycanda sənətkar qardaşlıqları orta əsrlər Avropasındaki sənətkar birlilikləri olan **sexlərə** oxşayırırdı. Avropada olduğu kimi, Azərbaycanda da sənətkar qardaşlıqları müəyyən bir dövrdə sənətlərin inkişafında böyük rol oynamışdı. Yüksək keyfiyyətli sənətkarlıq məhsulları Şərqi ölkələrində tutmuş uzaq Avropanın iri ticarət mərkəzlərinə qədər alınıb - satılır və tacirlər böyük qazanc gətirirdi. Ancaq vaxt keçdikcə sənətkar qardaşlıqları əvvəlki mütərəqqi rolunu itirir, qapalı, mühafizəkar təşkilat kimi çıxış edirdilər. Bu və ya digər sənət sahəsini öz inhisarı altında saxlamağa çalışan qardaşlıqlar sənətkarlığın inkişafı yolunda əngələ çevrilidilər.

Azərbaycanda Eldənizlər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi və Şirvanşahlığın güclənməsi ilə XII - XIII əsrlərin əvvəllərində ölkədə kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət öz yüksəliş dövrünü yaşayırırdı. XIII əsrin əvvəllərində iki dəfə Azərbaycanda olmuş ərəb səyyahı Yaqut əl-Həməvi yazırırdı: “Azərbaycan geniş bir ölkə və böyük bir dövlətdir”. Eldənizlərin hakimiyyəti dövründə Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan, Təbriz, Şamaxı şəhərlərinin Azərbaycanın iqtisadi həyatında rolu xeyli artmışdı. Bu şəhərlərin hər birində on minlərlə, hətta bəzilərində 100 min nəfərdən çox əhali yaşayırırdı. Eldənizlər dövründə dövlətimizin paytaxtlarından biri olan **Gəncədə** bir neçə yüz min nəfər əhalinin yaşaması haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır. Gəncə Azərbaycanın **böyük ipəkçilik və mühüm dulusçuluq** mərkəzlərindən biri idi. Gəncədən dönyanın bir çox ölkələrinə xam ipək, ipək və pambıq parçalar və s. ixrac olunurdu. Dövlətimizin paytaxt şəhərlərindən biri olmuş **Naxçıvan** böyük sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi.

Eldənizlər dövründə daha da tərəqqi etmiş **Beyləqan** şəhərində 40 min nəfərə yaxın əhali yaşayırırdı. Şəhərdə toxuculuq, boyaqçılıq, silahqayırma, dulusçuluq və s. kimi otuzdan çox sənət və peşə növü inkişaf etmişdi. Şəhərdə bir neçə bazar var idi. Eldənizlərin pul zərbxanalarından biri Beyləqanda yerləşirdi. Eldənizlər dövründə **dövlətimizin paytaxtı Təbriz şəhəri** Asiya və Avropa arasında çox mühüm beynəlxalq ticarət mərkəzi idi. Təbriz sənətkarlarının toxuduğu xalçalar, atlas, xətayı, tafta və başqa ipək parçalar dünya bazarlarında əlbəəl gəzirdi. Eldənizlərin əsas pul zərbxanalarından biri Təbrizdə yerləşirdi. Yuxarıda adı çəkilən Yaqut əl-Həməvi Təbrizi “ölkənin ən məşhur şəhəri” adlandırmışdır.

XI - XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri də **Şamaxı şəhəri** idi. Şamaxıda 100 minə yaxın əhali yaşayırırdı. Şamaxı Azərbaycanın **ipəkçilik** mərkəzlərindən biri idi. Dərbənddən Gəncəyə və Bərdəyə, həmçinin Azərbaycanın cənub bölgələrinə gedən karvan yolları Şamaxıdan keçirdi. Şirvanın xam ipəyini, növbənöv zərif ipək parçalarını almaq üçün dönyanın hər yerindən buraya tacirlər gelirdi. Xam ipək **Şimalı İtalya şəhərlərinə və Fransaya** ixrac olunurdu.

XI - XIII əsrlərdə Azərbaycanın daxili və xarici ticarət əlaqələrində Dərbənd və Bakı limanlarının rolu daha da artmışdı. Bakıdan Azərbaycan şəhərlərinə və qonşu ölkələrə neft ixracı xeyli genişlənmişdi.

Bu dövrdə daxili iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində gəmiçilik böyük rol oynayırırdı. Urmiya gölünün qərb və şərqi sahilləri arasında daim gəmilər üzürdü. Mənbələrin verdiyi məlumatata görə, Kür çayının Bərdədən Xəzər dənizinə qədər olan hissəsində gəmilər gedib - gəlirdi. Azərbaycanın xarici dəniz ticarəti isə Xəzər dənizini vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanda iki böyük beynəlxalq bazar var idi. Avropada belə bazarlar **yarmarka** adlanırdı. İlın müəyyən vaxtlarında belə bazarlara dönyanın bir çox yerlərində tacirlər axışib gəlirdi. Azərbaycanın birinci beynəlxalq bazarı “Aranın ana şəhəri” Bərdədəki **Əl-Kürki bazarı** idi. Əl-İstəxri, İbn-Hövqəl və Əl-Müqəddəsinin məlumatlarına görə, təxminən 1 kvadrat fərsəx (6 - 7 kvadrat kilometr) böyüklüyündə olan Əl-Kürki bazarında dönyanın müxtəlif ölkələrinin tacirləri qızgın alver edirdilər. Bu bazar xalq arasında o qədər məşhur idi ki, həftənin bazar günü “Əl-Kürki günü” adlandırıldılar. Azərbaycanın ikinci böyük beynəlxalq bazarı Ərdəbil - Marağa ticarət yoluñ üstündə yerləşən **Gülsəra bazarı** idi. İlın müəyyən vaxtında, bir qayda olaraq, təzə ayın əvvəlində açılan Gülsəra bazarına gələn xarici tacirlər buradan Azəraycanda, Hindistanda və başqa ölkələrdə toxunmuş ipək parçalar, qızıl - gümüş, misqərlək məlumatları, ətir, mal - qara, qoyun - quzu və sair alıb aparırdılar. İbn-Hövqəlin yazdığını görə, bu bazarada bir dəfəyə on minlərlə baş qoyun - quzu satılırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Əl-Kürki və Gülsəra bazarlarına bənzəyən beynəlxalq yarmarkalar Avropa ölkələrində Azərbaycandan gec meydana çıxmışdı. Məsələn, Fransanın məşhur Şampan yarmarkası XIII əsrə yaranmışdır.

Azərbaycandan xaricə aparılan mallardan gömrük rüsumu alınırdı. İbn-Hövqalın verdiyi məlumatə görə, Azərbaycandan Reya gedən ticarət yolu üzərində yerləşən Xunəc gömrükxanası ildə dövlət xəzinəsinə 100 min dirhəmdən 1 milyon dirhəmə qədər gəlir gətirirdi. Bu qədər böyük gəlirə təcəccübənən ərəb səyyahı dünyanın başqa heç bir ölkəsində buna bənzər bir şey olmadığını qeyd etmişdir.

XI - XIII əsrin əvvəllərində kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin inkişafı əmtəə - pul münasibətlərinin geniş miqyas almasına əlverişli şərait yaratmışdı. Bu dövrə ayrı-ayrı Azərbaycan hökmədarları öz adlarından pullar kəsdirirdilər. Tədavülə əsasən **qızıl və gümüş pullar** buraxılırdı.

Beləliklə, IX - XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iqtisadiyyatı, təsərrüfat və şəhər həyatı böyük yüksəliş və çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır.

§ 10. Azərbaycan intibah mədəniyyəti (IX - XIII əsrin əvvəlləri)

"Kitabi Dədəm Qorqud" dastanı

Babəkin başçılığı ilə xalqımızın azadlıq savaşı nəticəsində Xilafətin Azərbaycandan çıxımı, dövlətciliyimizin yenidən bərpası Səlcuq dönməsi və Eldənizlərin hakimiyyəti dövründə ölkəmizdə baş vermiş siyasi və iqtisadi yüksəliş mədəni sahədə də **böyük oyanışa - intibaha** səbəb olmuşdur. VII əsrə meydana çıxmış və intibah dövründə **Oğuz yurdu olan Azərbaycanda**, Xəzər dənizindən Diyarbakır və Qara dənizdək geniş yayılmış "Kitabi Dədəm Qorqud" bütövlükdə türkлюдün tərcüməyi - hələ olub, möhtəşəm bir abidə hesab edilir. Ana abidəmiz sayılan bu dastanda bizim - **Oğuz türklərinin** Bizansın başçılıq etdiyi xristian blokuna qarşı mücadiləsi, tarixi torpaqlarımızı ələ keçirib yağmalamaq istəyən, xüsusiil qərb sərhədlərimizi tez - tez pozan "qara donlu kafir" düşməndən qorumaq üçün apardığımız qəhrəmanlıq mücadiləsi öz əksini tapmışdır.

"Kitabi Dədəm Qorqud" dastanı **Oğuz türklərinin** Azərbaycanda köklü və oturaq əhali olduğunu, əkinçilik, maldarlıq və müxtəlif sənətkarlıq sahələri ilə məşğul olduğunu göstərir. Oğuz türklərinin əsas peşəsi taxıl ekib - biçmək idi, bərəkat rəmzi olan un və ələyin nə olduğunu çıxdan bilirdilər. O dövrün çox böyük yeniliyi olan su dəyirmənanı malik idilər. Oğuz türkləri üçün ən müqəddəs anlayış "**Torpaq, Vətən və Yurd**" idi. Boş qalmış yurd yeri, sahibsiz qalmış Vətən torpağı oğuzların dünyagörüşündə "ən dəhşətli mənzərə" hesab edilirdi. Oğuzların "qatar - qatar dəvələri", "tövlə - tövlə şahanə atları" və saysız - hesabsız qoyun sürürləri var idi. Bayandur xan Oğuz bəylərinin **Ali Məclisini** keçirəndə "min yerdə ipək xalça döşətdirirdi".

Oğuzlarda heç bir digər xalqlarda rast gəlinməyən **Ana sevgisi və qadına dərin hörmət hissi** var idi. Ana haqqı Tanrı haqqına bərabər tutulurdu. "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy" da bütün varidati Şökü Məlik tərəfindən talan olunub aparılan Salur Qazan düşmənlə qarşılaşarkən hər şeyindən - "qızıl tağlı uca evlərindən", "qiymətli xəzinəsindən, bol

gümüşündən", hətta "qırx igidlə birlikdə oğlu Uruzdan" və "qırx incəbelli qızla qarısı Burla Xatundan" da keçir, amma anasından keçmir. **Dünyada öz qoca anasına heyrət doğuracaq dərəcədə dəyər verən ikinci bir xalqa indiyədək rast gəlinməmişdir.**

Müqəddəs **İslam** dininin qəbul edilməsi Azərbaycan türklərinin qaynayıb-qarışaraq vahid xalq kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Dastana görə Oğuz türkləri "ucalardan uca" və "əbədi hökmən olan Allah - təala ilə xəbərləşir", çətinə düşəndə Tanrıya sığınır, ümidişlərini "dünyani yoxdan var edən" Allaha bağlayır, ağır sinəq anlarında "müqəddəs kitabımız olan Qurani araya gətirir", "ona əl basıb and içir", "adı gözəl Məhəmmədin dini yolunda döyüslərə" başlayırdılar.

Oğuzlar Vətənimizin sərhədlərini döñə - döñə pozmuş qarı düşmənlə dost olmazdilar, kafirlər üzərində qələbə qazananda Oğuz elində şənliklər keçirilir, təbil, nağara, qızıl - tunc borular çalınardı.

Maarif və elm

IX əsrin II yarısında dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra Azərbaycan hökmədarları maarif və elmin inkişafına qayğı göstərir, qabaqcıl elm adamlarını saraya toplayır, möhtəşəm saraylar, məscidlər, körpülər ucaldır və mədrəsələr açırdılar. Azərbaycanın bütün Şərqdə məşhur olan Gəncə, Bərdə, Marağa, Şamaxı, Dərbənd, Təbriz, Ərdəbil və digər şəhərlərində mükəmməl təhsil verən çoxlu məktəb və mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Məscidlərda yerləşən ibtidai məktəblərdə - "**Qurani-Kərim**" öyrədilir və müxtəlif elm sahələrinə dair ilkin məlumatlar verilirdi. Mədrəsələrdə dini biliklər və şəriətlə yanaşı, **məntiq**, **Şərq dilləri** və müxtəlif **təbiət elmlərinin** öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

IX - XII əsrlərdə nəinki Şərqdə, bütün Firəngistanda (Avropa - Red.) məşhur olan türk və müsəlman mütəfəkkirləri Cabir ibn Həyyan, Biruni, İbn Sina, əl-Fərabi, Təbəri, Xarəzmi və başqları Azərbaycanda yaxşı tanınırdılar.

İntibah dövrü Azərbaycan mədəniyyəti və elmi VIII - XI əsrlərdə Ərəb xilafətinin ərazisində ərəb, türk və digər xalqların görkəmli alim və mütəfəkkirlərinin yaradıqları **ortaq İslam mədəniyyəti və elmindən** bəhrələnmişdir. İslam mədəniyyəti yaradıcılarından biri, VIII - IX əsrlərin böyük ərəb astronomu, təbibi, böyük kimyaçı **Cabir ibn Həyyan** (721 - 815) İmam Cəfər Sadıqın şagirdi olmuş, elmi nailiyyətlərinə və kəşflərinə görə sağlığında "Ustadların ustası" ləqəbini almışdı. Bu görkəmli kimyaçı alim öz dövründə bütün maddələrin, xüsusiil metalların sırlarına yaxından bələd olub, nəinki öz əlkəsində, bütün Şərqdə və Avropada çox məşhur idi. **Əsərləri latin dilinə tərcümə olunaraq Avropa alımlarının stolüstü kitabına çevrilmişdi**. Onun dünya və İslam elminə gətirdiyi yeniliklərin bir hissəsi hətta müasir insanı belə heyrətə gətirir. Bu görkəmli alim:

1. Dünyada ilk dəfə suyu saflasdırmaq üçün distillə üsulunu tətbiq etmişdir.

2. Antik yunan alimlerinin atomun bölünməzliyi fikrini inkar etmiş, atomun bölünməsinin mümkün olduğunu əsaslandıraq bu bölünmənin **böyük fəlakətlərə gətirib çıxarağını heyrətamız şəkildə qabaqcadan** söylemişdi. Alimin fikrinə görə atomun bölünməsi baş tutarsa, o dövrədə dünyanın ən böyük şəhəri olan Bağdad böyüküyündəki şəhəri bir göz qırpmında məhv etmək mümkündür. Maraqlıdır ki, onun bu ideyası on bir - on iki əsrənən sonra XX yüzillikdə dünya alimləri tərəfindən sübuta yetirilərək həyata keçirilmişdir. 3. Alim heyrətamız şəkildə **laboratoriya şəraitində sünü üsulla canlı orqanizmin yaratmağın mümkünülüyü ideyasını** irəli sürmüştür. Bu ideya da yaşadığımız dövrün alimləri tərəfindən həyata keçirilmişdir.

İslam mədəniyyətinin yaradıcılarından biri də X - XI əsrlərdə yaşamış Mərkəzi Asiyadan türk köklü alimi İbn Sina'dır. **İbn Sina** 980-ci ildə Buxarada doğulmuş, 1037-ci ildə Azərbaycanın Həmədan şəhərində vəfat etmişdir. Onun yaradıcılığının ən məhsuldalar dövrü Azərbaycanda keçmişdir. İbn Sina ona dünya şöhrəti qazandıran beş hissəli “**Tibb qanunu əsəri**”ni Azərbaycanda yazmış, Həmədan şəhərində müalicəxana və əczaxana (aptek) açmışdır. “Elmin şeyxi” adını almış İbn Sina təbabətə aid yazdığı fundamental əsərləri ilə tibb elminin əsasını qoymuşdur. Onun “**Tibb elminin qanunu**” əsəri, hətta XVII əsrədə belə Avropa həkimlərinin stolüstü kitabı idi. Gorkəmli Azərbaycan alimi **Əbülhəsən Bəhmənyar Azərbaycanı** onun tələbəsi olmuşdur.

Azərbaycan alimləri fəlsəfə, astronomiya, dilçilik, ədəbiyyatşunaslıq, təbabət, tarix və coğrafiya sahələrində dünya elminin önündə gedirdilər.

XI - XII əsrlərdə Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda bütün elmi biliklərə yiyələnmiş şəxsə alım adı verilirdi. Bu adı olan şəxslər içərisində dahi **Nizami Gəncəvi** öndə gedirdi. Nizami öz dövründə fəlsəfədən tutmuş astronomiyaya, coğrafiyadan tutmuş riyaziyyata və təbabətədək bütün biliklərin məcmusuna sahib idi.

Ömrünün 30 ilini astronomiya elminə həsr etmiş **Fazıl Fəridin Şirvani** XII yüzillikdə bir neçə qiymətli **ulduz cədvəli** tərtib etmişdi. İbn Sinanın tələbəsi olmuş böyük Azərbaycan filosofu **Bəhmənyar Şərq - İslam** və qədim yunan fəlsəfəsini dərindən öyrənməklə dünya fəlsəfə fikrinin inkişafına böyük töhvə verən fikirlər irəli sürmüştür. Azərbaycanda XI - XII əsrlərdə fəlsəfi fikir fıqhən (hüquqsünaslıq), kəlam (sxolastika) və təsəvvüfdən (mistika) ibarət olan üç qol əsasında formalşmışdı. Təsəvvüf anlayışının əsasında yüksək əxlaqi fikirlər dayanır. Təsəvvüf yüksək xasiyyətə və əxlaqa yiyələnməyi, hər cür alçaq xasiyyətlərdən uzaqlaşmağı tələb edir. Sufi olan kəs özünü kamilləşdirmə prosesində hər şeydən əvvəl öz nəfsini paklaşdırmalıdır. Mötədil sufi cərəyanının nümayəndəsi olub, Azərbaycanın Zəncan şəhərində anadan olmuş **Əbühəfs Sührəvərd** (1063 - 1137) bununla bağlı yazılırdı ki, insan kin, həsəd və riyadan arındıqda təmizlik nuru onun batılına süzülür və o bütün rəzilliklərdən xilas olur, Allaha qovuşmaq arzusu onu sidq və səmimiyyət zirvəsinə ucaldır. Əbühəfsin qardaşı oğlu **Əbun-**

nəcib Sührəvərd Yaqub əl-Həməviyə görə gəncliyində Bağdadda su daşıyar və öz qazancını yeyərdi. Çox keçmədən görkəmli alim sufi şeyxi zirvəsinə çataraq məşhur **Nizamiyyə** mədrəsəsində dərs demiş və dövrünün ən böyük universitetlərindən biri olan bu təhsil ocağına, hətta rəhbərlik etmişdir. Maraqlıdır ki, onun hüququ, hətta hakim dairələr tərəfindən toxunulmaz idi və mütfəkkir sultandan, xəlifələrdən qorxub ona pənah gətirənlərə siğinacaq verir və onları təhlükədən qoruyurdu. Əbunnəcibin sufi təliminə görə təsəvvüf şəriətdən başlayır, təriqətdən (mənəvi kamillik yolu) keçərək həqiqətdə başa çatır. Təsəvvüfün əvvəli elm, ortası əməl, axırı isə ilahi vergidir. Bu nəsildən olan Şəhabəddin Əbühəfs Sührəvərd (1145 - 1234) görkəmli alim və sufi mütfəkkiri kimi tanınmışdır. Tarixi qaynaqlarda onun haqqında belə yazılmışdır: “o, fəzilətli hüquqsünas, sufi, başçı, mömin, zahid, arif, həqiqət elmində dövrünün şeyxi” idi. Xəlifə ən - Nasır onu Bağdadın baş şeyxi təyin etmişdi. O, xəlifənin elçisi kimi diplomatik danışıqlar aparmışdır.

Panteist görüşlərinə görə 32 yaşında ruhanilərin fitvəsi ilə öldürülən **Eynəlqüzzat Miyanəçi** (1099 - 1131) çox qiymətli fəlsəfi əsərlər qoyub getmişdir.

İntibah dövrünün parlaq şəxsiyyətlərindən olan **Xətib Təbrizi** (1030 - 1109) ilk təhsilini Təbrizdə almış, sonra Suriyannı Numan məscidində dövrün böyük alimi Əbü-l-əla Məerridən bılık aldıqdan sonra Nizamülmülk tərəfindən 1067-ci ildə Bağdadda açılmış “Nizamiyyə” mədrəsəsində 40 ildən çox müddət ərzində dərs demişdir. O dövrədə dünyanın ən böyük elm və təhsil ocağı - **Universiteti** sayılan həmin mədrəsədə **Xətib Təbrizi** akademik İ.Kraçkovskinin sözleri ilə deyilsə, “**ədəbiyyat kafedrasının professoru**” olmuşdu. O, fəlsəfə, məntiq, dil və ədəbiyyat sahəsində çox qiymətli araşdırımlar aparmışdır. Xətib Təbrizi bütün İslam dünyasında dilçilik və ədəbiyyatşunaslıq sahəsində ensiklopedik biliyə malik ən görkəmli alimlərdən biri idi. Qürbətdə yaşasa da, öz doğma türk dilini də unutmayışdı.

XI - XII yüzilliklərdə təbabət sahəsində məşhur olan **Kafiəddin Ömr Osman oğlu** Şamaxının Məlhəm kəndində **Tibb mədrəsəsi və müalicəxana** açaraq insanlara xidmət etmiş və çoxlu təbib yetişdirmişdir. Kafiəddin Ömr Osmanoğlu (dahi şairimiz Xaqanının əmisi idi - Red.) 1080-ci ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. O, ensiklopedik biliyə malik olan həkim-cərrah, əcəzəçi və istedadlı musiqiçi idi. Şirvanşah II Mənütçöhrün həkimiyəti dövründə Şamaxı yaxınlığındaki Məlhəm kəndində tibb mədrəsəsi və Azərbaycan tarixində ilk dəfə stasionar müalicə müəssisəsi - müalicəxana açmışdı. Ətraf mühitin və havanın insan orqanizminə şəfaverici təsiri ilə bağlı fikrini sübuta yetirmək üçün Kafiəddin müalicəxana açmadan əvvəl şagirdlərinə tapşırılmışdı ki, bir neçə qoyun kəsib, Şamaxı ətrafında müxtəlif yerlərdə assınlar. Bir həftədən sonra o, həmin yerləri atla gəzib görür ki, hər yerdə asılmış qoyunlar iyələnib xarab olub, təkcə bir yerdə asılan ələ qalıb ki, sanki indicə kəsilmişdir. Buna görə də Kafiəddin özünün **Məlhəm müalicəxanasını** burada təşkil etmişdi.

Tarixi qaynaqlara görə Eldəniz hökmdarı Özbeyin şəxsi həkimi **Cəlaləddin təbib** xəstəliyin gizli çağında onun diaqnozunu təyin edə bilir və çox az dərmanla xəstəyə möcüzəli şəkildə şəfa verirdi. Mənbə Cəlaləddin təbib haqqında yazırıdı: "Ondan sonra dünyaya onun kimisi gəlməmişdir."

Məşhur Mövlana Cəlaləddin Ruminin dostu və həkimi **Əkmələddin Naxçıvani** öz dövründə "həkimlərin ağası" və "dünya həkimlərinin başçısı" adını almışdır.

XII yüzildə başqa bir təbib **Mahmud ibn İlyas** xəstəliklərin müalicəsi və əczaçılıq haqqında yazdığı əsərdə müalicəvi dərmanların adını əlifba sırası ilə düzənmüşdür.

Dövrün tarixçisi **Fəxrəddin Əbü'l Fəzlin** yazdığı iri həcmli "**Azərbaycan tarixi**" adlı əsəri təsəuf ki, bizi gəlib çatmamışdır. Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsində mühazirələr oxumuş bu görkəmli alim haqqında mənbədə yazılmışdır: "Təbrizdə hansısa bir görkəmli şəxsin olub - olmaması haqqında soruşturduqda, dərhal, onu nişan verdilər... İkinci belə bir adam varmı? - sorusuna belə cavab verildi ki, o bircə dənədir və ikincisi yoxdur."

Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil almış böyük alim və şair **Ömər Gəncəvi** dilçilik və ədəbiyyatşunaslığı dair qiymətli araşdırılmaların müəllifidir.

XII - XIII əsrin əvvəllerində Alban mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi Gəncə sakini **Mxitar Qoş** (1130 - 1213) Bizans və Alban kilsə qanunları əsasında "Qanunnamə", "Alban səlnaməsi" əsərlərini qələmə almışdır.

Ədəbiyyat

XI - XII əsrlərdə yazılıb - yaratmış şair və mütəfəkkirlərin Azərbaycan - türk dilində heç bir əsəri bizi gəlib çatmasa da, mənbələrdəki məlumatlar bu dildə əsərlər yazılığını sübuta yetirir. XI əsrə Məsud ibn Namdarın ərəb və əcəm (fars) dilləri ilə yanaşı, türkçə şeirlər yazması haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır. Şirvanşah Axsitanın böyük şairimiz Nizamiyə "Leyli və Məcnun" əsərini türkçə deyil, farsca və ya ərəbcə yazmağı sıfariş verməsi bu dövrde türk dilində şeirlər yazılığını və şairin milliyyətə Azərbaycan türkü olduğunu bir daha sübuta yetirir. Maraqlıdır ki, kökcə oğuz türkү olan Səlcuqluların və Eldənizlilərin dövründə türk dili nə rəsmi dövlət dilinə, nə də ədəbi dilə çevriləndi. Tədqiqatçılar bu dövrde fars ədəbi dilinin hökmranlıq etməsinin səbəbini daha çox savaşlar aparmaq və vergi toplamaq qayğısına qalan Səlcuq sultanlarının "savadsızlığı" və dövlətin maliyyə işlərində fars məmurlarına arxalanması ilə" izah edirlər. Belə vəziyyət həmdə Səlcuqların baş vəziri fars köklü Nizamülmükün yeritdiyi daxili siyaset nəticəsində yaranmışdır. Buna baxmayaraq xalqımızın ana abidəsi "Kitabi Dədəm Qorqud" un erkən orta əsrlərdə konkret bir müəllif tərəfindən yazıya alınması Azərbaycan-türk dilinin qədim yazılı ədəbiyyat ənənələrinə malik olduğunu sübut edir. Ancaq XI - XII əsrlərdə peşəkar ədiblərin qələmindən çıxan klassik ədəbi nümunələr bizi yabancı olan ərəb və fars dillərində gəlib

çatmışdır. Nəticədə tarixi şəraitin özü XIV əsrədək fars dilinin bir çox türk xalqlarının orta ədəbi dili kimi işlənməsini şartlaşdırılmışdır. XI - XII əsrlərdə Azərbaycan əhalisinin çox böyük hissəsinin və hakim dairələrin danışq dili və ünsiyyət vasitəsi doğma türk dili idi. Buna baxmayaraq Azərbaycan ədəbi məktəbinin fars dilində yazan şairləri çıxdıqları türk mühitini qətiyyən unutmurdular. Məsələn, məşhur **Qətran Təbrizi** fars dilində yazdığını əsərlərdə doğma Azərbaycan-türk dilində çoxlu atalar sözləri, zərbi məsəllər, söz və ifadələr: qar, surmə, muncuq, tapança, ayaq (qədəh), dağ, xıl (çox) və s. işlətmışdır.

XII yüzillikdə şair və mütəfəkkirlərimiz **Təbriz, Şirvan və Gəncədə** fəaliyyət göstərən Azərbaycan ədəbi məktəblərinin əsasını qoymuşdular.

İntibah dövrünün tanınmış dilçisi, ədəbiyyatşunası və istedadlı şairi **Ömər Gəncəvi** doğma Azərbaycanla yanaşı, bütün Yaxın və Orta Şərqdə məşhur idi.

XII yüzilliyin görkəmli filosof - şairi Eynəlqüzzat Miyanəçi gözəl şeir nümunələri qoyub getmişdir.

Qətran Təbrizinin yetirməsi, böyük istedad və yüksək əxlaq sahibi olan **Əbü'lüla Gəncəvi** (1096 - 1159) Şirvanşahlar sarayına gəldikdən sonra burada böyük nüfuz qazanmış və "Məlük-üs-şüara" - "şairlərin hökmdarı" adını almışdır.

Şirvan ədəbi məktəbini Əbü'lüldən sonra onun istedadlı şagirdi **Əfzələddin Xaqani** idarə etməyə başlamışdı. İntibah ədəbiyyatımızın ən görkəmli şairlərindən biri olan Xaqani (1121 - 1199) şeir sənət ocağı Şamaxıda dünyaya göz açmışdır. Kiçik yaşılarından Quranı, dilçilik, ədəbiyyat, fəlsəfə, riyaziyyat və başqa elmləri dərindən öyrənmiş, Şirvanşahların sarayına dəvət almış, ancaq saray həyatına uyğunlaşa bilmədiyindən İraqa və Məkkəyə getmişdir. Kəbə ziyarətindən döndüyü vaxtdan - 1176-ci ildən Təbrizdə yaşamışdır. O, burada müxtəlif hökmdarların saraya dəvət təklifini rədd etmişdir. Farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatına yeni üslub, təmtəraqlı obrazlar və bədii təsvir vasitələri gətirmiş **Xaqani** nəinki Azərbaycanda, bütün **Şərqdə qəsidiə janrı üzrə intibah ədəbiyyatının ən uca zirvəsini fəth etmişdir.** Xaqani Azərbaycan ədəbiyyatında ilk poema yanan şair kimi məşhurdur. Ondan bizi 17 min beytlik lirik şeirlər divanı və "Töhvətül - İraqeyn" ("İki İraqın töhfəsi") poeması qalmışdır. Xaqani yaradıcılığının mərkəzində insan, onu əhatə edən həyat həqiqətləri, xeyirlə şərin mübarizəsi və humanizm dayanır. **Haqqı və Ədaləti** tərənnüm edən Xaqani əsərlərində **zülmə və zahıma** qarşı çıxmışdır. Xaqanının ədəbiyyatımız qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də farscanın hökmranlıq etdiyi poeziya dilinə doğma Azərbaycan - türk sözlərini gətirməsidir. Şair yazdı: "farsca mənə söyüş söysələr, çərxi fələk onlara deyər ki, sənsən". Onun divanında su, Tanrı, uşaqlıq, cuxa, xatun, xan, dağ və s. kimi onlarla türk sözünü rast gəlinir.

Xaqani poeziyasına və şairin şəxsiyyətinə ehtiramla yanaşan dahi Nizami Gəncəvi onun haqqında təssüf hissi ilə aşağıdakı beyti yazmışdır:

Hey deyirdim ki, mənə mərsiyə Xaqani yazar,
Heyf, Xaqaniyə mən mərsiyə yazdım axır.

XII əsr ədəbiyyatımızda öz yeri olan **Mücirəddin Beyləqani** Eldənizlər sarayında xidmət etmiş, Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslana şeirlər həsr etmişdir.

XII yüzillikdə yaşamış görkəmli şairlərimizdən biri **Qivami Gəncəvi** humanist insan ideallı yolunda əngələ çəvrilən cahilliyyə, riyakarlığa, ədalətsizliyə və natəmizliyə qarşı üsyən edərək yazdı:

Əcəb zəmanadır türfə xəlayiq,
Cəhalət meyindən yoxdur bir ayıq,
Nə dindar zahid var, nə təmiz alim,
Nə adil şah var, nə doğru hakim.
Alici tək qaçar biri - birindən,
Məhşərdən qorxmaqlar bilmirəm nədən,
İşlər belə getsə, çəkməz o qədər
Göylər alt - üst olar, dünya çəvrilər.

Şirvanşah III Mənütçöhrün sarayında Əbü'lüldən şeir - sənət dərsi almış **Fələki Şirvani** (1107 - 1147) qısa ömrünü nücum (astrologiya), riyaziyyat elmlərinin inkişafına həsr etmişdir. Onun dövrümüzə qədər gəlib çatmış şeirlər toplusu olan Divanı təkcə bədii keyfiyyətləri ilə deyil, dövrün tarixi hadisələrini real şəkildə işıqlandırmaq baxımından da seçilir. Onun əsərlərində Şirvanşah III Mənütçöhrün (1120 - 1160) qıpçaqlar və alanlar üzərində qələbəsi, gürcülərlə münasibətlər, Şirvanın şəhərləri və görkəmli şəxsiyyətləri haqqında, hətta dövrün tarixi mənbələrində olmayan məlumatlardan tarixçilərimiz yetərincə yararlanmışlar.

XII əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri və Nizaminin böyük müsəri, yüksək poetik istedad sahibi **Məhsəti Gəncəvi** (1089 - 1183) idi. Bu görkəmli qadın sənətkarımızın yaradıcılığının mərkəzində real insan və onun arzuları dayanırdı. Şair öz rübai'lərinin bir çoxunu sadə peşə adamlarına (papaqçı, çörəkçi, dülər, başmaqçı, dərzi və s.) həsr etmişdir. Onun rübai'ləri konkret olaraq orta əsr Gəncəsinin qaynar sənətkarlıq və ticarət həyatını real şəkildə eks etdirir. Məhsəti Gəncəvinin əməyə məhəbbət tərənnüm edən poeziyası Nizami yaradıcılığında özünün zirvəsinə çatmışdır.

Azərbaycanın intibah ədəbiyyatı **Nizami Gəncəvi** (1141 - 1209) yaradıcılığı ilə özünün ən yüksək zirvəsinə ucaldı. Ümumdünya mədəniyyətinin ən nadir simaları sırasında öz əzəməti ilə ucalan **Böyük Nizami** Şərqi və dünya poeziyasının inkişafına güclü təkan vermişdir. **Yaxın və Orta Şərqi** ən böyük sənətkarları belə yüzillər boyu dahi Nizaminin tükənməz poeziyasının təsirindən çıxa bilməmiş, onun poeziya xəzinəsində bəhrələnmiş və ən yaxşı əsərlərini böyük ustada itahaf etmişlər. Nizamini Azərbaycan mühiyi yetişdirmişdir və doğulduğu Gəncə şəhəri böyük sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzi idi. Bütün türk və islam hökmdarları müsəlman dünyas-

sının xristian sərhədlərinə yaxın ərazisində yerləşən ən böyük istehkamlarından biri olan Gəncənin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdilər. Gəncə həmdə bütün Şərqi ən böyük elm və təhsil ocaqlarından biri idi, dünyanın hər yerindən ən nadir sənət inciləri və əlyazmaları burada toplanmışdı. Azərbaycanın dahi şairi **Nizami** yaradıcılığının mayası insandır. Nizami özünün humanist məhəbbət fəlsəfəsinə və təkrarsız lirikasına görə müasirlərini, hətta özündən sonrakı dövrlərdə yaşayıb-yaratmış bir çox görkəmli humanistləri də geridə buraxmışdı.

Nizaminin ölməz beş kitabı - "Xəmsə"si ("Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İsgəndərnamə") onu dünya mədəniyyətinin dahləri sırasına çıxardığı kimi, şairi yetirən xalqa da dünya şöhrəti götirmiştir.

Nizaminin 1175-ci ildə tamamladığı ilk böyük əsəri olan "Sirlər xəzinəsi" ndə şairin həll etməyə çalışdığı başlıca məsələ xalq və hökmər problemidir. Böyük şair bu əsərində hökmərləri haqqqa, ədalətə çağırmaqla kifayətlənmir, "**şahlıq üçün əsas şərtin** zülm və haqsızlıq deyil, **ədalət olduğunu** onlara başa salmağa çalışır".

Dahi şairin 1181-ci ildə tamamladığı və dünya poeziyasının nadir incilərindən sayılan "Xosrov və Şirin" poemasında doğma Vətəni Azərbaycanın tarixi keçmişini və onun qonşu ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrini tərənnüm edərək Vətənimizin əvvəlki tarixini gələcək nəsillərə yadigar qoyub getmişdir.

Nizami 1188-ci ildə Şirvanşah Axsitanın sıfəri ilə üçüncü poeması olan "Leyli və Məcnun" əsərini bitirmiştir. Ərəb və fars mənbələri üzərində dərin araşdırımlar aparan şair bu əsəri ilə orta əsrlər cəhalətinə, nadanlığa və zülmə tab götərə bilməyən iki gəncin ilahi məhəbbət faciəsini yaratmışdı.

Dahi şairin 1197-ci ildə tamamladığı "Yeddi gözəl" poeması intibah dövrü üçün səciyyəvi olan yeni insan axtarışında çox böyük uğur kimi qiymətləndirilə bilər. Doğma yurduna və xalqına bağlı olan və onun qayğısına qalan, **Vətənin hətta bir övladının acıdan ölməsində özünü günahkar** bılıb, ona yas saxlayan, quşların və heyvanların da qədrini bilən **Bəhram Gur** Nizaminin arzuladığı yeni insan və ədalətli hökmər obrazıdır.

Nizaminin "Xəmsə"si "İsgəndərnamə" ilə tamamlanır. Nizami intibah mədəniyyətinin zirvəsidir, "İsgəndərnamə" də Nizami yaradıcılığının zirvəsi, onun əzəməti və layiqli yekunudur. "Şərəfnamə" və "İqbalnamə" adlı iki kitabdan ibarət olan bu əsər dövrün qiymətli tarix səlnaməsidir. Böyük mütəfəkkir əsəri yazmazdan əvvəl qədim Azərbaycanın, bütövlükdə Müsəlman dönyasının, Yunanistan və başqa ölkələrin tarixini, elmi - fəlsəfi ırsını, görkəmli filosofların, sərkərdələrin həyat və fəaliyyətini öyrənmiş və müxtəlif dillərdə olan mənbələri dərindən araşdırılmışdır. **Doğma Vətəni** olan **Azərbaycana bağlılıq** böyük sənətkarın bu əsəri üçün də səciyyəvidir. Ölkələr fəth edən, adlı-sanlı sərkərdələri məglubiyyətə uğradan və ən qanlı

savaşlardan zəfərlə çıxan İsgəndər Bərdə hakimi Nüşabə qarşısında məğlub vəziyyətinə düşür. Nizami poeziyasının və onun elmi - fəlsəfi dünyagörüşünün ən böyük qələbəsi ondan ibarət idi ki, onun yaratdığı adil hökmədar olan İsgəndər yalnız qılıncla və şəxsi şücaeti ilə deyil, elmlə, zəka ilə qalib gəlir, elmə qiymət verir, alimi hamidən uca tutur:

Əmr etdi, verildi belə bir fərمان:

"Alimdir gözümüzdə ən əziz insan!"

Elmlə, hünərlə! Başqa cür heç kəs

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz!

Rütbələr içində seçilir biri -

Hamadan ucadır alimin yeri!

Əsərin sonunda Nizami öz qəhrəmanını ideal cəmiyyətə - Xoşbəxtlər məmələkətinə aparıb çıxarıır. Düzlük və bərabərliyin hökm sürdüyü bu ölkədə heç kəs yalan danışmir, acızlərə və dara düşənlərə kömək göstəririlir, burada başqalarının bədbəxtliyinə sevinən, arxadan danışan, oğru, darğa, gözətçi yoxdur, naxıllar, sürürlər çobansız otlayır, qapılara qifil vurulmur. Hami əməkla məşğul olur, halallıqla yaşayır. Zoraklıq yoxdur. Nahaq qan tökülmür. Qızıl - gümüşün heç bir qiyməti yoxdur. Qarınqulular yoxdur. Xoşbəxtlər məmələkətinin sakinləri dünyani dərindən dərk edirlər. Ölümə çarə olmadığını bildiklərindən ölen üçün ürkəklərini sixmurlar. Göründüyü kimi, ilk növbədə qədim Azərbaycanın, habelə başqa xalqların elmi - fəlsəfi ırsından bəhrələnən böyük mütəfəkkir insanların min illər boyunca arzuladıqları ədalətli cəmiyyət ideallarını ümumiləşdirərək Tomas Mor, Tommazo Campanella və bir çox başqa Qərbi Avropa utopistlərindən nə qədər əvvəl - hələ XII - XIII yüzilliklərin qovşağında özünün **ideal cəmiyyət və dövlət modelini** yaratmışdır.

Onu da qeyd etməyi vacib bilirik ki, türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının bilik adamlarının yaranışında və formalaşmasında yaxından iştirak etdiyi İslam intibahı mühitində "Türk aydını" - ziyalisi (dahi Nizamidə "Kalem Türkü") artıq bir sosial zümrəyə çevrilə bilmişdi. Ancaq sosial zümrə bütöv deyildi və üç qola ayrılrıdı. Böyük alimimiz Süleyman Əliyarlinin qənaətinə görə ilk önce Türk mənəvi varlığını, Türk kimliyini qoruyub saxlayanlar gəldi. Bu qolu təmsil edən ziyahılar üçün **Yusif Balasاقunlu** 1069-cu ildə yazdığını ölməz "Kitabğu bilik" ("Xoşbəxtlik elmi") mənzum əsəri ilə zirvə sayla bilər. İkinci yerdə Türk kimliyini itirmiş və İslam mənəviyyatına tamamilə qovuşmuş olan ziyalilar gəlir ki, onlar ərəb, fars ədəbi və elmi mühitində türk olduqlarını bildikləri halda, öz doğma türkçəsinə həqarətlə yanaşırlılar. Dünyada ilk qlobusu düzəltmiş və yerin günəş ətrafında fırlanmasını Kopernikdən 500 il əvvəl söyləmiş böyük türk alimi **Əbu Reyhan əl-Biruni** yazdırdı: "Təbiət məni bir ayrı dil dünyasında yaratmışdır, ancaq elmlərdən hər hansı birini bu dildə (Türkçədə) səsləndirmək istəsən, elə bir dəvə yağış selində hərəkət etməkdədir və ya zürafə xəndəyə düşüb qalmışdır. Sonralar mən ana dilindən ərəb və fars dillərinə

keçdim; onların hər birində özümü onları zorla mənimsəmiş bir yabançı (müsafir) sanıram. Fəqət mənim üçün ərəbcə söyüf farsca söylənilən hər cür tərifdən üstündür".

Türk ziyalisi sosial zümrəsinin üçüncü qolunu təşkil edən bilik adamları isə ərəbcə və ya farsca yazsalar da, öz Türk varlığını və Türk mənəvi dəyərlərini tarixdə yaşatmaq istəyində idilər. Bu haqda tariximizdə ilk dəfə çox dəyərli fikir söyləmiş Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazdırdı: "Əsərlərini ərəbcə yanan, ancaq türklik duyuguları ilə **Türk mədəniyyəti və milliyyətçiliyi tarixində müstsəna yer tutan Kaşgarlı Mahmudlar, Yurlu Fəxrəddin Mübarəkbaşlar... nə qədər türkdürlerə, Nizami də onlar qədər türkdür".**

Məhəmməd Əminə görə 60 min beytlik "Şahnamə" yazımaqla İranı (Fars) uca tutan Firdovsidən fərqli olaraq Nizamidə irq təəssübəşəliyi yoxdur. Onun üçün önemli olan şey imandır, təkallahlılıq əqidəsi ilə ədalətdir. Bununla belə, Nizami mənsub olduğu türk kimliyini heç vaxt unutmamış və farsca yazmış olduğu əsərlərində 80-dən çox türk sözü işlətmışdır. Nizami yazdırdı:

Türkəmi bu Həbəşlikdə alan yox,
Dovğanı bir yemək - deyə sayan yox.

M.Ə.Rəsulzadə bu beytdə ifadə olunan şikayəti şairin yaşadığı zamanda Türkə yazmağın adət olmaması səbəbindən duyduğu təəsuf hissi kimi izah etmişdir. Məhəmməd Əminə görə Həbəşlik burada coğrafi anlayış deyil, "Qara cəhalət" mənasında işlənmişdir. Təsadüfi deyil ki, Səlcuq sultani Səncərdən zülm görmüş ixtiyar qoca ona belə söyləmişdi:

Madam ki, sən zülmə vəsilə olursan,
Türk deyil, çopovulcu Hindussan.

Məhəmməd Əminə görə Türk anlayışına əsərlərində bu şəkildə yüksək yer verən bir Azərbaycan övladına, "Gözəl və böyüyə - **Türk**, gözəllik və böyüklüyü - **Türklük**, gözəl və böyük ifadəyə - **Türkə**, gözəllik və böyüklük diyarına -**Türküstən** deyən bir şairə farsca yazdığını görə Türk deməmək qəbul mudur? Əsla!".

M.Ə.Rəsulzadənin qavrayışına görə Nizami türklik anlayışına o qədər böyük önəm vermişdir ki, hətta bir qəsidiəsində Peyğəmbərimiz Həzrəti - Məhəmmədi ərəb vücudlu Türk, "Şərəfnamə"də Makedoniyalı İsgəndəri "Rum küləhlə" (isləməli) Türk adlandırmışdır.

Memarlıq və şəhərsalma

İntibah dövründə Azərbaycan memarlığının dörd əsas məktəbi formlaşmışdı:

1. Şirvan - Abşeron
2. Naxçıvan - Marağā
3. Aran və Eldənizlər dövründə Azərbaycan dövlətinin tərkibində olan İraqı - Əcəm

4. Qəzvin - Həmədan

Ərəb mənbələrinə görə X əsrənən Azərbaycanın bütün böyük şəhərlərində əzəmətli və gözəl camelor və məscidlər tikilmişdir. Bunlardan dövrümüzədək gəlib çatmış Bakıda indi “Sınıqqala” adı ilə məşhur olan, 1078/1079-cu ildə şəhər rəisi Məhəmmədin əmri ilə tikilmiş **məscidi** və klassik memarlıq nümunəsi olan Ərdəbilin **Came məscidini** göstərmək olar. IX-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan memarları şəhərsalmanın inkişafı ilə bağlı əzəmətli saraylar və qəsrlər, karvansaralar, körpülər və türbələr ucaldılar. Azərbaycan ərazisində ucaldılmış Bakıdakı **Qız qalası**, Şamaxıdakı **Gülüstan qalası**, Ağsu çayı sahilindəki **Bugurd qalası**, Naxçıvandakı **Əlinçqala**, Lerikdəki **Oğlanqala**, Abşeronadakı **Mərdəkan qalası** və digər tikililərin hər biri dünya memarlığının nadir inciləri sayılır.

Müdafia qurğuları içərisində Abşeronda 1187-ci ildə kvadrat planda tikilmiş **Mərdəkan qəsrini** və 1204-cü ildə inşa edilmiş dairəvi baş bürclü **Mərdəkan qalasını** xüsusilə qeyd etmək olar. Abşeron abidələri içərisində möhtəşəmliyi ilə seçilən Bakıdakı Qız qalasını memar **Məsud Davudoğlu** Xəzər sahilində böyük bir qaya üzərində ucaltmışdır. Orijinal quruluşa malik olan bu qala 28 metr hündürlüyündədir.

Fəxr etməliyik ki, bütün Qafqazda İslam memarlığının yaradılması və inkişafında əvəzsiz rolü olan Azərbaycan memarlarının şöhrəti bütün dünyaya yayılmışdı. Azərbaycan memarları Mərkəzi Asiya, Əcəm İraqı, Ərəb İraqı və başqa ölkələrdə, o cümlədən Bağdad, Səmərqənd, İsfahan və bir çox başqa şəhərlərdə nadir memarlıq incilərinin yaradılmasında yaxından iştirak etmişdilər.

İntibah dövrü Azərbaycan memarlığının ən görkəmli nümayəndəsi XII əsrə yaşılmış **Əcəmi Əbübəkr oğlu** idi. Sağlığında “Mühəndislər şeyxi” adını almış Əcəmi **Naxçıvan memarlıq məktəbinin** əsasını qoymuşdu. Böyük sənətkar özündən əvvəlki ənənələrimizi daha da zənginləşdirərək riyazi hesablamlar əsasında mürəkkəb memarlıq kompleksləri yaratmışdır. “**Yusif ibn Küseyr**” və “**Möminə Xatin**” türbələrində kufi xətlə yazılmış kitabələrlə mürəkkəb həndəsi naxışlar əsasında yaradılmış misilsiz bəzək ahəngdarlığının yaradılması memarlıq sənətimizin çox böyük nailiyyətidir. Memar Əcəminin 1162-ci ildə “Şeyxlərin başçısı” Yusif ibn Küseyrin şərafına ucaldığı türbə ikiqatlı olub, keyfiyyətli bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir.

Təkcə Azərbaycanın deyil, bütün İslam dünyasının ən uca, zərif və kompozisiyalı türbələrindən biri Əcəminin 1186-ci ildə Naxçıvan şəhərində ucaldığı, indi də öz gözəlliyi və əzəməti ilə diqqəti cəlb edən və xalqın yaddaşında “Atabay güməbəzi” kimi qalan “**Möminə Xatin**” türbəsidir. Əcəmi Eldənizlərin dövründə Azərbaycan dövlətinin paytaxtı olan Naxçıvanda **Qoşaminarə** (1187), **Cümə məscidi**, **Darülmülk (Eldənizlər sarayı)** və başqa nadir memarlıq abidələrini də ucaltmışdır. Onun memarlıq incilərinin bir çoxu dövrümüzədək gəlib çatmayışdır. Əcəminin memarlıq sənəti bütün Şərqi memarlığına güclü təkan vermişdir. XII əsrin sonlarında Naxçıvan

məktəbi üçün səciyyəvi olan memarlıq üslubunda Marağada **Göygümbəz**, Urmiyada **Üçgüməbz məscidləri** ucaldılmışdır.

İntibah memarlığının ən möhtəşəm abidələrindən biri Şəddadi nəslindən olan Azərbaycan hökməri Fəzil ibn Məhəmmədin 1027-ci ildə Araz çayı üzərində saldırdığı məşhur **Xudafərin körpüsü**dür. On beş asırımlı bu nadir sənət abidəsi əsrlər boyunca Azərbaycanın şimalı ilə cənubu arasında iqtisadi və hərbi - siyasi əlaqələrin qurulmasına mühüm rol oynamışdı.

Araz çayı üzərində salınan körpülərdən biri də on bir asırımlı Xudafərin körpüsüdür. Azərbaycanda intibah dövründə aid olub, öz ilkin quruluşunu saxlamış yeganə çoxaşırımlı körpü Vətənimizin Qazax bölgəsindəki **Qırmızı körpü**dür. Uzunluğu 175 metr olan bu möhtəşəm abidə el arasında “Sınıq körpü” adlanır.

IX-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda memarlıq və şəhərsalma işi özünün yüksəlik dövrünü yaşayırı. Maraqlıdır ki, hələ bu dövrdə Azərbaycanın bütün böyük yaşayış məskənləri yeraltı saxsı borularla su ilə təchiz olunur, çirkab suları isə borularla yaşayış məntəqələrindən kənara atılırdı.

İntibah dövründə yaşayan Azərbaycan ustaları metal məmulatları həzirlamaqdə çox mahir idilər. Metaldan hazırlanıb, üzərinə müxtəlif, tək-rarolunmaz bəzəklər vurulmuş, müxtəlif növ qablar və silah nümunələri bir incəsənət nümunəsi kimi dəyərlidir. Belə sənət nümunələrindən biri də **Gəncənin məşhur qala qapıları**dır. Gəncə qapılarını Şəddadi nəslindən olan Azərbaycan hökməri Əbuləsvar Şavurun göstərişi ilə məşhur usta **İbrahim Osmanoğlu** 1063-cü ildə düzəltmişdi. Bu nadir sənət incisi dəhşətli 1139-cu il zəlzələsinən istifadə edib Gəncə şəhərinə hücum edən gürçü işğalçıları tərəfindən qənimət kimi aparılmışdır.

Dekorativ tətbiqi sənət

XI-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tətbiqi incəsənətin əsas növünü **bədii tərtibatlı dulusçuluq (keramika)** təşkil edirdi. Beyləqan, Şamaxı, Qəbələ, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz bu dövrün əsas dulusçuluq mərkəzləri idi. Heyvan, quş və insan təsvirlərindən dulusçuluqda geniş şəkildə istifadə olunması bu sahəni bədii sənət səviyyəsinə çatdırılmışdı. Beyləqan şəhərində düzəldilən XII əsrə aid boşqabın üzərində yaşıl paltarda, başında qızılı rəngdə, şüsuolu tac olan ova çıxmış atlı təsvir olunmuşdur. Şamaxı şəhərində tapılmış dulus məmulatının üzərində isə yüksək sənətkarlıqla Şirvanşahın döyüşçüsü təsvir edilmişdi. Beyləqanlı **usta Nəsir** tərəfindən fincan üzərində çəkilmiş rəsmədə iri miqyasda çovkan oynayan atının təsviri bədii sənət nümunəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Maraqlıdır ki, dekorativ incəsənətin inkişafında Azərbaycan çox irəli getmişdi və qonşu ölkələrin heç birində dulusçuluq sənətində rəsmələrin, xüsusilə sujetli təsvirlərin bu cür genişliyinə və rəngarəngliyinə rast galınmamışdır. Azərbaycanın cənubunda bədii keramika məmulatlarında quş təsvirləri üstünlük təşkil edir. XI əsr Ağkənd keramikasının gözəl nümunəsi olub, Londonun Viktoriya və Albert

muzeyində saxlanılan boşqab üzərində qartal gerb formasında yüksək sənətkarlıqla təsvir olunmuşdur.

XI - XII əsrlərdə Bakı və Abşeron yarımadasında daş tikililər üzərində (1078-1079-cu illərə aid **Məhəmməd məscidinin minarəsi**, bir sırə qəbirüstü abidələr) oyma üsulu ilə müxtəlif çoxbucaqlı fiqurlardan, altibucaqlı ulduzlardan, həndəsi naxışlardan yüksək ustalıqla istifadə olunmuşdur.

İntibah dövründə Azərbaycanın Şirvan bölgəsində müxtəlif metallar, o cümlədən büründən hazırlanmış qablar üzərində bədii sənət nümunələri yaradılmışdır. 1190-ci ildə Naxçıvanlı **usta Osman** tərəfindən hazırlanmış və Fransanın Luvr muzeyində saxlanılan bürunc qabın naxışları "Möminə Xatin" türbəsinin naxışları ilə demək olar ki, eyni idi.

Xalçaçılıq və bədii üsulla parçaların hazırlanması intibah dövründə Azərbaycanın dekorativ tətbiqi incəsənətində özünəməxsus yer tuturdu. Mingəçevir, Beyləqan, Gəncə və Bakı ərazilərində arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış rəngli pambıq, yun və ipək parçalar keyfiyyətinə və naxışlarla görə bədii sənət nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. O dövrdə parçaların bədii tərtibati zamanı daha çox qırmızı, yaşıl və qızılı rənglərdən istifadə olunurdu. XI - XII əsrlərə aid mənbələrdə ipək və yun saplardan toxunulmuş və zəngin naxışlarla bəzədilmiş Azərbaycan xalçalarının dünyadan müxtəlif ölkələrinə ixrac olunması haqqında məlumatlar vardır.

IV FƏSİL. AZƏRBAYCAN XIII - XV ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNĐƏ

§ 11. Monqol yürüşləri və onlara qarşı mübarizə

XIII yüzilliyin 20-ci illərində Vətənimiz Azərbaycan yeni bir xarici hücum təhlükəsi ilə üz - üzə qaldı. Monqolların ilk yürüyü Eldənizlərin idarə etdiyi Azərbaycan dövlətinin zaiflədiyi dövrə düşdüyündən ölkəmizə böyük dağıntılar, xalqımıza isə böyük fəlakət gətirdi. Tarixi qaynaqlara və o dövrün tarixçisi **Ibn əl-Əsir** görə türklərə yaxınlığı ilə seçilən, hətta qıpçaqlarla eyni cinsdən olan monqolları 1206-ci ildə Çingiz xan tatar ulusları ilə birlikdə bir dövlət halında birləşdirmişdi. Çingiz xanı döyüş bacarığı və idarəetmə anlayışına görə məşhur Hun - türk hökmdarı Mete xaqana bənzədirildilər. Türk köklü uygurlar da onun dövlətinə yer almışdır. Təsadüfi deyil ki, Çingiz xan dövlətin bütün maliyyə və divan işlərini uyğurlara tapşırılmışdı. **Uyğur türk dili** uzun bir müddət Büyük Monqol dövlətinin divan - dövlət dili olmuşdu.

Birinci yürüş. 1220 - 1223-cü illəri əhatə edən və **kəşfiyyat** xarakteri daşıyan birinci yürüşə 30 minlik qoşuna malik Cəbə və Subatay başçılıq etmişdi. Tarixçi **Ibn əl-Əsir** yazırı: "monqollar **Azərbaycan və Aran** vilayətlərinə gəlib, bir ildən də az bir müddətdə onları misli görünməmiş surətdə dağıtdılar, əhalisinin çoxunu qırıldılar. **Dərbəndə və Şirvana** gedərək o tərəfdəki şəhərləri aldılar və oranın padşahi yaşıyan qaladan başqa heç bir

yer salamat qalmadı." Bu yazı yürüşün ümumi şəkildə təsviridir, ancaq monqollar elə birinci yürüşdə də xalqımızın ciddi müqaviməti ilə qarşılaşmışdır. Hökmədar Atabay Özbək qaçıb gizlənə də, ayrı-ayrı şəhərlərin və vilayətlərin əhalisi silahlanaraq işgalçılara savaşa girməkdən çəkinmirdilər. 1221-ci ildə monqollar **Təbrizə** üç dəfə basqın etsələr də, əhalinin ciddi müqaviməti ilə rastlaşdıqlarından və şəhəri tutu bilmədiklərindən paltar və ərzaqdan ibarət bac almaqla kifayətləndilər. Aran hakiminin köməyilə gürçü Baqratunı çarlığının 60 minlik qoşununu məglubiyətə uğratdırılar. Monqollara tabe olmayan **Marağa şəhərini** mühəsirəyə alıb, ələ keçirdilər və əhalisini qırıldılar. Sərəbi tutub qarət etdikdən sonra **Naxçıvan və Beyləqana** salındırlar. 1221-ci ildə **Ərdəbili** tutub böyük qırğın törətdilər və şəhərin böyük hissəsini dağıtdılar. Beyləqan əhalisi ilə sülh danışığına gedən nümayəndəni əhali öldürdükdən sonra monqol - tatarlar 1221-ci ilin ramazan ayında şəhəri çətinliklə də olsa, ələ keçirdilər. Qılınçı siyirib qoca, uşaq, qadın - hamisini qırıldılar. Tarixi qaynaqlara görə monqollar, hətta hamilə qadınların qarınlarını yarib çəgalarını öldürdüler. Ibn əl-Əsirin yazdığını görə "**şəhərin əhalisinin kökünü kəsdi**lər."

O dövrdə Aran vilayətinin anası-mərkəzi olan **Gəncəyə** yürüdülər, ancaq şəhərin əhalisinin çoxluğununu, gürçülərlə olan savaşda mərdlik və şücaət göstərdiklərini, şəhərin müdafiəsinin möhkəmliyini bildikləri üçün oraya yaxın gedə bilmədilər. Adam göndərib, gəncəlilərdən pul və paltar tələb etdilər. İstədiklərini alaraq rədd olub getdilər. Şirvan Dərbəndinə getmək istəyən monqol - tatarlar əvvəlcə **Şamaxı şəhərini** mühəsirəyə aldılar. Monqollar ümumiyyətlə, şəhərlərin mühəsirəsi zamanı **divardeşən maşınlardan, mancanaqlardan və xüsusi nərdivanlardan** istifadə edirdilər. Şamaxı əhalisi mühəsirə şəraitində qəhrəmanlıqla savaşı. Qaynaqlara görə, Şamaxı əhalisi demişdi: "**Qılınca sarılmaq lazımdır. Bizə qılınçdan başqa qurtuluş yoxdur, səbr etmək və şərəflə ölmək hər şeydən yaxşıdır**". Mühəsirə daraldıqca, şəhərin müqaviməti zəiflədi. Şəhəri alan monqollar çoxlu mal, pul qarət etdilər və burada da **əhalinin kökünü kəsdi**lər. 1222-ci ildə **Şirvanşahla** danışığa gedib, onun göndərdiyi nümayəndələrlə çox güclü müdafiə sistemine malik olan **Dərbənd şəhərinin** yanından keçdiilər və Şimali Qafqaz düzənliyinə çıxdılar. 1223-cü ildə rusları əzdilər və bulqar türklərindən yaxşı bir zərbə alıb vətənlərinə geri döndülər. Birinci yürüş kəşfiyyat xarakteri daşısa da, Azərbaycanda kənd təsərrüfatına, sənətkarlığa, ticarətə, şəhər həyatına, bütövlükə iqtisadiyyata və mədəniyyətə böyük ziyan vurdur və ölkəmizin müdafiə gücünü daha da zəiflətdi.

Qıpçaqların, gürçülərin hücumları və Azərbaycanda Xarəzmşah Cəlaləddinin hakimiyyət. İqtisadi və siyasi qüdrətini itmiş Eldənizlər artıq hər hansı bir düşmənə müqavimət göstərmək iqtidarındə deyildilər. Bundan istifadə edən qıpçaqlar 1223-cü ildə Dərbənddən keçərək Azərbaycana soxulub **Şirvan bölgəsini** qarət etdilər. Hiylə yolu ilə **Gəncəyə** girib əhalini soyub taladılar. Eldənizlərdən əlini üzmiş Azərbaycan əhalisi birləşərək

qıpçaqları Azərbaycandan qovdular. Ölkəmizin düşdürü ağır vəziyyətdən bəhrələnən gürcülər də 1225-ci ildə torpağımıza soxulub, əhalimizə divan tutdular.

1225-ci ildə Vətənimiz daha bir falakət ilə üzləşdi. Monqolların yüksənə tab götirməyən Xarəzmşah Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin öz ölkəsini monqollara buraxıb Azərbaycana gəldi. İbn Əl-Əsirin sözləri ilə deyilsə, Azərbaycan və Aran kimi dünyanın ən zəngin torpaqları ixtiyarında olsa da, "ölkəsini müdafiə etməkdə Allahın yaratdıqlarından ən acizi və bacarıqsızı olan" **Atabay Özək** Cəlaləddinin yürüyü qarşısında Təbrizdən Gəncəyə, sonra Əlinçə qalasına qaçıb və orada da öldü. Nəticədə 1225-ci ildə Azərbaycanda **Eldənizlər sülaləsinin** hakimiyyətinə son qoyuldu. Cəlaləddin əvvəlcə **Marağa** şəhərini tutdu. **Təbriz şəhərinin əhalisi** yeddi gün qəhrəmanlıqla vuruşa da, 1225-ci ilin iyulun 25-də Cəlaləddin şəhəri ələ keçirdi. Təbrizdən sonra Cəlaləddin Dvində 60 minlik qüvvə toplayaraq Arana soxulmağa çalışan **gürcülərə** ağır zərbə vurdu. Gürcülər 20 min döyüşçü itirdilər. Bunun ardınca Gəncə, Beyləqan və Şəmkiri ələ keçirib **Tiflisə** daxil oldular. Şirvanşahlar ildə 100 min dinar xərac vermek şərti ilə Cəlaləddindən vassal asılılığını qəbul etdilər. Yaxşı sərkərdə, amansız hökmər və pis idarəçi olan Cəlaləddin Azərbaycanda abadlıq işləri aparacağı haqda vədini yerinə yetirmədi, əksinə Azərbaycanda və ona qonşu ölkələrdə xalqı soyub talamağa yönəlmış vergi sistemi yaratdı. Açıq qarət siyasetindən bezmiş Təbriz əhalisiayağa qalxıb üşyan qaldırdı. Bütün Azərbaycanı Cəlaləddinə qarşı xalq hərəkatı bürdü. 1231-ci ildə **Gəncə üşyani** bu hərəkatın zirvəsi oldu. Cəlaləddin çox böyük çətinliklə olsa da, üşyani yatırıldı. Üşyanın başçısı usta Bəndər ələ keçirilərək amansızlıqla tikə - tikə doğrandı.

Cəlaləddinin Azərbaycandakı hərbi-siyasi fəaliyyətinin yeganə müsbət cəhəti Azərbaycanı və Şərqi Anadoludakı türk müsəlman əhalisini hədəfə alan və böyük qətlamlara səbəb olan **gürcü təhlükəsini ortadan qaldırması** hesab edilə bilər. Cəlaləddin gürcülərin əsas hərbi qüvvəsi olan **50 minlik qıpçaq birliyini** öz himayəsinə aldı və nəticədə gürcülər bütün gücünü itirdilər.

Buna baxmayaraq özünü monqolların barışmaz düşməni kimi göstərən Cəlaləddin bölgədə olan hərbi - siyasi qüvvələri monqollara qarşı birləşdirmək əvəzinə, onları daha da zəiflətdi. Bunun nəticəsində bölgədə monqolların ikinci yürüşünün qarşısını ala biləcək hər hansı bir güc qalmadı.

Monqolların ikinci yürüsü və Azərbaycanın işğalı. 1231-ci ildə monqol qoşunları Çormoğun noyonun başçılığı ilə Azərbaycana soxuldular. Əhalinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq **Marağa** şəhəri ələ keçirildi, **Təbriz** isə mühəsirəyə alındı. Təbrizin əyanları qiymətli hədiyyələr verərək şəhəri talandan və qırğından xilas etdilər, ancaq bir çox adlı-sanlı sənətkarlar Monqolustanın paytaxtı Qaraqoruma aparıldı. 1235-ci ildə monqollar **Gəncədə** ciddi müqavimətlə qarşılaşdırılar. Monqolların Gəncə yürüşünü gözleri ilə görmüş tarixçi Gəncəli Kirakos yazdı ki, monqollar şəhəri almaq üçün

qalaları daş atıb dağdan qurğularдан istifadə edirdilər. Nəticədə bütün şəhər divarları uçuruldu. Buna baxmayaraq düşmən bir həftə şəhərə girməyə cəsarət etmədi. **Əhalinin bir hissəsi** şəhərin düşmənin əlinə keçdiyini gördükdə, qapılarını bağlayıb arvadı və uşaqları ilə birlikdə evlərini yandırdılar ki, onlar düşmənin əlinə kecməsin. Əhalidən bir kimse canını qurtara bilmədi. Düşmən qılincını işə salıb şəhərdə böyük bir qətlam törətdi. Monqol döyüşçüləri uzun müddət yanıb - dağlımlı evlərin külündə eşlənərək, qızıl - gümüş axtardılar. Sonra cəhənnəm olub getdilər. Gəncə şəhəri dörd il adamsız və dağlımlı vəziyyətdə qaldı. Yalnız 1239-cu ildə şəhərin yenidən qurulması haqqında fərman verildi. Gəncədən sonra **Şəmkir, Tovuz, Bakı** uğrunda qanlı döyüşlər getdi. Ancaq bu şəhərlər də düşmənin əlinə keçdi. 1239-cu ildə **Dərbənd** şəhərinin tutulması ilə Azərbaycanın monqollar tərəfindən işğali başa çatdı.

1239-cu ildən 1256-ci ilə qədər Azərbaycan Ali Monqol xaqanının təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunurdu. Monqollar tutduqları ərazilərdə yerli dövlətçilik sistemlərini möhv etmişdilər. Monqol basqınlarından ağır zərbələr alan **Şirvanşahlar** isə öz varlıqlarını çətinliklə qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Maraqlıdır ki, 1225-ci ildə Şirvanşah Fəribürzün adından kəsilən pulların üzərində onun öz adı və ləqəbi "əl - Malik", 1226 - 1242-ci illərdə kəsilən pulların üzərində isə onun adı və ləqəbi ilə yanaşı, Bağdad Xəlifəsinin adı da göstərilmişdir. Fəribürzün oğlu, 1244-cü ildə taxta çıxan II Axsitanın hakimiyyətinin ilk illəri ilə bağlı Zəkeriyyə Qəzvini yazdı: "Şirvan müstəqil vilayətdir. Sahibi isə Axsitandır".

Mongolların üçüncü yürüsü. Azərbaycan Hülakü dövlətinin mərkəzi kimi. Böyük Monqol xaqanı Münkə xan Orta Şərqi ölkələrində möhkəmlənmək və monqol istilasını tamamlamaq üçün qardaşı **Hülakü xanı** böyük ordu ilə yürüşə yoldadı. Hülakü xan 1256-ci ildə **Azərbaycan və Aranı** ələ keçirdi. 1258-ci ildə Təbrizdə yürüşə çıxaraq **Bağdadı** tutdu və Xəlifa Mötəsimi qılıncañdan keçirərək Abbası xilafətinin varlığına son qoydu. Hülakü xan Amudərya çayından Aralıq dənizinə, İran körfəzindən Dərbəndədək böyük ərazini qılıncañ öz hakimiyyəti altında birləşdirərək beşinci monqol ulusunu - **Hülakülər dövlətini** yaratdı. Hülakü dövlətinin **əsas mərkəzi - metropoliyası Azərbaycan** idi. Dövlətin yarandığı 1258-ci ildə ilk paytaxtı **Marağa**, 1259-cu ildə Azərbaycanın baş şəhəri **Təbriz** olmuşdur. Hülakü elxanlarının sarayı, dövlətin inzibati, hərbi - siyasi idarəetmə orqanları, xəzinəsi və vergi idarələri Təbrizdə yerləşirdi. Hülakülərin yay iqamətgahı Qarabağda, qış iqamətgahı isə Muğanda idi. Maraqlıdır ki, Səlcuqlular dönməmində türk dövlətlərində rəsmi dil **ərəb və fars** dilləri idisə, Hülakülər dövründə **türk dili dövlət dili** mövqeyini qazanmışdı. O dövrdə yaşamış görkəmli alimimiz Məhəmməd Naxçıvani yazdı ki, Hülakülər dövlətində mühüm sənədlər türk, ərəb və fars dillərində yazılırdı və fərmanlar azərbaycanlılara türk dilində çatdırılırdı. Təsadüfi deyil ki, XIII - XIV əsrlərdə Azərbaycanın və onun şimal hissəsi olan Aranın əhalisinin böyük coxluğu türklərdən ibarət

idi. XIII əsr mənbələrində təkcə Aranda **yüz min türk atlısının** olduğu bildirilmişdir. Azərbaycanın görkəmli alimi **Nəsrəddin Tusi** Hülakü xanın baş məsləhətçisi, onun oğlu Abaqa xanın vəziri olmuş və hər iki elxanın dövründə ölkəmizin idarə edilməsi işlərinə güclü şəkildə təsir göstərmişdi.

Güclü və mərkəzləşmiş idarə orqanları yarada bilən **Hülakü xan** köçəri əyanlara arxalanırdı, hərbi-siyasi idarələri və vilayətləri şahzadələrə və tanınmış əmirlərə tapşırılmışdı. Oturaq əhalini ağır vergi sistemində cəlb edən Hülakü xan yerli Azərbaycan əyanlarını sixışdırmağa çalışırdı. **Abaqa xanın** hakimiyyətinin (1265 - 1282) sonlarında köçəri əyanların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi və daxili çəkişmələr Arqun xanın ölümündən (1291) sonra daha da gücləndi. 1295-ci ildə Qarabağda Hülakülər dövlətinin başçısı elan edilən **Qazan xan** (1295 - 1304) köçəri əyanların üsyən və çıxışlarını yatıraraq mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi.

Qazan xanın qardaşı **Sultan Olcaytunun** dövründə (1304 - 1316) mərkəzi hakimiyyət xeyli möhkəmləndirilsə də, on iki yaşlı **Əbu Səidin** dövründə (1316 - 1335) əslində dövlətin idarəsi baş əmir **Çobanın** ixtiyarına keçdi.

1343-cü ildə Hülakülər dövlətində hakimiyyətə gəlmış **Çobani Məlik Əşrəfin** dövründə xalqımız tam bir zülm və dəhşətli qorxu içinde yaşamağa məhkum edilmişdi. Tarixçi Əbbəsəkr əl Qütbi əl Əhərinin Çobanı nəslinin Vətənimiz Azərbaycana gətirdiyi bələlər haqqında yazdıqları oxuyanları dəhşətə gətirir. Tarixçi yazırıdı: "1344-cü il: Çobanilər Təbrizə gəldilər və zülmün əsasını qoydular, 1345-ci il: Məlik Əşrəf Təbrizə gəlib oturdu və zülm bayrağını göylərə qaldırdı, 1346-ci il: ölkədə üç şey bol idi: zülm, bahalıq və vəba... Məlik Əşrəf 100 min ac qurdı Azərbaycan və Aranın canına saldı. Onlar istədiklərini etdilər. Əhali cana doydub və Vətənini tərk edib qonşu ölkələrə səpələndi." Mənbələrdə Məlik Əşrəfin Azərbaycandan 400 dəvə və min qatır yükünə bərabər sərvət toplaması və on yeddi yerdə xəzinə saxlaması haqqında məlumatlar vardır.

Hülakü dövləti yaranandan sonra Çingiz xanın vəsiyyətini əsas gətirən Qızıl Orda dövləti onlardan qoparılmış Azərbaycan kimi zəngin ölkənin itirilməsi ilə heç cürə barışa bilmirdilər. Çingiz xanın oğlu Cuciye məxsus dördüncü ulusun - Qızıl Ordanın ərazisinin bir hissəsinin qoparılıqla beşinci ulusa - Hülakü dövlətinə çevriləməsi bu iki nəhəng güc arasında bir əsrə qədər davam edən müharibəyə səbəb oldu və aparılan savaşlar Azərbaycana böyük fəlakətlər gətirdi. Şəhərlərimiz, kəndlərimiz dağdırılıb qarət edilir və əhalimiz qırılırdı. Qızıl Ordanın 1263, 1265, 1288 - 1290, 1335-ci il yürüşləri ona uğur gətirmədi. Çobani Məlik Əşrəfin Hülakü ulusunu çapib - talamasi və soyğunçuluq siyasəti ölkəmizi hərbi - siyasi və iqtisadi cəhətdən tamamilə güclən salmışdı. Məlik Əşrəfin zülmündən baş götürüb Qızıl Ordaya qaçmış din xadimi Bərdəli Mövlana Məhiyəddin Saray Bərkə şəhərində məscidə vaizlik edirdi. Qızıl Orda hökməndərini Canı bəyin məscidə gəlməsindən istifadə edən Mövlana Çobani Məlik Əşrəfin Azərbaycan xalqına etdiyi züldən elə

danişdi ki, böyük hökməndər Canı bəy ağlamaqdan özünü saxlaya bilmədi və dərhal qoşun hazırlamağı əmr etdi. **Canı bəy** Azərbaycana gələndə, **Şirvanşah qoşunu** da ona qoşuldu. 1357-ci ildə Təbrizə daxil olan müttəfiqlər Azərbaycanda **Çobani ağalığına** son qoydular və **Hülakü dövləti** tarixin səhnəsindən silindi. Bu hadisə Azərbaycanın şimalında Şirvanşahların müstəqilləşməsinə şərait yaratdı. Hülakü dövlət sistemində Şirvanşahlar öz titullarını saxlasalar da, bu formal xarakter daşıyırırdı. Çünkü mərkəzi hökumət onların səlahiyyətlərini o dərəcədə məhdudlaşdırılmışdı ki, Şirvan əhalisindən vergiləri belə, monqol baskakları toplayırdı.

§ 12. Monqolların Azərbaycanda örüş, torpaq və vergi siyasəti

"Örüş siyasəti". Monqolların Azərbaycana üç yürüyü Vətənimizə böyük iqtisadi dağıntılar gətirdi və **kütləvi insan qırğınları** ilə nəticələndi. Köçəri həyat tərzi keçirən və bütürəstliyə ibadət edən monqol əyanları və döyüşçülərini tutduqları ölkələrin oturaq əkinçilik təsərrüfatı, sənətkarlığı və şəhər həyatı, xüsusilə **dinc əhalisi** qətiyyən maraqlandırmırı. Tutulan torpaqların monqollar üçün yalnız örüş yeri - yaylaq və qışlaq kimi əhəmiyyəti var idi. Tarixdə monqolların həyata keçirdiyi belə günəmzdə siyaset "örüş siyasəti" adlanır. Monqol işgali altında olan ərazilərin, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadi inkişaf səviyyəsi monqol cəmiyyətinə nisbətən qat - qat yüksəkdə dururdu. Azərbaycanın nə dinc əhalisinin, nə də məhsuldar qüvvələrinin və təsərrüfatının qorunub saxlanması köçəri monqol hökümlərini qətiyyən düşündürmürdü. Ölkəmizin iqtisadi gücünə xəzinənin galəcək gəlir qaynağı kimi yanaşmayan monqolları daha çox gündəlik qazanc maraqlandırırı və əhalini qırmaqla ölkəmizin və xalqımızın müqavimət gücünü yox etməyə çalışırdılar.

Dövrün qaynaqlarında monqolların törətdiyi **kütləvi insan qırğınları** haqqında heyvətamız məlumatlara rast gəlinir. Bu qırğınları gözləri ilə görmüş tarixçi İbn əl Əsir dəhşət içində yazırıdı: "**Kaş, anam məni doğma-mış olaydı, yaxud mən bu hadisədən əvvəl ölmüş və unudulmuş olaydım.**" Bütün xalqların, xüsusilə müsəlmanların düşər olduğu bu müsibət elə bir müsibətdir ki, gecələr və gündüzlər onun mislini doğmamışdır. Əgər bir adam "Allah-təala dünyayı yaratdığı andan indiyədək dünya belə bir bələya düşər olmamışdır" - söyləyərsə, o doğru demiş olar".

Maraqlıdır ki, monqol hökməndərlərə rəğbətlə yanaşan Cüveyni belə, heyvət içində yazırı ki, monqol basqınları nəticəsində "**Harada yüz min adam vardi, heç yüz adam da qalmamışdır**". Monqol basqınları nəticəsində Azərbaycanın xüsusilə Xəzərboyu bölgələri tamamilə boşalmışdır. Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi **Fəzlullah Rəşidəddin** yazırı ki, "Çoxlu əhalisi olan Marağa, Ərdəbil, Gəncə, Bərdə və başqa şəhərlərdə monqollar tərəfindən elə qırğın törədilmişdi ki, tək - tük adam sağ qalmışdı... Dərbənd və Şirvan bölgələrində əhali tamamilə qırılmış, yaxud qaçıb dağılmış, əkinlər

isə başlı - başına buraxılmışdı". Monqolların "örüş siyasəti" dünyanın ən ali varlığı olan insanı tamamilə gərksiz və dəyərsiz varlığa çevirmişdi. Vətənimizin ayrı-ayrı bölgələri "**demoqrafik boşluq**" təhlükəsi ilə üzləşmişdi. Bu siyaset nəticəsində oturaq əkinçilik təsərrüfatına və sümü suvarma sisteminə böyük ziyan dəymışdı. Monqol hakimləri üçün torpaq yalnız olaq kimi əhəmiyyətli olduğundan dövlət suvarma işlərinə vəsait ayırmırıdı. Nəticədə varlı və bərəkətli torpaqlarımız olaqlara və bos səhralara çevrilmişdi. Azərbaycan iqtisadiyyatının böyük dağıntıya uğraması dövlət gəlirlərinin kəskin şəkildə azalmasına götərib çıxarmışdı. Monqolların örüş siyasətinin Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin, o cümlədən **Azərbaycanın iqtisadiyyatına** dağıdıcı təsiri haqqında əyani təsəvvür yaratmaq üçün monqol yürüslərindən qabaq və sonra bu ölkələrin dövlət gəlirlərinin dinamikasını müqayisəli şəkildə eks etdirən aşağıdakı cədvəli nazərdən keçirək:

ÖLKƏLƏR	DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ	
	XII əsr dinarla	XIV əsr dinarla
Azərbaycan	25 milyon	2 milyon 694 min
İraqi - Əcəm	25,2 milyon	2 milyon 352 min
İraqi - Ərəb	30 milyon	3 milyon
Rum	15 milyon	3 milyon 300 min
Gürcüstan və Abxzaz	5 milyon	1 milyon 202 min
"Ərməniyyət əl-Əkbər"	2 milyon	390 min

Cədvəlin təhlili göstərir ki, monqol basqınlarından qabaq (XII əsr) Azərbaycan dövlət gəlirlərinin ölçüsünə görə Şərqi iqtisadi baxımdan iki ən böyük ölkəsi olan İraqi - Əcəm və İraqi - Ərəb ilə eyni səviyyədə dururdu. Bu üç böyük ölkənin iqtisadi yüksəlişinin əsasını oturaq əkinçilik, yüksək sənətkarlıq və inkişaf etmiş şəhər həyatı təşkil edirdi. Cədvəldən göründüyü kimi, monqol yürüsləri və Hülakü ağalığı nəticəsində ən böyük iqtisadi ziyan da bu üç ölkəyə dəymış, onların galirləri min faiz (on dəfə) azalmışdı. Həmdullah Qazvininin "Nüzhət-ül-qülib" ("Ürəklərin əyləncəsi") əsərində verilən məlumatlara əsasən, 1220-ci və 1340-ci illər arasındaki dövrdə Cənubi Azərbaycandan (Naxçıvan bölgəsi daxil olmaqla) dövlət xəzinəsinə daxil olan galir 20 milyon dinardan 2 milyon 160 min dinara, Arandan və Muğandan yığılan dövlət galiri 3 milyon dinardan 303 minə, Şirvandan götürülən galir isə 1 milyondan 113 min dinara düşmüşdü. Beləliklə, **Azərbaycanın dövlət gəliri 1220-ci ildə 25 milyon dinardan XIV əsrin 40-ci illərində 2 milyon 694 min dinara enərək, on dəfəyədək azalmışdı**. Bu rəqəmlər monqol ağalığının çox ağır iqtisadi nəticələrini əyani şəkildə sübut edir.

Torpaq və vergi siyasəti. Monqolların Azərbaycanda həyata keçirdikləri **torpaq və vergi siyasətinin** əsas məqsədi ölkənin sərvətlərini talan edib aparmaqdan, yerli əyanların iqtisadi və siyasi gücünü sarsıtmaqdan ibarət idi. Yerli hakimlərə və əyanlara məxsus torpaqlar müsadirə edilirdi. Monqollar

müsəlman olmadıqlarından vəqf torpaqları da müsadirə olunurdu.

1258-ci ildə Azərbaycan monqolların beşinci ulusuna - Hülakü dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi. Hülakülər dövründə sülalə torpaqları **incu**, hökmədarın özüne məxsus torpaqlar isə **xass - incu** adlanırdı. Geniş müsadirələr hesabına dövlətə məxsus divan və sülalə - incu torpaqları xeyli çoxalmışdı. XIII əsrin 90-ci illərində divan torpaqlarının ayrı-ayrı məmurlara və əyanlara məxsus **mülk** və dini idarələrə məxsus vəqf torpaqlarının azalması Hülakü hökmədarı Qazan xan İslami dövlət dini kimi qəbul edənədək davam etmişdi. Bundan sonra müsadirə olunmuş torpaqların vəqflərə qaytarılmasına başlanılmışdı. Kənd icmalarının ixtiyarında olan **camaat** torpaqları dövlət xəzinəsinin mülkiyyəti sayılırdı.

Monqol ağalığı dövründə əhali üzərinə qoyulan vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı 40-a çatmışdı. XIII əsrin 30 - 40-ci illərində əsas vergi **xərac** olub, məhsulun 70%-ni təşkil edirdi. 1254-cü ildə Münkə xaqanın əmri ilə keçirilən siyahıyalma əsasında 10 yaşından 60 yaşına kimi bütün kişilər vergi dəftərlərinə salınmışdı. Bu zaman vergi verən torpağının və ya təsərrüfatının olub - olmaması nəzərə alınmırıdı. Vergi ödəyə bilməyəni ailəliklə quş edib aparırdılar. Monqol ordusunun saxlanması üçün **tağar** (40 kq buğda) adlanan hərbi vergi yığıldı. Sənətkarlar və tacirlər bazara çıxarılan məhsula görə **tamğa** vergisi və başqa vilayətlərə apardıqları mala görə isə **bac** adlı gömrük haqqı ödəyirdilər. **1340-ci il məlumatına görə, Təbriz əhərinindən toplanan tamşa vergisinin miqdari 1 milyon 150 min dinara çatmışdı**. O vaxtki rəsmi kursla (1 dinar = 13,8 qr gümüş) hesablansa, bu məbləğ **3,5 milyon Fransa frankına bərabər** idi. **1311-ci ildə Fransanın bütün dövlət büdcəsi 3 milyon frankdan çox** deyildi.

Monqollar dövründə meyvə bağları üzərinə **bağşumarı** vergisi (natural və pul) qoyulmuşdu. Saray xidmətçilərinin saxlanması xərclərini ödəmək üçün əhalidən **ixracat** və **rüsum** toplanırdı.

Bu dövrdə əhali üzərinə bir sırə ağır mükəlləfiyyətlər də qoyulmuşdu. On ağır mükəlləfiyyətlərdən biri **tərx** idi. Belə ki, monqol qoşunu üçün zəruri olan taxil məhsulları əhalidən icbari qaydada bazar qiymətindən qat-qat aşağı satın alınır və xəzinə təsərrüfatlarından toplanan, ancaq dövlətin ehtiyac duyduğu məhsullar (xurma, düyü və s.) bazar məzənnəsindən çox baha qiymətə əhaliyə zorla satılırdı.

Saraylar, qalalar tikmək, yol və körpülər salmaq üçün kəndli və sənətkarlar məcburi qaydada **biyar** mükəlləfiyyətinə cəlb olunurdular.

Monqol ağalığı dövründə vergi yığılmasını **baskaklar** həyata keçirirdilər. Bu zaman heç bir qayda - qanun göznlənilmirdi. Vergi və gəlirlərin toplanması bir çox hallarda ayrı-ayrı şəxslərə **iltizama** (icarəyə) verilirdi. Xəzinəyə verginin dəyərini qabaqcadan ödəyən iltizamçı hərbi dəstənin köməyi ilə kəndliləri soyub talamaqla əlavə böyük gəlir əldə edirdi.

Hərbçi monqol əyanlarının yeritdiyi iqtisadi siyaset Azərbaycanda

kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətin tamamilə tənəzzülə uğramasına və dövlət gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarmışdı. Dövlət xəzinəsinin boşalması şəraitində XIII yüzilliyin sonlarında, hətta dövlətin əsas dayağı olan ordunu saxlamaq belə mümkün deyildi.

§ 13. Qazan xanın islahatları

Hülakü hökmdarı **Qazan xanın** adı tariximizdə böyük islahatçı kimi qalmışdır. Qazan xan hakimiyyətdə olduğu qısa vaxt ərzində (1295 - 1304) dövlət idarəetmə sisteminin və cəmiyyət həyatının demək olar ki, bütün sahələrində islahatlar keçirmişdi.

Qazan xan hakimiyyətə gələn kimi ilk olaraq **dini islahat** keçirdi və 1295-ci ildə əyanları və ordusu ilə birlikdə **İslam dinini** qəbul etdi. O, öz türk adına müsəlman adı da əlavə edərək Mahmud oldu. **İslam beşinci ulusun - Hülakülərin rəsmi dövlət dininə** çevrildi. Bu, Qazan xan tərəfindən atılmış çox ağıllı bir addım idi, çünkü Hülakü dövlətinin ərazisində yaşayış əhalinin əksəriyyəti müsəlman idi. Ondan qabaqkı Hülakü hökmdarları (elxanları) ölkədə yaşayan xristianlara, büt'lərə və şamançılığa inanan monqollara daha çox qayğı və diqqət göstərildilər. Halbuki onların sayı çox az idi. Avropa dövlətləri və Roma papası Hülakü və Abaqə xanın "xristianlara bu qayğıxəs münasibətdən xəbərdar idilər, ona görə də Hülakü hökmdarlarını xristianlığı rəsmi dövlət dini kimi qəbul etməyə və Misirə qarşı xəç yürüşlərində iştirak etməyə çağırırlılar." Xristian dünyası monqolların əli ilə müsəlmanları tamamilə məhv etmək niyyətini heç gizlətmirdi. Xristian din xadimlərindən ən murdarı yepiskop Vinçester demişdi: "Gərək imkan verək, bu köpəklər bir - birini udsunlar və büsbütün yoxa çıxınlar. O vaxta qədər ki, biz onların dağılmış yurduları üzərində müqəddəs kilsənin özülünü qoyaq. Bax, o zaman bütün dünyanın bir çobanı və bir sürüsü olacaqdır." **Qazan xan dini islahat keçirməklə, xristian dövlətlərinin bütün məkrli niyyətlərinin qarşısını aldı.** Qazan xanın göstərişi ilə bütün bütpərəst məbədləri, hətta atasının tikdiridiyi məbədlər, habelə kilsə və sinaqoqlar sökülüb yerində məscidlər tikilirdi. Maraqlıdır ki, Qazan xan müsəlmanlıqda olan məzhəb ayrıligina fikir verməyərək imam Hüseynin məzəri ətrafına ağaclar əkdirmiş, buraya hətta su arxi çəkdirmiş, eyni zamanda şəfi və hənəfi mədrəsələri üçün gərəkən əşyaların alınmasını təmin etmişdi. Qazan xan türk xalq inancına sahib olan dərviş və qələndərlərə də hörmətlə yanaşındı. O, dini islahat keçirməklə hakim zümra ilə çoxluqda olan müsəlman əhalisi arasında ayrı - seçkiliyi aradan qaldırmışa, yerli əyanlar və din xadimləri ilə yaxınlaşmağa çalışmışdı.

Qazan xan və onun baş vəziri Fəzlullah Rəşidəddin dövlətin iqtisadi siyasetini dəyişdirmək üçün ardıcıl islahatlar keçirmişdilər. Islahatların ideoloqu **Rəşidəddin**, hətta sonrakı dövrlər üçün də böyük əhəmiyyət daşıyan **yeni iqtisadi konsepsiyanın** məzmununu oğlu Şihabəddinə məktubunda belə

izah etmişdi: "hər hansı bir dövlətin mədaxil xəzinəsi rəiyət özüdür, onun halal zəhməti və çalışğanlığıdır. Rəiyət soyulub var - yoxdan çıxarırlarsa, hökmədlərə heç bir qazanc qalmaz və işin köküne baxsan, hər bir səltənətin özülli ədalətdir, cünki... dövləti ordu qazanır, dövlətin ordudan başqa gəlir ağacı yoxdur, ordunu isə vergi (mal) hesabına saxlamaq olar – vergisiz qoşun yoxdur, vergi isə rəiyətdən alınır, rəiyətdən başqa vergi verən yoxdur, rəiyəti isə ədalət hesabına saxlamaq olar; deməli, **ədalət yoxdur**, rəiyət də yoxdur".

Qazan xan və onun baş vəziri Rəşidəddin yeni "ədalətli" iqtisadi siyasetin dayağı olacaq **rəiyət, sənətkar və tacirlər** zümrəsinə arxalanmağın tərəfdarı kimi çıxış edirdilər.

Qazan xanın 1303-cü ildə verdiyi **hərbi iqta torpaqları haqqında qanun** onun islahatları içərisində xüsusi yer tutur. Bu qanuna əsasən dövlətə hərbi xidmət göstərən döyüşçülərə iqta torpaqları paylanırdı. Bu torpaqdan gələn gəlir döyüşçünün dövlət xəzinəsində aldığı məvacibi əvəz edirdi və iqta alan döyüşçü kiçik torpaq sahibinə çevrilirdi. Iqta torpağı üzərindəki əkin sahələri, təsərrüfatlar və tikiilər də iqtagın sahibliyinə verilirdi. Iqta alan döyüşçüyü orada yaşayış kəndlilərdən dövlətin xeyrinə yiğilan bütün vergiləri toplamaq hüququ verilirdi. Iqta sahibi həmin torpağı bütün oğullarına deyil, hərbi xidmətdə onu əvəz edəcək ogluna irsən ötürə bilərdi. Iqta torpağında yaşayan rəiyətlər də iqtagın sahibliyinə keçirdi və bu torpaqlardan başqa yerlərə qaçan rəiyətlər 30 ildən çox vaxt keçməmişdən, məcburi qaydada geri qaytarılmalı idi. İqtadar torpağın becərilməsinə qayğı göstərməyib, rəiyətlə əşir və ya qul kimi rəftar edərdi, həmin torpaq geri alınmalı idi. Döyüşü iqta torpağını sata və başqasına bağışlaya bilməzdi. Öks halda onu ölüm cəzası gözləyirdi.

Qazan xanın ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi islahatlardan biri də **vergi sisteminin yenidən qurulmasını** nəzərdə tuturdu. 1303-cü il qanununa əsasən köçəri - lən vergi islahatına görə rəiyətdən vergilər yalnız müəyyən olunmuş vaxtlarda yiğila bilərdi. Taxıl vergisi ildə iki dəfə: yazda (21 mart - 11 aprel) və payızda (22 sentyabr - 12 oktyabr) yiğilməlidir. Ölək üzrə vergi ödəyəcək əhalinin siyahısı tutuldu, vergilərin növləri, miqdarı və ödənilmə vaxtı dəqiqliyi müəyyən olundu. Hər bir kənddə və məntəqədə əhalinin ödəməli olduğu vergilərin miqdarının yazılılığı lövhələr qoyuldu. Dövlət torpaqlarından yiğilan xərac vergisi məhsulun 60%-ni, xüsusi sahibkar torpaqlarında isə məhsulun 10%-ni təşkil etməli idi. Əsas dəyişikliklərdən biri isə vergi yiğilmasının işinin mərkəzi divana tapşırılması oldu. Bununla Qazan xan vilayət hökmlərinin vergi yiğilmasının işinə müdaxiləsinin qarşısını almağa və bu sahədə məmər özbaşinalığını azaltmağa çalışırdı. Islahata əsasən vergi yiğilmasının iltizama (icarəyə) verilməsi ləğv edilməsə də, bu sahədə qayda - qanun yaradıldı. Bundan sonra vergi yiğimi etibarlı və dürüst adamlara iltizama verilirdi və iltizam müddəti üç ildən çox ola bilməzdi.

Azərbaycanda Hülakülər dövründə **yargı və qəza - şəriət** adlanan iki

cür məhkəmə fəaliyyət göstərirdi. Məhkəmələrin tabe olduğu qazi əl-qüzzat (qazilar qazısı) və yargı məhkəməsinin başçısı olan yargı əmiri dövlət başçısı elxan tərafından təyin olunurdu. Yargı məhkəmələri Çingiz xanın "Böyük Yasa" adlanan Qanunnaməsi əsasında fəaliyyət göstərirdi. Həmin məhkəmələr orduda, monqolların öz aralarında və monqollarla yerli türk - müsəlman əhalisi arasında mübahisələrə və şikayətlərə baxırdı. Şəriət məhkəmələrinin fəaliyyəti isə islam dininin ehkamlarına və şəriət nörmələrinə əsaslanır. Quranın və şəriətin tələbinə uyğun gəlməyən bütün işlər haram hesab olunurdu. Buna əməl etməyənlər cəzalandırılırlırlar. Şəriət məhkəmələrinin qazi əl-qüzzat başçılıq edirdi. Hülakü hökmdarı Keyxatu xana qədər sarayda qazi əl-qüzzat vəzifəsi yox idi. Bu vəzifəni ilk dəfə o, təsis etmişdi. Qazan xana qədər yerli türk - müsəlman əhalisi öz dini adət - ənənəsinə sadıq qalaraq bütün məhkəmə və mühakimə işlərini şəriət qanunları əsasında həll etməyə cəhd göstərirdi. Yargı və şəriət məhkəmələri arasında gedən mübarizə ikincinin xeyrinə qurtardı. Bunun əsas səbəbi Qazan xanın islam dinini qəbul edərək **məhkəmə islahati** keçirməsi oldu. Bu islahat ilə yargunun nüfüzu xeyli sarsıldı və onun rolu şəriət məhkəmələri ilə müqayisədə çox zəiflədi. Qazan xan məhkəmə islahati keçirməyə başlayanda, Hülakülər dövlətinin məhkəmə sistemində çoxlu qanunsuzluq, özbaşinalıq və rüşvətxorluq hökm süründü. **Ən dəhşətli onda idi ki, məhkəmələrdə saxta sənədlərin tərtib olunması və yalançı şahidlərdən istifadə edilməsi adı hala çevrilmişdi.** Torpaq mülkiyyəti ilə bağlı çoxlu mübahisəli hal yaranmışdı. Ən təccübüsü isə mənfəətli iş olduğu üçün qazi vəzifəsinin icarəyə verilməsi idi. F.Rəşidəddinin sözləri ilə deyilsə "islam hökmdarı" Qazan xan məhkəmə islahatının 1300-cü ildə həyata keçirmişdi. Islahatın **əsas məqsədi** məhkəmələrdəki özbaşinalıqları və qanunsuzluqları aradan qaldırmaqdan ibarət idi. Qazan xan ilk növbədə dövlətin bütün ədliyyə işlərinə nəzarət etməli olan **baş qazını**, habelə vilayət və iri şəhərlərin qazlarını təyin etdi. Fərmana görə, **qazilar ən ləyaqətli şəxslərin içərisindən seçilməli** və onlar şəriət qaydalarını dərindən bilməli idilər. Məhkəmə işlərinə başçılıq edən qazilar bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olunurdular. Qazan xan rüşvətxorluğunu qarşısını almaq üçün qaziların ehtiyaclarına uyğun vəsaitin xəzinədən ödənilməsinə sərəncam vermişdi. Eyni zamanda şəhər və kənd qazlarının dəqiq səlahiyyətləri və məhkəmə işlərinin aparılması üçün vətəndaşlardan tələb olunan rüsumların dəqiq miqdarı müəyyən edilmişdi. **Qazilar şəriət qanunlarına ciddi əməl etmələri haqqında yazılı iltizam verməyə borclu idilər.** Yüksək vəzifəli dövlət məmurlarına isə qaziların işlərinə müdaxilə etmək, verəcəkləri qərarlara təsir göstərmək qəti şəkildə qadağan olunmuşdu. İslahata görə 30 ildən çox tarixə malik məhkəmə iddiaları qanunsuz elan olunurdu. Bu o demək idi ki, 30 il ərzində haqqında heç bir iddia qaldırılmayan mülkiyyət (torpaq, əmlak və s.) şəksiz və qanuni hesab olunurdu. Torpaq alqı-satqısında firildaqçılığın qarşısını almaq üçün bundan sonra torpaq satan şəxs məhkəmədə mülküñ ona məxsusluğunu sənədlər və

şahidlərin iştirakı ilə sübuta yetirməli və bu haqda qazidan yazılı qəbz almalı idi. F.Rəşidəddin yazırkı ki, Qazan xan qazılara qeyri - qanuni şəkildə qəbalələr (mülk sənədləri) yazmayı qəti qadağan etmişdi. Məhkəmə islahatının ən mühüm cəhətlərindən biri torpaq mülkiyyəti hüququnun tənzimlənməsi məsələsinin əsas yer tutmasıdır. Məhkəmə qərarlarının böyük hissəsi (taxminən üçdə ikisi) torpaq məsələlərinin həlli həsr olmuşdu.

Qeyd edək ki, məhkəmə qərarlarının düzgün verilməsini təmin etmək üçün verilən qərarlar və onların verilmə vaxtı xüsusi dəftərlərdə dəqiqliklə qeydə alınır. Həmin dəftərlərdə qeydiyyati aparan və bu işdən məsul olan şəxslərin bilərkədən və ya bilməyərkədən təhriflərə yol verməsi cinayət hesab olunur və ölüm hökmü ilə cəzalandırılırdı. Bütün bu qərarlara aydınlıq gətirən Qazan xanın fərمانlarından birində qeyd olunurdu ki, "vilayət qazları bilsinlər ki, bizim bütün fikirlərimiz **insanlar arasında ədalətsizliyə, zorakılığa, zülmə və əsassız iddialara qarşı yönəlmışdır.** Qoy dünya və insanlar ruhən sakit yaşasınlar, ədalətin nişanələri bütün seçilmiş insanlara və sadə xalqa, uzaqlara və yaxınlara çatsın və onları ağuşuna alsin, insan cəmiyyətində narazılıqlar və mübahisələr aradan qalxın, **haqq onun sahibinə məsus olsun, yalanın, hiylənin və zorakılığın qapısı birdəfəlik bağlansın**".

Qazan xan ictimai asayı təmin etmək üçün çox ciddi addımlar atmış, şəhərlərdə mübahisə və dava - dalaşın baş verməsinin əsas səbəbi hesab etdiyi **şərab içilməsini qəti qadağan etmişdi.** Rəşidəddinə görə bu qadağa fərmanından sonra şəhərlərin küçə və bazarlarında nə bir sərxaşa, nə də nəhayət hərəkət edən bir nəfər də rast gəlmək olmurdu. Nəticədə dava - dalaş və mübahisələrə son qoyuldu.

Bəsiliklə, Qazan xanın məhkəmə islahatının tam şəkildə həyata keçirilməməsi haqqında tarixşünaslığımızda olan fikirlər heç bir sənədlə təsdiq olunmur.

Qazan xanın 2 il ərzində həyata keçirdiyi **rabita islahati** ilə dövlətin vahid rabita sistemi yaradıldı. Ölkənin əsas yollarında hər üç fərsəxdən (20 - 21 km) bir rabita dayanacaqları olan **yamlar** təşkil olundu. Hər bir yama əmir təyin edilərək onların ixтиyarına lazımi sayıda işçi (çapar, qasid və xidməçi), minik heyvanları (at və s.) və qoşqu vasitələri verildi. Rabitə (poçt) islahatının ən mühüm cəhəti onda idi ki, bundan sonra əhali üzərindən yam (yüklərin əhalinin hesabına daşınması) və poçt mükəlləfiyyəti götürüldü və yam xidməti dövlətin vəsaiti hesabına həyata keçirilirdi. Dövlət məmurları və elçilər yol xərcini rəiyətdən deyil, xəzinədən almalı idilər. İslahatla yol - gömrük xidməti də yenidən təşkil olundu. Gömrük rüsumlarının miqdarı və gömrükhanaların dəqiq yerləri müəyyən olundu. Yolların qorunması və təhlükəsizliyi məsələlərinin həlli gömrük rüsumu yığan məmurlara tapşırıldı.

Qazan xan ticarətin inkişafını təmin etmək üçün ölkədə **vahid pul, sabit çəki və ölçü sistemi** yaratdı. Pul dövriyyəsində olan dirhəmin gümüş dəyəri 3,072 qrəmdən azaldılaraq 2,304 qrəm saf gümüşə bərabər tutuldu. Daha böyük pul vahidi olan dinar isə dirhəmin 6 mislinə (13,827 qr. saf

gümüş) bərabər oldu. **Saxta pul kəsilməsinin qarşısını almaq üçün pulun üzərində 3 gizli hərf işarəsi qeyd olunurdu.**

Qazan xanın islahatları Hülakülərin nəzarət etdiyi Azərbaycanda və digər ərazilərdə uzun müddət davam edən böhrandan xilas olmaq üçün atılan çox mühüm tədbirlər sistemi kimi qiymətləndirilməlidir. Bu tədbirlər əhalinin, xüsusilə raiyyətin vəziyyətinin nisbətən yaxşılaşmasına, ölkəmizin iqtisadi həyatının müəyyən qədər dirçəlməsinə gətirib çıxartdı. İslahatlar məmurların bir sıra qanunsuz hərəkətlərinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynadı. Xəzinənin mədaxili artdı. Dövlətin maliiyə vəziyyəti nisbətən yaxşılaşdı. **Dövlət gəlirləri 17 milyon dinardan artaraq 21 milyon dinara yüksəldi.**

Qazan xanın ölümündən sonra (1304) yeni iqtisadi xətti onun baş vəziri **Rəşidəddin** davam etdirirdi. 1318-ci ildə islahatın əsas ideoloqu olan baş vəzir F.Rəşidəddinin hərbi - köçəri əyanlar tərəfindən yalançı “dövlətə xəyanət” ittihamı ilə öldürülməsindən sonra islahatın əleyhinə olan qüvvələr dövlət siyasetini dəyişdirməyə nail oldular. Onlar Qazan xandan əvvəlki soyğunçuluq siyasatına qayıdaraq əməkçi zümrələrə divan tutmağa başladılar. Bunun nəticəsində də Hülakü dövləti özünün sonuncu tənəzzül mərhələsinə daxil oldu və 1357-ci ildə Qızıl Ordanun zərbələrinə davam gətirməyərək çökdü.

§ 14. Toxtamış və Teymurun Azərbaycana yürüşləri. Şirvanşah I İbrahim

Hülakü dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycanın cənub hissəsi 1359-cu ildə Cəlairilər tərəfindən ələ keçirilmiş, 1367-ci ildə isə Şirvanşahlıq onlardan asılı vəziyyətə düşmüdü. Lakin Cəlairilər Azərbaycanda tam möhkəmlənə bilmədilər. 1385-ci ildə Qızıl Orda xanı **Toxtamış** 100 minlik qoşunla yürüşə başlayıb, **Dərbəndi** və **Şirvan** vilayətini ələ keçirdikdən sonra **Təbriz şəhərini** mühasirəyə aldı. Təbriz əhalisindən 250 qızıl tūmən bac alsa da, onun vədina aldanın əhalinin silahi yera qoymasından istifadə edib şəhərə soxuldı. Toxtamış 8 gün ərzində Təbrizdə əhalini qırdı və var-dövlətini talan etdi. **Marağa, Mərənd və Naxçıvanı** da qarət edən Toxtamış 200 min nəfər əsirlə Qızıl Ordaya qayitdi.

1386-ci ildə isə Azərbaycan Şərqiñ ən böyük fatehlərindən biri olan **Əmir Teymurun** hücumuna məruz qaldı. Birinci yürüş zamanı (1386 - 1388) **Sultaniyyə, Təbriz, Naxçıvan** və digər şəhərləri ələ keçirən Teymur Toxtamışdan fərqli olaraq kütləvi qırğınlar törətməmiş, şəhərləri dağdırıb yerlə - yeksan etməmişdi. Əksinə o, Dərbəndin qala divarlarını təmir etdirmiş və Beyləqanda abadlıq işləri gördürmiş, Araz çayından bura su çəkdirmişdi. Teymur Azərbaycanın və ona qonşu olan vilayətlərin idarəesini oğlu Miranşaha tapşırmışdı. Atasından fərqli olaraq **Miranşah** əyləncə düşkünü olduğundan dövlət işlərində və idarəetmə sahəsində bacarıqsızlığı ilə ad çıxart-

mışdı. Onun idarəciliyi dövründə Azərbaycanda heç bir qayda - qanuna əməl olunmurdı. Mənbələrə görə bir bina belə ucaltmayan **Miranşah** tərəfindən **Sultaniyyə şəhərində dünyanın ən gözəl binaları yerlə - yeksan edilmişdi**. Təsadüfi deyil ki, 1399-cu ildə Əmir Teymurun üçüncü yürüşü zamanı onun fəaliyyətini xüsusi komissiya vasitəsi ilə yoxlatmış, üzə çıxarılan dəhşətli faktlar əsasında oğlu Miranşahı cəzalandırmasa da, onun əyləncə dostlarının hamisəna edam cəzası vermiş, Miranşahdan bol-bol hədiyyələr almış əylanların malını - mülküni müsədirdə etdirmişdi.

Əmir Teymur Azərbaycanı və ona qonşu olan bölgələri əldə saxlamaq məqsədilə təşkil etdiyi ikinci yürüş zamanı, 1392-ci ildə Təbriz şəhərinə yenidən yiyələnmişdi. Sultan Əhməd Cəlairinin xəzinəsinin saxlandığı **Ölinçə qalasını** isə 14 illik ağır mühasira şəraitindən sonra Teymur yalnız üçüncü yürüş zamanı, 1400-cü ildə ələ keçirə bilmişdi. Azərbaycan Əmir Teymurun Toxtamışa qarşı apardığı mübarizədə əsas strateji məntəqə rolunu oynayırı. Bu işdə onun ən yaxın müttəfiqi isə Şirvanşah I İbrahim idi.

Şirvanşah I İbrahim

Çobani və Cəlairi hakimiyəti dövründə Şirvanşah Huşəngin yeritdiyi yarımaz siyaset, xalqın dinc həyatının pozulması və Cəlairilərdən asılılıq Şirvanda üsyanə səbəb olmuş və Şirvanşah **Huşəng** öldürülmüşdü. Nəticədə 1382-ci ildə Şirvanşahlar sülaləsinin Dərbənd qolundan olan **İbrahim** taxta çıxarılmışdı. Beləliklə, Şirvanda **Dərbəndilər sülaləsinin** hakimiyət dövrü (1382 - 1538) başlamışdı. **Şirvanşah I İbrahim** (1382 - 1417) Teymur və Toxtamış arasında bölgə uğrunda gedən amansız rəqabətdən **Vətənimiz Azərbaycanın şimal torpaqlarını** böyük dağıntıldan xilas etmək və Şirvan taxt - tacını qoruyub saxlamaq üçün istifadə etməyə çalışırdı. Əmir Teymur birinci yürüşü başlayanda öz baş vəzirindən “nə edək?” - sualına belə cavab almışdı: “Görünür qaçıb dağda gizlənməkdən başqa çərəmiz qalma-mışdır.” Ancaq I İbrahim ilk önce Şamaxıda Teymurun adına xütbə oxutdu, pul kəsdi və hədiyyələrə Qarabağda onun görünüşünə getdi. Bu görüşün böyük tarixi əhəmiyyəti oldu. **Teymur onu Şirvanın hakimi kimi tanıdı, şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyinin qorunması kimi mühüm vəzifəni də ona həvalə etdi**. Bu addımla Əmir Teymur Toxtamışa qarşı mübarizədə sədaqətli müttəfiq, I İbrahim isə Əmir Teymur kimi güclü dayaq qazandı. I İbrahim bu yolla Şirvanşahlığın ərazisinin toxunulmazlığına nail oldu, əlkəsinin iqtisadiyyatını və əhalisinin asayışını qoruyub saxlaya bildi. Tarixi sənədlərin təhlili göstərir ki, Əmir Teymurla Şirvanşah arasında vassallıq münasibətlərindən daha çox müttəfiqlik olmuşdur. Çünkü Şirvanşahlığın Əmir Teymura bir vassal kimi bac ödəməsi haqqında tarixdə heç bir məlumat rast gəlinmir. I İbrahimə çox böyük rəğbətlə yanaşan Əmir Teymur hətta ayrıca bir **fərmanla (qızıl yasa)** övladlarına da Şirvanşahın və onun varislərinin hakimiyətini qoruyub saxlamağı tapşırılmışdı. Maraqlıdır ki, Əmir Teymur I İbrahimə övladlarından başqa bir kimsəyə layiq bilmədiyi

“oğlum” - deyə müraciət edirdi. Öz dikbaşlığı və özbaşına qərarlar verməsi ilə tanınan Miranşah(onu Şərqdə “ilanşah” adlandırdılar.) atasının böyük müttəfiqi olan Şeyx İbrahimlə yola getməsə də, heç zaman onuna münasibətləri pozmağa cəsarət etmirdi.

I İbrahim 1387-ci ildə Miranşahla, 1395-ci ildə isə Teymurla birlikdə Toxtamışa qarşı yürüslərdə öz qoşunu ilə iştirak etmiş və qələbə nəticəsində əsas düşməni olan Toxtamış sıradan çıxarılmışdı. I İbrahim Əmir Teymurun 1399 - 1402-ci illərdə Osmanlı Sultanı Bəyazid üzərinə **Kiçik Asiya yürüşlərində** də iştirak etmişdi. I İbrahimin Cənubi Qafqaz bölgəsində **böyük siyasi nüfuzu sahib olması və yeganə liderə çevrilmesi** onuna sübüt olunur ki, Əmir Teymur Əlincə qalasının müdafiəsində ona qarşı vuruşan Seydi Əlinin oğlu Seydi Əhmədi I İbrahimin xahişi ilə Şəki vilayətinə hakim təyin etmişdi. O, Əmir Teymurun əsas düşmənlərindən biri olan Gürcü çarı VII Georginin bağışlanmasına da nail olmuş və Əmir Teymur onu öz vassali kimi tanımışdı.

Şirvanşah I İbrahim əlverişli tarixi şəraitdən bacarıqla istifadə edərək **Gəncəni** və **Qarabağı** öz şahlığına birləşdirmişdi. Teymurun ölümüne qədər onuna müttəfiqliyə sadıq qalan I İbrahim Teymur öləndən sonra siyasetini dərhal dəyişmişdi. O, 1405-ci ildə öz müttəfiqləri ilə Teymuri Ömərin qoşununu **Kür çayı sahilindəki döyüşdə** mağlubiyətə uğratmışdı. 1406-ci ildə Təbriz əhalisinin Teymurlarə qarşı üşyəndən istifadə edərək **Təbrizə** daxil olmuş və əhali onu hörmətlə qarşılıyaraq Təbriz hakimi kimi tanımışdı. Lakin Cəlairi Sultan Əhməd və Baharlı Qara Yusifin Təbrizə yaxınlaşması xəbərini alıb, şəhəri tərk etmişdi.

XIII - XIV əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti

Məktəb və mədrəsələr. Mongol hücumları Azərbaycan mədəniyyətinə mənfi təsir göstərsə də, onu inkişafdan saxlaya bilmədi. Azərbaycan Şərqi əsas elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olaraq qalırıdı. Təhsil sisteminin əsasını **məktəb və mədrəsələr** təşkil edirdi. Məktəb əsasən ibtidai təhsil verirdi. Burada şagirdlərə yazmağı və oxumağı öyrədiridilər. Əsas diqqət şəriət dərslərinə, Quranın oxunuşuna yönəldilirdi. Orta təhsil müəssisələri mədrəsələr idi. XIII - XIV əsrlərdə Təbrizdə Qazaniyyə, Qiyasiyyə, Fələkiyyə, Məqsudiyyə, Nəsrriyyə adlı mədrəsələr vardı.

Təbriz Universiteti.

Təbrizin Rəbi Rəşidi məhəlləsində F.Rəşidəddin tərəfindən yaradılmış ali mədrəsə - **Universitet** Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsindən sonra Şərqi ikinci ali təhsil ocağı idid. XX əsrin əvvəlinə kimi Azərbaycanda və qonşu Şərqi ölkələrində bu tipli mədrəsə olmamışdır. Təbriz Universitetində təbiətşünaslıq, tarix, fəlsəfə, təbabət, ilahiyyat, astronomiya və başqa şöbələr fəaliyyət göstərirdi. Universitetdə 500-ə qədər alim dərs deyir, 7 min tələbə oxuyardı. Tələbələrin 6 min nəfəri müxtəlif müsəlman ölkələrindən gəlmİŞdi. Universitetlə birlikdə Alim və Tələbə məhəllələri, 60 min kitabə malik böyük

bir Kitabxana Rəbi Rəşidi məhəlləsində yerləşirdi.

Şam - Qazandakı iki böyük kitabxana qiymətli kitablar xəzinəsi hesab olunurdu.

Elmin inkişafı. 1259-cu ildə **Marağada** Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi ilə açılmış rəsədxana və XIV əsrin əvvəlində **Şam - Qazanda** tikilmiş rəsədxana Şərqdə astronomiya elminin mərkəzlərinə çevrilmişdi. Ürgənc və Rey rəsədxanaları nümunəsində tikilmiş **Marağa rəsədxanası** Avropada elmin inkişafına, eləcə də Səmərqənddəki Uluqbəy və Pekin rəsədxanalarının elmi fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdi.

Marağa rəsədxanasının fəaliyyətində əvəzsiz rol oynayan **Nəsirəddin Tusi** (1201 - 1274) Hülakü xanın məsləhətçisi, Abaqa xanın isə vəziri olmuşdu. O, "Zic Elxani" ("Elxani cədvəlləri"), "Əxlaqi - Nasiri", "Təhriri - Öqlidis" ("Evklidin şəhri") əsərləri ilə elma böyük töhfələr vermişdir. Büyyük alimin qəbri üzərində "Elm ölkəsinə şahı" sözləri yazılmışdır.

Məşhur Azərbaycan alimi **Məhəmməd Naxçıvani** İbn Sina kimi sağlamlığı insanın əqli və fiziki inkişafının əsası hesab edərək, ölkədə müalicə evlərinin - Dar üş-şəfaların (şəfa evləri) olması haqqında ətraflı məlumat vermişdi. Azərbaycanın yalnız cənub ərazisində 67 şəfa evi var idi. Ölkədə daruxanalar (apteklər) da fəaliyyət göstərirdi.

Məhəmməd Naxçıvani uzun müddət dövlət katibi və ölkənin baş qazısı kimi fəaliyyət göstərmişdi.

Hülaküler dövlətinin baş vəziri **Fəzlullah Rəşidəddinin** məşhur "Came et təvarix" ("Tarixlər toplusu") əsərində dünya və Azərbaycan tarihinə diqqət yetirilmişdir.

Coğrafiya sahəsində **Zəkəriyyə Qəzvininin, Həmdullah Qəzvininin və Əbdürəşid Bakuvinin** əsərlərini xüsusiət qeyd etmək lazımdır. Dilçilik sahəsində **Hinduşah Naxçıvani** və onun oğlu **Məhəmməd Naxçıvani** daha çox tanınır.

Memarlıq və incəsənət. Monqolların ikinci yürüyü dövründə dağıdılan Gəncə şəhərinin bərpasına 1239-cu ildən başlandı. XIII - XIV əsrlərin qoşğasında Sultaniyyə və Mahmudabad şəhərləri salınmışdı.

Abşerondakı Mərdəkan dairəvi və dördkünc qalaları, Nardaran, Ramana qalaları, Təbrizdə Elxani vəziri Tacəddin Əlişahın tikidirdiyi "Əlişah məscidi" (sonralar "Ərk qalası" kimi tanınmışdır) Naxçıvandakı Gülüstan türbəsi, 1305 - 1313-cü illərdə Sultaniyyədə tikilmiş Olcaytu Xudabəndə türbəsi, Bərdə türbəsi (1322), Qarabağlar kəndindəki memarlıq kompleksində Qoşaminarəni birləşdirən Baştag türbəsi XIII - XIV əsrlərin çox qiymətli memarlıq abidəlidir.

Musiqi sənətinin inkişafında **Səfiəddin Urməvinin** (1230 - 1294) və **Əbdülqadir əl-Marağayının** (1353 - 1445) əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Ə.Marağayı ilk dəfə muğamların təsnifatını vermişdir.

V FƏSİL. AZƏRBAYCAN XV ƏSRDƏ

§ 15. Azərbaycan dövləti Qara Yusif Baharlı və onun varislərinin hakimiyyəti dövründə (1410 – 1468-ci illər)

Azərbaycanın XV əsr tarixi qədimdən Azərbaycanda yaşayan oğuz türk boyalarından olub, tariximizdə daha çox **Baharlı** və **Bayandurlu** kimi tanınan iki böyük nəslin siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşularaq uğur qazanması, yarı türk, yarı mongol dövləti kimi tanınmış Hülakülərdən sonra Azərbaycanda tam bir **türk dövlətçiliyinin** bərpası olunması və inkişaf etdirilməsi ilə əlamətdardır. Özlərini **türk** və ya **türkmən** (mən türkəm deməkdir - Red.) adlandıran bu iki nəslin kökü bir olub, **Oğuz xana** gedib çıxır. Bu boyaların bir - birinə çox yaxın qohum olması Əbu Bəkr Tehraninin "Kitabi Diyarbəkriyyə" əsərində verilmiş məlumatlarla bir daha təsdiqlənir. 1406-ci ildə Qara (Böyük) Yusif Baharlı ilə Qara Yuluq Osman Bayandurlu arasında tərəflərdən heç birinin üstün gələ bilmədiyi Mardin döyüşündən sonra sülh sazişi bağlayan Qara Yusif Qara Yuluq Osmana belə müraciət etmişdi: "Biz hər ikimiz türkmanik (TÜRKÜK) və bundan sonra bir - birimizə qarşı vuruşmamalıyıq. Daha düzgün və məqsədə uyğun oları ki, sən, düşmənlərimiz olan Şam (Suriya) və Rum (Osmanlı) üzərinə get, mən isə Cıgatayların (Teymurilərin) üstüna gedim."

Hələ XIV əsrə Hülakü dövlətini idarə edən Çobanilərlə Cəlairilər arasında **Azərbaycan taxtı** uğrunda mübarizə gedərkən Van gölü ətrafında və Ərcişdə yiğcam şəkildə yaşayan Baharlı oymağına **Bayram Xoca** rəhbərlik edirdi. O, Şərqi və Cənub - Şərqi Anadolunun üç bölgəsində öz hakimiyyətini qurmuşdu və 1380-ci ildə onun ölümü ilə yerinə keçən oğlu Qara Məhəmmədin dövründə (1380 - 1389) mərkəzi Van şəhəri olan bu türk boyliyinin siyasi fəaliyyət dairəsinə Azərbaycan da daxil edilmişdi. **Qara Məhəmməd** 1387-ci ildə Çapaqcır döyüşündə əmir Teymuru məglubiyətə uğratmış və bir il sonra Təbriz şəhərinə yiyələnmişdi. 1389-cu ildə Van hakimiyyətinin başına keçən **Qara Yusif** Sultan Əhməd Cəlairi ilə birlikdə Əmir Teymura qarşı mübarizəyə başlasa da, 1394-cü il **Bağdad** döyüşündə məglubiyətə uğramışdı. Qara Yusif (1389 - 1420) Sultan Əhmədlə birlikdə əvvəl Osmanlı dövlətinə sığınса da, 1402-ci il Ankara döyüşündən sonra Misir məmlük dövlətinə pənah aparmışdı. Misir sultəni Fərəc Teymurun təhdidi ilə Sultan Əhməd və Qara Yusifi həbsxanaya saldırmışdı. Həbsxanada müttəfiqlər "əbədi dostluğa" and içərək azad olandan sonra **Azərbaycanın** Yusifa çatacağı, **Ərəb İraqının** isə Sultan Əhmədə qalacağı ilə bağlı razılığa gəlmışdılər. Sultan Əhməd Yusifin yenicə doğulmuş oğlu Pirbudağı "oğulluğa" götürmüdü. 1405-ci ildə Teymuran ölümündən sonra həbsdən azad edilən Sultan Əhməd Bağdadda, Qara Yusif isə Van şəhərində hərbi qüvvə toplayaraq Təbrizə yürüş etməyə qərar vermişdilər. Ancaq andlaşmanın pozan **Sultan Əhməd** 1406-ci ildə Təbrizə daxil olmuşdu. Əhaliyə zülm edən Sul-

tan Əhməd Teymuri Əbu Bəkrin yeni hücumu qarşısında şəhəri tərk etmişdi.

Azərbaycan taxi ugurda çox böyük əzmlə siyasi mübarizəyə qoşulan **Qara Yusif** 1406-ci ildə Naxçıvana doğru irəliləyərək Araz çayı sahilində Əbu Bəkrin ordusunu darmadağın etmiş və 1408-ci ildə **Sərdrud** adlı yerdə baş vermiş həllədici döyüşdə Teymuri Miranşahı məglubiyətə uğratmışdı. Neticədə Teymurilər ölkədən qovulmuş və **Azərbaycanın cənub torpaqları** Qara Yusif Baharlılarının hakimiyyəti altına keçmişdi. 1408-ci ildə öz adına pul (təngə) kəsdirən Yusifin əsas məqsədi bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməkdən ibarət idi. 1409-cu ildə Şəki və Şirvana qoşun göndərən Yusifin bu cəhdələri uğursuz olmuşdu. 1410-cu ildə Qara Yusifin Təbriz yaxınılığında **Şənbə - Qazan** adlı yerdə keçmiş müttəfiqi Sultan Əhməd Cəlairinin qoşunlarını darmadağın etmişdi. Bu qələbə nəticəsində Sultan Əhməd **Azərbaycanda** və **İraqda** hakimiyyətin rəsmən Yusifin oğlu Pirbudağa veriləmisi haqqında fərman imzalamağa məcbur olmuşdu. Beləliklə, 1410-cu ildə paytaxtı **Təbriz** olan **Azərbaycan dövləti** rəsmən tarix səhnəsinə çıxmış oldu. 1468-ci ilədək dövlətimiz tarixdə daha çox **Baharlı kimi tanınan süllalə** tərəfindən idarə olunmuşdur. **Azərbaycanın Şirvanşahları** çıxmaqla, bütün qalan torpaqları, **Ərəb İraqı**, **Əcəm İraqı**, Anadolunun şərqi hissəsi dövlətimizin tərkibinə daxil idi. 1411-ci ildə Yusif Baharlı Təbrizdə böyük bir məclis keçirərək oğlu Pirbudağı **sultan** elan etmiş və dövlətin idarə işlərini onun vəkili kimi öz üzərinə götürmüşdü. Dövlətin rəsmi fərمانlarında "Sultan Pirbudaq xanın yarlılığıdır, Yusif bahadır sözümüz" yazılırdı, təngə adlı pulların üzərində de Pirbudağın adı göstərilirdi. Ancaq real hakimiyyət Yusifin əlinde idi. Qara Yusif mənbələrdə böyük bir hökmədar, cəsur bir savaşçı və sərkərdə kimi xatırlanır. O, yaxşı bir dövlət idarəcisi olmaqla yanaşı, xalqımızın dini inanclarına da çox böyük saygı ilə yanaşındı. Bu baxımdan Qara Yusifi mongol ağılığından sonrakı dövrün **ilk böyük türk hakimi** kimi qiymətləndirirlər. Hər zaman bir türk olmayı ilə qurur duymuş bu Azərbaycan hökmərinin qurduğu dövlətin **saray** və **idarəetmə işlərində türk dili** işlənməkdə idi. O, hətta Quranı türkcəyə tərcümə etdirmişdi və özü də bu müqəddəs kitabı türkçə oxuyurdı. Qara Yusif döyüşdən na qədər amansız olsa da, dinc əhaliyə qarşı çox rəhmiyi ididi. O, Gürcüstan bölgəsinin hakimiyyəti altına alandan sonra buradakı xristian əhaliyə öz təbəəsi kimi hörmətlə yanaşması xristian mənbələrində dəfələrlə təsdiq edilmişdir.

Qara Yusif **Şirvanşahlığı** yeni yaratdığı dövlətdən kənardə qalması ilə heç cărə barışmaq istəmirdi. Şirvanşah I İbrahimin 1406-ci ildə iki aylıq Təbrizdə öz hakimiyyətini qurması, Sultan Əhməd Cəlairini qanuni hökmədar kimi tanımışı və 1410-cu ildə oğlu Kəyumərsi Sultan Əhmədə köməyə göndərməsi onlar arasındaki münasibətləri savaş həddinə çatdırıldı. **Şirvanşah I İbrahim** yaşıının bu ahil çağında Şirvani heç kimə boyun əymədən idarə etmək fikrində idi. 1412-ci ilin dekabrında **Kür çayı** sahilində baş vermiş **döyüşdə** Qara Yusif qalib gəlmış, 60 yaşında olan İbrahim qardaşı və yeddi oğlu, eyni zamanda, müttəfiqləri **Şəki hakimi Seydi Əhməd və Kaxet çarı**

II Konstantin ilə birlikdə əsir düşmüştü. Maraqlıdır ki, Qara Yusif Kaxet çarını 130 gürcü əyani ilə birlikdə dərhal edam etdimiş, Şirvanşahın bütün döyüşçülərini heç bir ödənc almadan əsirlikdən azad etmişdi. Təbriz əhalisinin topladığı kifayət qədər böyük məbləğdə - 1200 tūmən pul ödəməklə sərbəst qalan I İbrahim Qara Yusifin Şirvan üzərində ali hakimiyyətini tamımağa məcbur olmuşdu. Əslində bu aslılıq formal xarakter daşıyırırdı və I İbrahim ömrünün sonuna qədər Şirvanı müttəqil idarə etmişdi. I İbrahimin oğlu **I Xəlilullah** (1417 - 1462) taxta çıxan kimi Baharlılardan formal asılılığla son qoyaraq Teymurilərlə yaxınlaşmış və onlarla müttəfiqlik etməyə başlamışdı.

Teymurilər də Azərbaycana olan iddialarından əl çəkməmişdilər. Teymurun varisi Xorasan hakimi **Sultan Şahrux** 1420-ci ildə Azərbaycana hücum etmiş, bu zaman müttəfiqi **Şirvanşah Xəlilullah** da ona köməklilik göstərmüşdi.

Teymurilərlə döyüşə qərar verən Qara Yusifin 1420-ci ildə qəflətən ölümü iri əmirlər arasında böyük qarışılıq yaratdı və **Sultan Şahrux** döyüşüz Təbrizi ələ keçirdi. Atasının yerinə hakimiyyətə gələn **Qara İsgəndər** (1420-1435) 1421-ci ildə **Alaşkerd yaxınlığında** Teymurilərlə döyüşə girdə, məğlub oldu. Şahrux Azərbaycanın idarəsini oğlanlarına təklif etdi, lakin Azərbaycan türklərindən ehtiyat lanan övladları bundan imtina etdilər. Şahrux Bayandurlu Əli bəyi Təbriz hakimi təyin edərək Azərbaycanı tərk etdi. Az sonra Qara İsgəndər Təbrizi geri qaytararaq yenidən Azərbaycanda öz hakimiyyətini bərpa etdi. Teymurilər Azərbaycanda qoşun saxlamadıqdan **Qara İsgəndər** əsas diqqətini Şahruxun müttəfiqi **Şirvanşahlıq** yönəltmiş, 1428-ci və 1434-cü illərdə Şirvana dağıdıcı yürüslər etmişdi. Hər iki basqın zamanı Şahrux müttəfiqi I Xəlilullahə köməyə gəlmış və İsgəndər məglubiyyətə uğradılmışdı. 1435-ci il **Təbriz məglubiyyətindən** sonra İsgəndər taxtdan salınmış və Şahruxun razılığı ilə hakimiyyətə Qara Yusifin digər oğlu **Cahanşah** (1435 - 1467) gəlmüşdi. Cahanşahın hakimiyyət illəri Azərbaycanda **nisi siyasi sabitlik, iqtisadi və mədəni dirçəliş** dövrü kimi göstərilir. Teymurilərin köməyi ilə hakimiyyətə gəlsə də, 1447-ci ildə sultan Şahruxun ölümündən sonra onlardan asılılığı qətiyyətlə rədd edən **Cahanşah** müttəqil hökmər kimi öz adına xütbə oxutduraraq, pul kəsdirdi. Şirvanşahlıqla münasibətlərdəki gərginliyi aradan qaldıran Cahanşah iqtisadi və hərbi islahat yolu ilə Azərbaycan dövlətini daha da gücləndirmişdi. Cahanşah atasından və qardaşından fərqli olaraq yaxşı təhsil almışdı və bilikli adam idi. Xarici siyasetdə və diplomatiyada tədbirli davranışlarırdı. O, Azərbaycanda mədrəsələr açdırılmış, **dövlətimizin paytaxtı Təbrizdə** möhtəşəm binalar tikdirmişdi. Təbrizdəki dünya şöhrəti **Göy məscidin tikintisində** çinidən və rəngarəng mərmərlərdən istifadə edilmişdir. Cahanşah sarayda təşkil etdiyi ədəbi məclislərə məşhur şair və ədibləri toplayır, özü də dövrünün tanınmış şairi olub, **Həqiqi təxəllüsü** ilə şeirlər yazırırdı.

Cahanşah 1446-ci ildə Bağdadı da ələ keçirərək **Ərəb İraqını** və

Farsı da yenidən dövlətimizin tərkibinə qatmışdı. Cahanşah 1458-ci ildə Teymurilərə qarşı savaşa başlayaraq bu nəhəng imperatorluğun paytaxt şəhəri olan **Herati** ələ keçirmişdi. 1459-cu ildə Teymuri hökmərə **Əbu Səidin** xahişi ilə tutulan torpaqların bir hissəsinin, o cümlədən Heratin müəyyən təzminat əvəzinə geri qaytarılmasını nəzərdə tutan Herat müqaviləsi imzalanmışdı. Lakin **Əbu Səid** bu müqavilənin şərtlərinə əməl etməmişdi. Cahanşah Azərbaycanda və İraqda oğlanlarının qiyam qaldırması xəbərini alaraq geri qayıtmaga məcbur olmuşdu. Onun xarici siyasetində Teymurilər və Şirvanşahlıqla yanaşı, **Osmanlı dövləti** ilə münasibətlər də mühüm yer tuturdu.

Cahanşahın Teymurilərlə və o zaman Diyarbəkr hakimi olan Uzun Həsənlə düşmən münasibətdə olması Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında münasibətlərin daha da yaxşılaşmasına tökan verirdi. Osmanlı sultani **II Mehmet** Macaristanın fəth olunduğu **dost Azərbaycan dövlətinin başçısı Cahanşaha** böyük sevincə xəbər vermişdi. Cahanşah isə Farsı, Əcəm İraqını ələ keçirməsi və Ərəb İraqında Bağdadı və digər qala və şəhərləri bir neçə gündə fəth etməsi, "Cığatay" tayfasının (Teymurilərin) toxumunun o diyar dan kənar edilməsi münasibəti ilə II Mehmet Fatehə (1451 - 1481) məktub göndərmişdi. Sultan Fateh isə cavab məktubunda **Azərbaycan hökmədarını** bu qələbə münasibəti ilə təbrik etmişdi. Ümumi mənafə və eyni düşmənlərə qarşı birləşmək zərurəti bu iki dövlət arasında münasibətləri o dərəcədə yüksək səviyyəyə qaldırmışdı ki, **II Mehmet** Cahanşaha məktublarında ona "həzrəti ata" - deyə müraciət edirdi. II Mehmetin 1453-cü ildə **İstanbulun** fəthi münasibətlə Cahanşaha göndərdiyi məktubda bu şəhərin "İslam dininin gücü ilə" alındıqdan danışılır və "Osmanlı tərəfindən qazanılan fəthlərin Azərbaycanın da qazandığı fəthlər" kimi qiymətləndirilmişdi.

Cahanşahın hakimiyyətinin son dövrü daxili çekişmələr, qiyamlar, iri əyanların özbaşınalıqlarına qarşı və Bayandurlu Həsənlə mübarizə şəraitində keçmişdir. 1467-ci il noyabrın 10-da **Muş döyüşündə** Bayandurlu Həsən tərəfindən məğlub edilərək öldürülən Cahanşahın yerinə taxta **Həsənəli** çıxdı. Həsənəli Qara Yusif nəslinin Azərbaycan taxtında son nümayəndəsi oldu.

§ 16. Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın daxili və xarici siyaseti (1468 - 1501-ci illər)

Bayandurlu tayfası 12 oğuz boyundan biri olmaqla, ta qədimdən Azərbaycanın Göyçə gölü, Qarabağ, Naxçıvan, Alagöz dağları və Arazdan cənubdakı torpaqlarında yaşayırırdı. Bayandurlu tayfa birliyinə pornək, əfşar, bayat, qacar, düzər, hacılı və digər oğuz boyları daxil idi. **Bayandurlu** nəslinin nümayəndəsi **Qara Yuluq Osman** (1394 - 1434) 1402-ci il Ankara savaşından sonra **Diyarbəkr bəyliyini** yaratmış və öz adından pul kəsdirmişdi. 1453-cü ildə bəyliyin başına keçən Həsən bəy qısa müddət ərzində

Bayandurlulara bağlı olan **bütün oğuz türk boylarını** siyasi baxımdan bir-ləşdirmiş və hərbi qüvvə toplayaraq Cahanşaha qarşı mübarizəyə başlamışdı. O, 1467-ci ildə Muş döyüşündə Azərbaycan hökmərdə Cahanşaha qalib gəldikdən sonra Təbrizdə onun oğlu Həsənəlinin də müqavimətini qırıb şəhəri ələ keçirmişdi. Beləliklə, Azərbaycan dövlətində yeni - **Bayandurlu sülaləsinin** hakimiyyəti başladı. Bu sülalənin dövründə bütün **Cənubi Azərbaycan, şimalda Kür çayına qədər bütün Qarabağ, Ərəb İraqı, Əcəm İraqı** dövlətimizin tərkibinə daxil idi. Dövlətimizin başçısı Sultan **Həsən** 1468-ci ildə Təbrizdə taxta çıxarkən II Mehmetə məktubunda yazdırdı: “**İndi bütün Azərbaycan, İraq, Fars, Kirman, Shiraz, Ərəb İraqı bizim hökmümüz altındadır.**” Müəyyən vaxtlarda Tiflis də daxil olmaqla, Şərqi Gür-cüstan da dövlətimizin tərkibində olmuşdur. **Təbriz** isə paytaxt şəhər statusunu saxlamışdı. Dövrünün görkəmli siyasetçisi və cəsur sərkərdəsi olan Həsən padşahın hakimiyyətə gəlməsi xalqımız tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Ancaq Teymuri hökmərdə **Əbu Səid** Azərbaycanla bağlı planlarının alt - üst olduğunu görüb, 1468-ci ildə böyük ordu ilə ölkəmizə hücum etdi. Həsən padşah bütün siyasi, hərbi və diplomatik bacarığını işə salaraq **Şirvanşah Fərrux Yasar və Ərdəbil hakimi Şeyx Heydərlə** Teymurilərə qarşı ittifaq yaratdı. 1469-cu ildə Muğan düzündə **Mahmudabad döyüşündə** Əbu Səidin qoşunları darmadağın edildi və bununla da dövlətimiz üçün əsas təhlükələrdən biri aradan qalxdı. Sultan Həsən Əbu Səidi məğlub etdikdən sonra **Teymuri xanədanı** üzərində siyasi təsirini gücləndirməyə çalışırdı. II Mehmetə məktubunda bununla bağlı yazdırdı: “Böyük padşah sultan Hüseyin Bayqaradan bizi elçi heyəti goldı. Onlar pullarını və xütbəni bizim hüməyün adımızla bəzədilər və öz itaətlərini göstərdilər.” Sultan Həsən böyük bir qoşun yollayaraq Xorasan vilayətini Herat hakimi Hüseyin Bayqaranın əlin-dən aldı və vassalı olan Teymuri xanədanının üzvü, şahzadə Yadigar Mə-həmmədi Herat şəhəri daxil olmaqla, Amudərya çayından Hindistan sərhəd-lərinə qədər olan torpaqlara hakim təyin etdi. O, Xorasanın idarəsini də Yadigar Məhəmmədə ona tapşırmışdı.

Sultan Həsən mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək üçün hərbi köçəri əyanların müqavimətini qırmağa və ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etməyə çalışırdı. Dövlətin maliyyə - vergi sistemində atılan ən mühüm addım “**Qanunnamə**”nın verilməsi oldu. Məqsəd **vergi sisteminə** qaydaya salmaq və bu sahədə məmurların və əyanların özbaşınaqlarına son qoymaqdan ibarət idi. Hətta XVI əsrə, Səfəvilərin dövründə belə bəzi dəyişikliklərlə qüvvədə qalan bu “Qanunname” ilə əhalidən alınan vergilərin əsas növləri dəqiqləşdirildi və onun həcmi azaldıldı. Monqollardan qalan və sənətkarlığın, ticarətin inkişafına əngəl olan **tamğa** vergisinin həcmi yarıya qədər azaldıldı, karvansaralardan alınan gömrük (bac) vergisi dəqiqləşdirildi. Sultan Həsən Azərbaycanın şəhər və bölgələrini inkişaf etdirmək üçün böyük pul vəsaitləri ayırdı. Onun dövründə **Təbriz, Sultaniyyə və Şamaxı** ən böyük ticarət mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərirdi. Təbriz şəhərinin illik gəliri 87500

tümən, Şamaxının isə 11300 tümən olmuşdu. Mənbələrdə “ədalətli sultan” adlandırılan **Həsən padşah** Azərbaycanda elmin, təhsilin və ümumilikdə mədəniyyətin inkişafına xüsusi qayğıyla yanaşırırdı. Onun dövründə Təbriz saray kitabxanasının fəaliyyəti genişlənmiş və Təbriz miniatür məktəbinin əsası qoyulmuşdu.

Osmanlı və Avropa dövlətləri ilə münasibətlər

Sultan Həsən Bayandurlunun dövründə xarici siyasətdə **Osmanlı və Avropa dövlətləri** ilə münasibətlər əsas yer tuturdu. Şərqdə geniş işğallara başlayan Osmanlı dövləti ilə münasibətlər kəskin xarakter almışdı. Strateji bölgələr və Qərəb - Şərqi ticarət yollarına nəzarət üstündə bu iki türk dövlətinin mənafələri kəskin şəkildə toqquşurdu. Üstəlik, Osmanlı sultani II Mehmet Fateh Azərbaycandakı ipək istehsalı mərkəzlərini ələ keçirmək istəyirdi. Həsən padşah Osmanlı dövlətinin bu addımlarının qarşısını almaq, Avropa ölkələri ilə birbaşa ticarət qurmaq və ordusunu müasir odlu silahlara və toplarla təmin etmək üçün fəal xarici siyaset yürüdü. Mənafə ümumiliyinə görə Osmanlıya düşmən olan Avropa dövlətləri Həsən padşaha özlərinin təbii müttəfiqi kimi baxırdılar. Osmanlı ilə münasibətlərin kəskinləşməsinə əsas səbəb Həsən sultan hələ Diyarbəkr hakimi olanda ortaya çıxan **Trabzon məsəlesi** olmuşdu. Qara dəniz sahilində yerləşən Trabzon - Yunan imperatorluğu Azərbaycan tacirləri üçün Qara dənizə əsas çıxış olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycanın Osmanlıya qarşı hərbi - strateji baxımdan müttəfiqi idi. Eyni zamanda Həsən padşah Trabzon imperatorunun bacısı Teodora (Dəspinə xatun) ilə evlənmişdi. 1461-ci ildə Trabzon uğrunda Həsən Bayandurlu ilə II Mehmet arasında **Qoyluhisar döyüşü** baş vermiş və Osmanlılar məğlub olmuşdular. Sultan Həsənin anası Sara xatun bir diplomat kimi Osmanlılarla aparılan danışqlarda savaşın dayandırılmasına nail olmuş və bu məsələ ilə bağlı 1461-ci ildə **Yassıçəməndə sülh sazişi** bağlanmışdı. Nəticədə Diyarbəkr bəyləyi Osmanlı ilə böyük məharibə təhlükəsindən xilas olsa da, Trabzonu Osmanlı işgalindən xilas etmək mümkün olmamışdı. Sara xatunun “Trabzon nədir ki, sultan böyük bir ordu ilə əziyyətə qatlaşib yola çıxır?” - sualına Mehmet Fateh belə cavab vermişdi: “**Əlimizdəki qılınc İslamin qılıncıdır. Məqsəd qala fəth etmək deyil, bu yeri müsəlmanlara Vətən yapmaqdır. Bu yolda nə qədər əziyyət çəksək yenə azdır.**”

1461-ci il oktyabr ayının 26-da II Mehmet Trabzon imperatorluğunun fəthini başa çatdırdı. Trabzon xəzinəsində olan ən dəyərli nə varsa, Sultan Sara xatuna ərməğan etdi. Trabzonun süqutu ilə Həsən padşah Qara dənizə yeganə çıxış yolunu və hərbi - strateji müttəfiqini itirdi. Eyni zamanda Osmanlı dövləti ilə münasibətlər daha da kəskinləşdi.

1468-ci ildə Təbrizdə hakimiyyətə yiylənərək böyük Azərbaycan dövlətinin başçısı olan Bayandurlu Sultan Həsənin Avropa siyaseti müasir odlu silahlara və toplar almaqla yanaşı, başlıca olaraq Osmanlıya qarşı müttəfiq axtarışına yönəlmüşdi. Geniş diplomatik fəaliyyətin nəticəsində Azərbaycanla

Venesiya Respublikası, Vatikan, Neapol krallığı, Macaristan və Kipr arasında **Osmanlıya qarşı hərbi ittifaq və birgə müharibə planı** hazırlanmışdı. Plana görə Sultan Həsənin qoşunları Aralıq dənizi sahillərinə çıxmış, Avropadan göndərilən odlu silahı və artilleriyani qəbul etdikdən sonra müttəfiqlərin İstanbula birgə yürüyü başlamalı idi. 1472-ci ilin yazında həmin plana uyğun olaraq Sultan Həsən Osmanlı üzərinə yürüşə başladı. O, **Qeyşəriyyə** yaxınlığında Osmanlı ordusunu məğlubiyyətə uğradıb, Aralıq dənizi sahillərinə yetişsə də, Avropalı müttəfiqləri gəlib çıxmışdır. **Beyşehir savaşında** məğlubiyyətə uğrayan Sultan Həsən geri qayıtmalı oldu. Beləliklə, onun Avropadan odlu silah almaq və müttəfiqləri ilə Aralıq dənizi sahilində birləşmək planı xristian dövlətlərinin xəyanəti nəticəsində boşça çıxdı. 1472-ci ildə Sultan Həsənlə Osmanlıya qarşı hərbi ittifaq bağlayan **Venesiya Respublikası** müttəfiqinə kömək etmək əvəzinə, Osmanlı sarayında Misir və Suriyadan keçən quru yollarda ticarət imtiyazları qazanmaq üçün gizli danışıqlar aparırdı. Maraqlıdır ki, Venesiya Senati yalnız 1473-cü ilin yanvar ayında Azərbaycana odlu silah göndərmək haqqında qərar qəbul etmişdi. Sultan Həsən 1473-cü ilin yanvarında Osmanlı ilə yeni savaşa başladı. 1473-cü ilin avqust ayının 1-də baş vermiş **Malatya döyüşündə** Sultan Həsən hərbi sərkərdəlik bacarığı və taktikası nəticəsində qalib gəlsə də, avqustun 11-də **Tərcan (Otluqbəli) döyüşündə** Osmanlı tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradıldı. 1472 - 1473-cü illər savaşında məğlubiyyətimizin əsas səbəbi Osmanlı ordusunun güclü artilleriya və odlu silaha malik olması, Avropadakı müttəfiqlərin xəyanəti, Misir və Suriyada Osmanlıya qarşı çıxan qüvvələrdən istifadə edilməməsi idi. Buna baxmayaraq, Osmanlının Şərqə doğru işğallarının qarşısı alındı və II Mehmetin Azərbaycanı ələ keçirmək planı boşça çıxdı. Bundan sonra, Sultan Həsən ayrı-ayrı Avropa ölkələrinin Osmanlıya qarşı birlikdə savaşmaq təkliflərini qulaqardına vurur və Avropa elçilərinin onun sarayında uzun müddət qalib, Osmanlıya qarşı müəyyən "zərərlə" fəaliyyət göstərməsinə imkan vermirdi. O, **Avropa diplomatiyasının iki türk dövlətini qarşı - qarşıya qoyub, hər ikisini zəiflətmək siyasetini** artıq yaxşı dərk etmişdi.

Sultan Həsən hərbi - köçəri əyanların mərkəzdənqəçmə meyllərinin təzahürü kimi 1474-cü ildə Şirazda baş vermiş qiyamı yatırmaq üçün böyük hərbi qüvvə sərf etməli oldu. Qiyamın rəhbəri olan oğlu **Uğurlu Məhəmməd** qəçib Osmanlı sarayına sığınaraq II Mehmetin qızı ilə evlənmişdi. Sultan Həsən tarixi məsələn türk torpaqları olan Tiflisin və ümumiyyətlə Şərqi Gürcüstanın dövlətimizin tərkibinə daxil edilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1474 - 1477-ci illərdə, mənbədə deyildiyi kimi, "İslamın qalib gəlməsi və dinimizin güclənməsi naminə işığın bayrağını küfrün qaranlıq ölkəsinə yönəldərək kafir qalalarını dağıtmaq, cəhalət və dinsizliyin kökünü kəsmək üçün Gürcüstan üzərinə **müqəddəs yürüşə (cihada)** yollandı." Nəticədə **Tiflis** də daxil olmaqla, **Şərqi Gürcüstan** Azərbaycan dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

Sultan Həsənin dövründə **Moskva knyazlığı** və **Qızıl Orda** dövləti ilə də iqtisadi və diplomatik əlaqələr saxlanılmışdı. Qızıl Orda dövləti danışıqlar yolu ilə Təbriz sarayından öz cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyinə təminat almışdı. Bu məsələn və türk dövləti ilə yaxşı münasibətlərini daha üstün tutan Sultan Həsən 1475-ci ildə **Moskva knyazı III İvanın** Qızıl Ordaya qarşı ittifaq bağlamaq haqqında təklifini rədd etmiş və rus elçisini geri göndərmişdi.

Azərbaycan Sultan Həsənin varislərinin hakimiyyəti dövründə

1478-ci ildə Sultan Həsənin vəfatından sonra taxta oğlu **Sultan Yaqub** çıxdı. Sultan Yaqubun hakimiyyəti dövründə (1478 - 1490) ölkə daxilində nisbi sabitlik hökm sürdü. **Şirvan taxtı** ilə ənənəvi dostluq münasibətləri Şirvanşah Fərrux Yasarıq qızı ilə nigahdan sonra daha yüksək səviyyəyə çatmışdı. Qohumları olan (Sultan Həsən bacısını Şeyx Cüneydə, qızını isə onun oğlu Şeyx Heydərə vermişdi) **Ərdəbil şeyxləri** ilə münasibətləri isə pisləşmişdi. Sultan Yaqub 1480-ci ildə **Misir və Suriya** hökmərinin ordusunu məğlubiyyətə uğratmışdı. Sultan Yaqubun ölümündən sonra Azərbaycan Bayandurlu səltənətində hakimiyyət uğrunda mübarizə və siyasi çekişmələr gücləndi. Taxta çıxan Sultan Baysunquru (1490 - 1492) **Bərdə döyüşündə** yenən iri əyanlar Sultan Həsənin nəvəsi **Rüstəm Mirzəni** hakimiyyətə gətirdilər. Rüstəm Mirzə (1492 - 1497) Bayandurlu taxtinin ən çox soyurqal paylayan hökmərdəri kimi yadda qaldı. Əsas məqsədi iri əyanlardan özünü dayaq yaratmaq olsa da, soyurqal alan iri əyanlar get - gedə mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaqdan boyun qaçırmaga başladılar. Uğurlu Məhəmmədin Sultan II Mehmetin qızından olan oğlu **Sultan Əhməd** Osmanlı dövlətinin köməyi ilə 1497-ci ildə Rüstəm Mirzəni hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı. Osmanlı dövləti bu yolla Azərbaycan taxt - tacını ələ keçirmək istəyirdi. Tarixdə **Gödək Əhməd** kimi tanınan bu Sultanın çox qısa, yeddi aylıq hakimiyyəti dövründə bir sira mühüm islahatlar keçirildi. İlk növbədə mərkəzdənqəçmə meyllərinin qarşısını almaq üçün **ırsı soyurqalların ləğv edilməsinə** başlandı. Onun verdiyi fərmanda deyilirdi: "İrsi soyurqallar məhv edilsin və bundan sonra verilməsin." O, şəriətdə olmayan iyirmiyədək qeyri - qanuni vergini ləğv etdi. İri hərbi əyanlar mövqelərinin daha da sarsılıcagından qorxaraq 1497-ci ildə qiyam qaldıraraq bu ağıllı hökmərdə devirdilər. Nəticə acinacaqlı oldu. Daxili siyasi mübarizə daha da gücləndi. 1499-cu (1500-cü il də yazılır) ildə dövlətimizin ərazisi Bayandurlu şahzadələri **Əlvənd Mirzə** və **Murat Mirzə** arasında bölüşdürüldü. Dövlətimizin özəyi sayılan **Azərbaycan ərazisi** Əlvənd Mirzə, **Əcəm İraqı** və **Diyarbakır bölgələri** isə Murad Mirzə tərəfindən idarə olunmağa başlandı. Bu bölünmə Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyətini daha da zəiflətdi və nəticədə Səfəvilər 1501-ci ildə Əlvənd Mirzənin, 1503-cü ildə isə Murad Mirzənin hakimiyyətinə son qoydular.

XV əsrə Azərbaycanın sosial - iqtisadi həyatı

XV əsr Azərbaycanının təsərrüfat həyatı haqqında ən dolğun məlumatlar Azərbaycan coğrafiyasunasi Əbdürəşid Bakuvi, rus səyyahı Afanasi Nikitin, Venesiya elçiləri Ambroco Kontarini, İosafat Barbaro və alman səyyahı İohan Şiltberker tərəfindən verilmişdir. Azərbaycanın ipəkçilik təsərrüfatı beynalxalq əhəmiyyət daşıyır. **Şirvan ipəyi** Avropa və Asiya ölkələrində böyük şöhrət qazanmışdır. A.Kontarini xatirələrində qeyd edirdi ki, Avropa və Asiya ölkələrində Şirvan ipəyindən əla məxmər hazırlanır. Şamaxıda hazırlanın ipək Venesiyada "talaman ipəyi" adı ilə məşhur idi.

Şiltberker Şirvan ipəyindən Dəməşqdə, Kaşanda, Bursada, Venesiya-da və başqa şəhərlərdə yaxşı parçalar hazırlanlığını, əla məxmər toxunduğunu qeyd edirdi. Gözəl ipək parçalar, güləbətin, pambıq, bez, qumas parçalar və qiymətli daşlar Şamaxı bazarında satılan əsas mallar idi. Şamaxıdan xam ipək, ipək parçalar Moskva dövlətinə, Venesiya, Kiçik Asiya, Suriya, İraq və başqa ölkələrə ixrac olunurdu. Avropa ölkələri (Venesiya Respublikası, Roma papalığı, Neapol krallığı, Avstriya - Macaristan, Çexiya, Alman dövlətləri, Burqundiya hersoqluğu və s.) Azərbaycanla geniş ticarət əlaqələri saxlayırdılar.

XV əsrə Azərbaycanın dövlət başçıları **padşah** titulu daşıyırırdılar. Şirvanda isə dövlət başçısı **şah** adlanırdı. Həsən padşah Osmanlı və Teymuri hökmardarları kimi **sultan titulunu** qəbul etmişdi. Dövlətimizdə baş komandan **əmir-əl-ümərə (əmirlər əmiri)** adlanır, padşahdan sonra ikinci şəxs sayılırdı. Sonrakı yeri mövlana (ağa) ləqəbini daşıyan **sədr - əzəm** tuturdu. O, ruhaniyərə, vəqflərə, mədrəsə və dini müəssisələrə, onlardan vergi toplanılmasına və məhkəmə işlərinə başlıq edirdi. Sonra **baş vəzir** galırdı. O, daxili idarə və xarici işlərə, maliyyə məsələlərinə nəzarət edirdi. Ölkə əyalət - vilayət, tūmən və nahiyələrə bölündürdü. Orduda ali rütbəli şəxs **əmir** adlanırdı. Ordunun sıravi heyəti süvarilər, oxatanlar və xidmətçilərdən ibarət idi. Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Şirvanşahlıqla birlikdə **Azərbaycan ordusunda** 160 min döyüşü var idi.

Torpaq sahibliyi və vergilər. XV əsrə torpaq mülkiyyətinin əsas forması var idi: 1. Divan (dövlət). 2. Xassə (sülalə). 3. Mülk (irsı). 4. Vəqf (dini). 5. Soyurqal

Soyurqal iqta əvəzinə verilən və irsən keçən torpaq idi. Soyurqal sahibi **inzibati, vergi və məhkəmə toxunulmazlığı hüququna** malik idi. Soyurqal sahibinin belə geniş hüquqə malik olması onun dövlət üçün saxladığı hərbi dəstənin bütün xərclərinin özü tərəfindən ödənilməsi ilə bağlı idi.

Kəndlilərin ümumi istifadəsində olan icma torpaqları dövlət xəzinəsinə məxsus idi.

Şirvanşah Fərrux Yasarın 1474-cü ildə imzaladığı sənəddə 5, Bayandurlu şahzadəsi Qasımın 1498-ci ilə aid soyurqal sənədində 31 verginin adı çəkilmişdir. Uzun Həsənin "Qanunnamə" sinə əsasən kəndlilərdən məhsulun 1/5 hissəsini təşkil edən **malcəhat** adlı məhsul vergisi alınırdı.

Kəndlilər sudan istifadəyə görə **bəhrə**, maldarlar otlaqdan istifadəyə görə **çobanbəyi**, sənətkar və tacirlər **tamğa və bac** vergisi ödəyirdilər. Xristian əhalidən **can vergisi** alınırdı.

Şəhərlər və ticarət. XV əsrin 30 - 80-ci illərində Cahanşahın, Sultan Həsənin və Sultan Yaqubun hakimiyyətləri dövründə Azərbaycanın şəhər həyatında canlanma baş vermişdi. İspan səyyahı Klavixo **Təbrizi** ölkənin ən böyük şəhəri kimi göstərmışdı. XV əsrin ikinci yarısında Xəzər dənizində əsas limana çevrilən **Bakı** Moskva və Mərkəzi Asiya ilə ticarətdə mühüm rol oynayırdı. **Təbriz, Gəncə, Ərdəbil, Şamaxı** şəhərləri toxuculuq və ipəkçilik mərkəzləri kimi tanılmışdı. Təbriz və Şirvan xalçaları bütün dünyada məşhur idi. Dulusuluğun ən böyük mərkəzi Təbriz idi. Venesiya elçisi Kontarini Şamaxının zəruri məhsulların çıxlığı baxımından Təbrizdən də əlverişli olduğunu qeyd etmişdir. Qərblə ticarətdə Azərbaycan ipəyi xüsusi rol oynayırdı. 1475-ci ildə Şamaxıda olan Kontarini yazdı: "Bu şəhərdə bizdə "Talaman ipəyi" adı ilə məşhur olan ipək istehsal olunur."

XV əsr Azərbaycan mədəniyyəti

Bu dövrdə Azərbaycanda əsas təhsil müəssisələri məktəb və mədrəsələr idi. Dövrün böyük filosofu **Nəsimi** idi. Nəiminin davamçısı olan digər filosof **Əbdülhəsən Əli-ül-Əla** hürufiliyi yayırdı.

XV əsrə coğrafiya və tarix elmi də inkişaf edirdi. Azərbaycan coğrafiyasunasi **Əbdürəşid Bakuvi** Azərbaycan tarixinə və coğrafiyasına həsr edilmiş çox qiymətli əsər yazılmışdır.

Şamaxılı filosof və münəccim (astronom) **Seyid Yəhya Bakuvi**, coğrafiyaçı və tarixçi **Cəlaləddin Məhəmməd Dəvvani** kimi alımlər də həmin dövrdə yaşayıb - yaradırdılar. **Əbdülqadir Marağayı** Yaxın və Orta Şərqi geniş yayılmış müğamlar və mahnilər yaratmışdı. Azərbaycan rəssamlarından **Əmir Dövlətyar, Əbdül Müsavir** dənə məşhur idilər. XV əsrə Bakıda **Şirvanşahlar saray kompleksi** inşa edilmişdir. Bu kompleksdə divanxana və "Bayıl daşları"nın bədii tərtibatı diqqəti cəlb edir. 1465-ci ildə Cahanşahın əmri ilə **Təbrizdə Götə məscid**, Yaqub padşahın əmri ilə 1483-cü ildə "**Həşt behişt**" adlı **saray kompleksi**, Sultan Həsənin əmri ilə **Təbrizdə Qeyşəriyyə (Örtülü bazar)** və **Həsən padşah cəməsi** ucaldılmışdır. XV əsrin ən görkəmli memarlıq abidəsi Şirvanşah I Xəlilullah tərəfindən Bakıda inşa etdirilmiş Şirvanşahlar saray kompleksidir. Divanxana, Seyid Yəhya Bakuvinin məqbərəsi, Şirvanşah I İbrahimin anası və oğlu üçün hazırlanmış qəbir və Şah məscidi memarlıq baxımından çox qiymətli abidələrdir. XV əsr Azərbaycan memarlıq abidələrindən Dərbənddə tikilmiş "Darülqiyamət" adlı qalani (1421 - 1422), Dərbənd divarlarının "Qırıxlər" qapısını, Bakıda İçərişəhərdə tikilmiş "Cümə məscidi"ni (1438 - 1439), Qəbələ rayonu Həzrə kəndində ucaldılmış Şeyx Bədrəddin məqbərəsini (1447), Mərdəkanda Tubaşah məscidini, Səngəçalda (Bakının 40 km - də) tikilmiş karvansaranı göstərmək olar.

VI FƏSİL. AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ XVI - XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

§ 17. Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi

"Səfəviyyə" dini ordəni və qızılbaşlıq. Səfəviyyə dini dərvish təriqətinin əsası **Şeyx Səfiəddin** tərəfindən (1254 - 1334) XIII əsrin sonlarında qoyulmuşdur. Mənbələrdə "Türk piri", yəni **müqqədəs türk** adlandırılın **Şeyx Səfiəddin** Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində doğulmuşdu və bütün Ərdəbil əhalisi Şeyxin müridləri hesab olunurdu. Ərdəbil şeyxlərinin Azərbaycandan başqa Kişik Asiyada, İraqda, Farsda da çoxlu ardıcılıları vardı. Səfəviyyə təriqəti issa çoxlu vəqf əmlakına sahiblik edirdi. Böyük fateh Əmir Teymur Ankara savaşından (1402) onun tərəfində vuruşaraq böyük şücaat göstərmiş Ərdəbil şeyxi **Xoca Əliyə** xüsusi ehtiramla yanaşaraq Rum və Şamdan əsir apardığı xeyli sayıda əhalini xidmət üçün onun ixtiyarına vermişdi. Səfəvi şeyxləri yarımköçmə və oturaq əhalini öz tərəflərinə çəkmək üçün belə bir təbligat aparırdılar ki, şəriətdə nəzərdə tutulmayan çoxlu sayıda vergi və mükəlləfiyyət tələb etməklə, xalqın güzaranını ağırlaşdırıran rəsmi (sünni) məzhəbli hökmardarların (təbii ki, Bayandurluların, Şeybanilərin, Şirvanşahların) hakimiyyətinə son qoymadan "ədalətli cəmiyyət" qurmaq mümkün deyildir. Ədalətli "Mehdi səltənəti"nin qurulması isə yalnız şəhər məzhəbli hökmardarların, yəni Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsindən asılıdır. Ərdəbil hakimi **Şeyx Cüneyd** (1447 - 1460) siyasi sahədə nüfuz qazanmaq uğrunda mübarizəyə Şirvandan keçməklə, Şimali Qafqaza kafirlərə qarşı "cihad yürüşünə" çıxmaqla başladı. Ancaq 1460-ci ildə **Samur** sayılı sahilindəki döyüşdə Azərbaycan hökmərdarı Cahansah və Şirvanşah I Xəlilullah tərəfindən məglubiyyətə uğradılaraq öldürüldü. Şeyx Cüneydin oğlu **Şeyx Heydərin** dövründə (1460 - 1488) Səfəvi təriqətinin müridləri başlarına 12 imamın şərifinə 12 zolaqlı çalma qoyduqlarından onlar qızılbaş adlanmağa başladılar. Üç dəfə Şirvana və Dağıstana yürüş edən Şeyx Heydər 1488-ci ildə Şamaxıda böyük dağıntılar və qırğınlar törətsə də, Şahdağın ətəyində **Tabasaran yaxılığında** Sultan Yaqubun və Şirvanşahın birləşmiş qüvvələri tərəfindən məglub edilərək öldürüldü. Şeyx Heydərin oğlu Sultan Əli isə 1494-cü ildə Bayandurlu Sultan Rüstəm tərəfindən Şəməsi döyüşündə öldürüldükdən sonra Səfəviyyə ordeninin başçısı olan **İsmayıli** qızılbaşlar Lahicanda yerli hakim Mirzə Əlinin sarayında gizlətdilər. Sultan Rüstəmin adamları İsmayıli tələb etdikdə, Mirzə Əli onu səbətə qoyub ağacdan asaraq rahatlıqla Qurana əl basıb and içmişdi ki, İsmayılin ayağı Gilan torpağında deyildir və bu yolla yaxın gələcəyin **böyük Azərbaycan hökmərəni** ölüm təhlükəsindən xilas etmişdi.

XV əsrin sonunda Azərbaycanda siyasi sabitliyin pozulmasından və Bayandurlu nəslindən olan Sultan Əlvənd və Sultan Muradın yeritdiyi yanıtmaz siyaset nəticəsində əhalinin narazılığının gündən - günə artmasından

qızılbaşlar məharətlə istifadə edərək siyasi səhnəyə çıxdılar. Dövrün salnaməcisi Əbdi bəyin yazdığına görə "Bayandurlu səltənətinin pozulması, yəni hakimiyyətin iki əmioğlu Əlvənd və Murad arasında bölünməsi xəbəri" də qızılbaşları İsmayıllı başda olmaqla, **Azərbaycan taxt - tacı uğrunda** daha qətiyyətlə siyasi mübarizə aparmağa ruhlandırmışdı.

Azərbaycan taxtı uğrunda savaşda Səfəvilərin uğur qazanması.

Səfəvi hökmərdarı I Şah İsmayılin (1501 - 1524) daxili və xarici siyaseti

1499-cu ildə Lahicanı tərk edən İsmayıllı onun ətrafında birləşən qızılbaş müridləri ilə tərəfdarlarının çox olduğu Şərqi Anadoluya gəlib, 1500-cü ilin yazında **Ərzincanda** müşavirə keçirtdi. Müşavirədə Şirvanşahlıq üzərinə yürüş haqqında qərar çıxarıldı. 1500-ci ilin payızında İsmayılin başçılıq etdiyi qızılbaş qoşunu **Şamaxını** tutdu. Gülüstan qalasının yaxınlığındaki **Cabani** adlı yerdə baş verən döyüşdə qızılbaşlar qalib gəldilər, Şirvanşah Fərrux Yasar öldürülü və Şirvan xəzinəsinin bir hissəsi ələ keçirildi. 1501-ci ilin yazında **Bakı şəhəri** mühəsirəyə alındı, üç həmlədən sonra şəhər tutuldu və Şirvanşahların Bakı sarayında saxlanılan zəngin xəzinəsi ələ keçirildi. Bayandurlu sultani Əlvənd Mirzənin Təbrizdən qoşunla Araz çayından şimala doğru yürüşə başlaması qızılbaşların Gülüstan qalasının mühəsirəsini yarımcıq saxlayıb, bütün əsas hərbi qüvvələrini ona qarşı yönətməsinə səbəb oldu. Bu zaman cəmi 14 yaşı olan gənc İsmayıllı silahdaşları olan qızılbaş əmirlərindən soruşmuşdu: "**Sizə Gülüstan qalası lazımdır, yoxsa Azərbaycan taxtı?**" İsgəndər bəy Münçi yazır ki: "Müqədəs Səfəvi xanədanının etiqad sahibləri belə cavab vermişdilər: "**Azərbaycan taxtı.**" Bu bilgilər sübut edir ki, gəncliyinə baxmayaraq İsmayıllı hənsi taxt - taca sahib olacağını və hənsi dövlətdə iqtidara gələcəyini aydın şəkildə dərk edirdi. Əlvənd Mirzənin 30 minlik ordu 1501-ci ilin yayında **Şərur düzü döyüşündə** darmadağın edildi. Bu döyüşün əhəmiyyəti onda ididir ki, qızılbaş qoşunu üçün Təbrizə yol açıldı və 1501-ci ilin payızında Təbriz şəhərinə daxil olan İsmayıllı özünü təntənəli şəkildə şah elan etdi. Bununla da, **Azərbaycanda Səfəvi sülaləsinin uzunmüddətli hakimiyyət dövrü (1501 - 1736)** başlandı.

I Şah İsmayıllı (1501 - 1524) 12 imamın adına və öz adına xütbə oxutdurub, pul kəsdirdi. Səfəvilər dövründə dövlətimizin paytaxtı 1555-ci ilə qədər **Təbriz şəhəri** olmuşdur. **Dövlətimizin ordusu** qızılbaş türk soylarından təşkil olunmuşdu. Mərkəzi dövlət aparatında - şah sarayında bütün vəzifələr, hərbi rəhbərlik, maliyyə idarələri, vilayətlərin idarəciliyi **Azərbaycan Türk əyanlarının** əlində idi. Şah sarayında, dövlət işlərində, orduda və qismən diplomatik yazışmalarda **Azərbaycan Türk dili** işlədirildi.

Bayandurlu səltənətindən fərqli olaraq mənbələrdə "Dövləti qızılbaş", çox zaman isə "Səfəvi" adlandırılın dövlətimizin ərazisi bəylərbəyiliklərə bölünmüdü. Siyasi pərakəndəliyi aradan qaldıraraq Azərbaycan torpaqlarını vahid mərkəzləşmiş bir dövlətdə birləşdirməklə Səfəvilər tariximizdə

müqayisə olunmayacaq dərəcədə əvəzsiz rol oynadılar.

Azərbaycan taxtına əyləşən I Şah İsmayıllı əsas siyasi və təhlükəli rəqibi olan Bayandurlu Sultan Muradı sıradan çıxartmaq üçün yürüşə başladı və 1503-cü ildə **Həmədan yaxınlığında Almaqulağı döyüşündə** Sultan Muradın ordusunu darmadağın etdi. Kirman, Şiraz, İsfahan, Qum ələ keçirildi. 1508-ci ildək demək olar ki, **Əcəm İraqı və Ərəb İraqı** qızılbaş ordusu tərəfindən ələ keçirilmişdi. 1510-cu ildə **Bağdad şəhəri** də Səfəvilərin tərkibinə daxil edildi. **Xorasan uğrunda** Özbək hakimi Şeybani xanla mübarizə başladı. Şeybani xan Mərv qalasında uzunmüddətli müdafiə tədbirləri görədə, Şah İsmayılin hərbi taktikasına aldanaraq qoşunu qaladan çıxardı. 1510-cu il dekabrın 1-də baş vermiş **Mərv döyüşündə** Özbək qoşunu məğlubiyətə uğradıldı, Şeybani xan isə öldürüldü. Mərv döyüşü nəticəsində çox böyük strateji əhəmiyyətli **Xorasan vilayəti** dövlətimizin tərkibinə qatıldı. Fərat çayından Amudərya çayına dək geniş ərazilərdə Səfəvilərin hakimiyəti bərqərar oldu. Bu qələbə nəticəsində dövlətimiz o dövrə Şərqdə və bütün dünyada çox güclü olan Osmanlı dövləti ilə rəqabət apara biləcək böyük bir imperatorluğa çevrildi.

Şah İsmayıllı bundan sonra əsas diqqətini Anadoluya yönəltdi. Bu ərazidə **qızılbaşlığın yayılması** dini müstəvidə Səfəvi - Osmanlı münasibətlərini kəskinləşdirən məsələlərdən biri oldu. Bu işin zahiri tərəfi idi. Əslində bu iki güclü türk müsəlman dövlətinin maraqları **strateji bölgələr və Avropa - Şərqi ticarətində üstünlük qazanmaq məsələsində** kəskin şəkildə toqquşurdu. 1504-cü ildə Osmanlı sultani II Bəyazid Şah İsmayıllı Səfəvini Azərbaycan hökməndə kimi tanımışdı. Ancaq Şah İsmayıllı 1512-ci ildə Kiçik Asiyada Malatya və Qarahisarı ələ keçirməsi, Sultan Səlimin hakimiyəti dövründə bu iki dövləti qarşı - qarşıya qoydu. I Şah İsmayıllı Avropa siyaseti ipək ticarətindən daha çox siyasi məqsədlər güdürdü. 1507 - 1508-ci illərdə Venesiya, Neapol, Roma papalığı ilə əlaqələr saxlayan, 1510-cu ildə Səfəvi diplomati Əli bəyi İtaliyaya göndərən Şah İsmayıllı Qərb dövlətlərindən **müasir odlu silahlar almaq və Osmanlıya qarşı müttəfiq qazanmaq** niyyətində idi. Avropa dövlətləri də yeni bir güclü türk müsəlman imperatorluğunun Osmanlı ilə savaşa girməsində həddindən artıq maraqlı idilər və Səfəvilər vasitəsilə başlarının üstünü almış Osmanlı təhlükəsindən qurtulacaqlarını düşünürdülər. Heç də təsadüfü deyil ki, Osmanlı sarayındakı alman diplomati açıq şəkildə yazırırdı: "Bizimlə (yəni Avropa ilə) ölüm arasında "Böyük Sufi" (I Şah İsmayıllı) dayanır". **I Sultan Səlim** bütün hərbi gücünü Səfəvilərə qarşı səfərbər etmək üçün Avropada aparılan müharibələri dayandırdı. **Səfavi və Osmanlı** dövlətləri arasında diplomatik yazılmalar müharibə təhlükəsini aradan qaldırmadı. Şah İsmayıllı sülh təklifi ilə **türk dilində** yazıb, Osmanlı Sultanı Səlimə göndərdiyi məktuba Sultandan fars dilində cavab gəldi. Sultan Səlim sülh üçün əsas şərt kimi Səfəvilərin **qızılbaşlıqdan** imtina etməsini göstərmişdi. Sultan yazırırdı: «Tələbimiz belədir: **Qırmızı papağı başınızdan endirəsiniz və Bayanduriyyə sultanlı-**

ğı zamanında (XV əsrda – Red.) dörd böyük xəlifa (Əbu Bəkr, Osman, Ömər və Əli nəzərdə tutulur – Red.) nə tərzdə zikr olunurdusa, ol üslub üzrə yad etdirəsiniz.... Ol körpü ki, Araz çayı üzrə olub, Çoban körpüsü kimi tanınır, iki məmləkətin sərhədi olursa, sizinlə bəradər (qardaş – Red.) kimi olalım.» Sultan Səlim 1514-cü ildə Ədirnədə fövqəladə divan çağırıldı. Divanda "din düşmənərləri" elan edilmiş qızılbaşlara qarşı cihad qərarı verildi. Sultan Səlim yüz min nəfərlik qoşunla Səfəvilər üzərinə hücuma başladı. Əsas həlledici döyüş 1514-cü ilin avqustun 23-də **Çaldırın yaxınlığında** baş verdi. Döyüsdə Səfəvilərin məglub olmasının əsas səbəbləri qüvvələr nisbətinin Osmanlınin xeyrinə olması, döyüş texnikası, yəni odlu silah baxımından Osmanlınin üstün olması və qızılbaşların həddindən artıq özlərinə güvənərək Osmanlıları saya salmaması hesab olunur. Daha çox soyuq silahla silahlanmış Səfəvi ordusu üçün 100 hərəkət edən topa və odlu silah olan 10 min tűfəngə malik Osmanlı ordusu qarşısında duruş gətirmək çox çətin idi. Çaldırın savaşı "Qardaş qırğını" da adlandırmış olar. Bu döyüsdə qələbə nəticəsində Osmanlılar Ərzurum daxil olmaqla, **Şərqi Anadolunu və Şimalı İraqı** ələ keçirdilər. Bağdad şəhəri daxil olmaqla Ərəb İraqı isə Səfəvilərdə qaldı. 1516-ci ildə Qoçhisar döyüşündə də qalib gələn Osmanlılar Təbrizə daxil oldular. Ancaq burada çox qala bilmədilər. Bir neçə min sənətkar ailəsini özləri ilə İstanbula apardılar. Qoçhisar döyüşü nəticəsində Səfəvilər **Mosul, Xarput və Bitlis** itirdilər.

Çaldırın savaşı göstərdi ki, artıq bu dövrə müasir odlu silahlar olmadan Osmanlı və ya hər hansı bir dövlətlə müharibədə qələbə qazanmaq çox çətin olacaqdır. I Şah İsmayıllı odlu silah almaq istədiyi Portuqaliya onun ümidi lərini doğrultmadı. Əksinə Şah İsmayıllı ona xeyirxah münasibətdən istifadə edən Portuqaliya İran körfəzində möhkəmlənməyə başladı. 1515-ci ildə **Hörmüz limanını** ələ keçirən portuqallar Səfəvilərin Hind okeanına çıxış yolunu tamamilə bağladılar.

I Şah İsmayıllı hakimiyəti dövründə əslində **Azərbaycanın bütün torpaqları** dövlətimizin tərkibində idi. Şirvanşahlıq və Şəki hakimliyi mərkəzi hakimiyətə tabe edilmişdi və sadəcə olaraq bu bölgələrdə yeli sülalələrin hakimiyəti (statusu) tam şəkildə ləğv olunmamışdı.

I Şah Təhmasibin (1524 - 1576) daxili və xarici siyasəti

1524-cü ildə I Şah İsmayıllı gənc, 37 yaşında vəfat etməsi dövlətimizin mərkəzi idarəetmə sistemində mənfi təsir göstərdi. Çünkü hakimiyətə gələndə oğlu I Şah Təhmasibin cəmi 10 yaşı var idi. **I Şah Təhmasibin hakimiyət dövründə (1524 - 1576)** Azərbaycan torpaqlarının **tam mərkəzləşdirilməsi prosesi** başa çatdı. 1535-ci ildə Şirvanşah II Xəlilullahın ölümündən sonra Şirvanda yaranmış qarmaqarıqlılıqdan, 1537-ci il "Qələndər" üsyənindən istifadə edən I Təhmasib qardaşı Əlqas Mirzənin başçılığı ilə Şirvana qoşun göndərdi. 1538-ci ildə Şirvanşahlığın Səfəvilərdən vassal asılılığına da son qoyuldu və **Şirvanşahların sülalə hakimiyəti** ləğv olundu. Nəticədə Şirvan ərazisi **bəylərbəyiliyi** çevrildi və Əlqas Mirzə ilk bəylərbəyi təyin olundu.

1547-ci ildə Əlqas Mirzənin mərkəzi hakimiyyətə qarşı qaldırdığı qiyam yatrıldıqdan sonra I Təhmasib oğlu İsmayıllı Mirzəni, sonra isə qızılbaş əmiri Abdulla xan Ustaclını Şirvana bəylərbəyi təyin etdi.

1551-ci ildə mərkəzi hakimiyyətlə münasibətlərini pisləşdirən Dərvish Məhəmməd xanın qoşunun darmadağın edilməsi ilə **Şəki hakimliyinə** də son qoyuldu. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının vahid mərkəzi dövlət tərkibində birləşdirilməsi prosesi tamamilə başa çatdı.

I Şah Təhmasib tərəfindən yeridilən iqtisadi siyaset sənətkarlığın və ticarətin inkişafına təkan vermişdi. Mongol dövründən qalma tamğa vergisinin 1565-ci ildə ləğv edilməsi sənətkarlığı və ticarəti canlandırmışdı.

I Təhmasibin dövründə öz imperatorluğunu Şərqə doğru daha da genişləndirmək, Bağdad daxil olmaqla İraqı ələ keçirtmək və Avropanın müstəmləkəçi dövlətlərinin işğal hədəfində olan Hind okeani və İran körfəzi bölgələrini qorumaq məqsədi ilə **Osmanlı sultani Süleyman Qanuni** Azərbaycan torpaqlarından keçməklə dörd yürüş həyata keçirdi. Osmanlı Sultanı 1534, 1535 və 1548-ci il yürüşlərində dövlətimizin paytaxtı **Təbriz şəhərini tutsa da**, I Təhmasibin tətbiq etdiyi xırda həmlələr, əks - hücum və "yanlırlımlı torpaq" taktikası nəticəsində hər dəfə şəhəri tərk etməyə məcbur oldu. 1554-cü ildə həyata keçirilən dördüncü yürüş də uğursuz bitdi. Osmanlı qoşunları Naxçıvandan geri qayitmağa məcbur oldular. 1555-ci il mayın 29-da iki dövlət arasında **Amasya barışı** imzalandı. Amasya sülhünə görə Qərbi Gürcüstan Osmanlı dövlətinin, Şərqi Gürcüstan isə Səfəvilərin tərkibində qaldı.

1555-ci il Amasya barışından sonra I Şah Təhmasib **dövlətimizin paytaxtını** dəfələrlə Osmanlının əlinə keçmiş Təbriz şəhərindən **Qəzvinə** köçürməyə məcbur oldu.

I Şah Təhmasib Xorasani Özbək hücumlarından qorumaq üçün bu bölgədə xeyli qoşun saxlayırdı. Şah Hindistan ərazisində yaranmış **Böyük Moğol türk imperatorluğu** ilə hərtərəfli əlaqələr qurmuşdu. Bu Azərbaycan hökmdarı Əfqan yürüşlərini dəf etmək üçün Böyük Moğol hökmdarı Humayuna hər cür - hətta qoşunla hərbi yardım göstərmişdi. Bunun əvəzində Humayun çox mühüm strateji və ticarət əhəmiyyətli Qəndahara olan iddialarından Səfəvilərin xeyrinə əl çəkmiş və bir vassal kimi hər il Səfəvilərə 40 min tuman bac göndərməyə söz vermişdi.

Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyətə gəlməsi

I Şah Təhmasibin ölümündən sonra başlayan hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizə dövlətimizin hərbi - siyasi və iqtisadi qüdrətini xeyli zəiflətdi. 1576-ci ildə taxta çıxan II İsmayılin sui - qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra hakimiyyətə Məhəmməd Xudabəndə gəldi. **Məhəmməd Xudabəndənin dövründə** (1578 - 1587) mərkəzi hakimiyyətlə hesablaşmayan qızılbaş əmirlərinin özbaşınlığı gücləndi və dövlət xəzinəsi tamamilə boşaldı. Şah Təhmasibin yarım əsr ərzində xəzinəyə topladığı sərvət qısa

müddətdə talan edildi. İsgəndər bəy Münçi yazırı ki, qızılbaş əmirləri xəzinədəki qiymətli şeyləri, hətta sandıqla daşıyb apardılar. Belə bir şəraitdə 1578-ci ildə Osmanlı sultanı III Murad Səfəvilərə qarşı müharibəyə başladı. 1578-ci il avqustun 9-da Qars vilayətində **Çıldır gölü sahilində** baş vermiş ilk döyüşdə Səfəvi qoşunu məglubiyətə uğradı. Qüvvələr nisbəti, Ustaclı və Türkmen tayfları arasında birliyin olmaması və qızılbaş əmirlərinin özlərinə həddindən artıq arxayın olub döyüşə yaxşı hazırlaşmaması Çıldır məglubiyətinin əsas səbəbləri hesab oluna bilər. Səfəvilər 1578-ci ilin sentyabrında **Alazan çayı sahilindəki döyüşdə** Osmanlılar, həmin ilin noyabr ayında Ağsu çayı sahilində **Molla Həsənli döyüşündə** Osmanlıının vassali olan Krim tatarları üzərində parlaq qələbə qazandılar. 1583-cü ildə Səfəvilər Şirvan ərazisində **Niyazabad** adlı yerdə osmanlılara qalib gələsələr də, həmin il **Samur çayı sahilində** tarixə "Məşəl savaşı" kimi daxil olan gecə döyüşündə məglubiyətə uğradılar. 1585-ci il **Sufiyan** məglubiyətindən sonra Təbriz şəhəri də itirildi. Azərbaycan torpaqlarının böyük əksəriyyətinin itirilməsi şəraitində I Şah Abbas 1590-ci ildə Osmanlı dövləti ilə ağır şartlı **İstanbul sülh müqaviləsini** bağlamağa məcbur oldu. Bu müqaviləyə görə Ərdəbil, Qaracadağ, Xalxal və Lənkəranı çıxmışla, qalan bütün Azərbaycan ərazisi, indiki Gürcüstanın şərqi və indiki İranın qərb vilayətləri Osmanlı imperiyasına güzəştə gedilmişdi.

§ 18. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yenidən güclənməsi.

I Şah Abbas və onun varislərinin daxili və xarici siyaseti

I Şah Abbasın islahatları

Azərbaycan dövlətinin yenidən güclənməsi Səfəvi hökməri I Şah Abbasın adı ilə bağlıdır. Daxili çəkişmələr və xarici hücumların dövlətimizin qüdrətini sarsıldığı çox ağır şəraitdə cəsur və vətənpərvər Mürşidqulu xan Ustaclı başda olmaqla türk qızılbaş əmirləri Abbas Mirzəni şahlıq taxtına çıxartdırılar. I Şah Abbas (1587 - 1629) dövlətimizin əvvəlki qüdrətini bərpa etmək, qızılbaş əyanlarının özbaşınlığına son qoymaq və itirilmiş torpaqları geri qaytarmaq məqsədi ilə **inzibati idarə sistemi, ordu quruculuğu və sosial - iqtisadi sahələrdə** islahatlar keçirdi. Şah qızılbaş əyanlarının özbaşınlığına son qoymaq üçün **silah gəzdirməyin yalnız qızılbaşlara məxsusluğu qaydasını** ləğv edərək digər xalqlara da silah saxlamaq hüququnu verdi. Şah Abbas tayfa başçı vəzifəsinin ırsən ötürülməsi qaydasını da ləğv etdi. Bundan sonra çox böyük səlahiyyət sahibi olan bu vəzifə yalnız şahın etimadını qazanan şəxslərə etibar olunurdu. Şah mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan nüfuzlu qızılbaş əmirlərini vəzifələrdən uzaqlaşdıraraq gənc əmirlərlə əvəz elədi. Bəzi qeyri - türk əsilzadələri də vəzifəyə gətirdi. Kiçik yaşlarında saraya gətilən və müsəlmanlaşdırılan gürçü qullarının nümayəndələrini də idarə işinə cəlb etdi. I Şah Abbas belə bir daxili siyaset yeritməklə Səfəvi dövlətinin milli - etnik mahiyyətini dəyişmək məqsədindən uzaq idi və

onun ümumiyyətlə belə bir məqsədi olmamışdır. Əksinə Səfəvi imperatorluğunun qeyri - türk əhali yaşayan bölgələrinə Azərbaycan türklərini köçürürdü. Həmin vilayətlərdə qeyri - türk yerli sülalələri hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb yerinə türk əmirləri təyin edirdi. Mötəbər qaynaq olan 1628-ci il siyahısında adı yazılın **76 əmirdən 54-ü türk, 15-i türk qızılbaşlığı qəbul etmiş və türk dilindən başqa heç bir dili bilməyən qulam** idi. Göründüyü kimi, I Şah Abbasın dövründə Səfəvilərin idarə quruluşunda vəzifə tutan əmirlərin 72%-ə yaxını türk əsilzadələri təşkil edirdi. Bu da Səfəvi idarə sistemində **türklərin üstün və aparıcı yer tutduğunu** aydın şəkildə göstərir.

I Şah Abbas ordu quruculuğuna xüsusi diqqət yetirirdi. XVI əsrin 90-ci illərinin əvvəllərində ordunun yenidən qurulması məqsədi ilə başladılan **hərbi islahat** 1598-ci ildə başa çatdırılmışdı. I Şah Abbas ilk növbədə **qızılbaş tayfa qoşunlarının yenidən təşkilinə** başladı. **Bir tayfa - bir qoşundur** prinsipindən imtina edildi və qızılbaş qoşunun tayfa müxtəlifiyi əsasında qurulmasına başlandı. Dövlətimizin əsas hərbi qüvvəsini təşkil edən **Qızılbaş silahlı dəstələri** XVI əsrin son onilliklərində öz əvvəlki vəziyyətində deyildi. Bəzi hallarda mərkəzləşdirilmiş dövlətin möhkəmləndirilməsi yolunda əngələ əvvəllərindən 1593-cü ildə hərbi çağırış zamanı müxtəlif bəhanələrlə bir çox qızılbaş hərbi dəstələrinin şah qərargahına gəlməkdən imtina etməsi I Abbasın çox sərt tədbirlər görməsinə səbəb olmuşdu. Şah belə bir göstəriş verdi ki, bundan sonra bütün hərbiçilər ölkənin müdafiəsinə və dövlətin müstəqiliyinin qorunmasına hazır olmalıdır. Bu işdə lənglik göstərən ölüm cəzasına məhkum edilməli, əmlakı isə müsadira olunmalı idi. Bu tədbirin təsiri o qədər güclü oldu ki, bütün qızılbaş tayfları, hətta rəsmi çağırış gözləmədən dərhal süvari və piyada qüvvələrində xidmət etmək üçün toplantı yerinə gəlirdilər. Şah Abbas XVII əsrə də əsas qoşun növü olan qızılbaş dəstələrinin yenidən təşkilini başa çatdırıldı. XVI əsrə Səfəvi ordusunda odlu silahdan - tüsəngdən istifadə edilsə də, ayrıca tüsəngçilər qoşun növü yox idi. Şah Abbasın göstərişi ilə **tüsəngçilər alayıının yaradılmasına** başlandı. Nizami tüsəngçilər alayı əsasən şəhər əhalisinin aşağı təbəqələrindən toplanırdı. Piyada qoşun növü olan tüsəngçilər alayında 20 min əsgər var idi və onlar başlarına 12 zolaqlı şış papaq qoyurdular. Sıraçı əsgərin illik məvacibisi 7 - 12 tūmən idi.

I Şah Abbasın hərbi islahatlarında **şah qvardiyası** vəzifəsini yerinə yetirməli olan **qulamlar korpusunun** yaradılması əsas yer tuturdu. Qafqaz mənşəli xristian xalqlardan yiğilan kiçik oğlan uşaqları ilk növbədə müsəlmanlaşdırılır və sarayda şahın xüsusi nəzarəti altında tərbiyə olunub yetişdirilirdi. Onlara **Azərbaycan türk dili** öyrənilirdi. I Şah Abbas qulamlarla **türk dilində** danışındı. Qullar ağasının rəhbərlik etdiyi və sayı 12 min nəfər olan **qulamlar korpusu** şahın, sarayın, mühüm dövlət obyektlərinin mühafizəsini həyata keçirirdi. Qulamların əsas silahları tüsəng, ox, kaman və qılıncdan ibarət idi. Şah Abbas qulamları **“özünün süvari yeniçəriləri”** adlandırmışdı. Şah Abbas ona sədaqətlə qulluq edən və yaxşı xidmət göstərən qulamları yüksək hərbi və mülki vəzifələrə də təyin edirdi.

XVI əsrde Səfəvilərin apardığı müharibələrdə toplardan da istifadə olunurdu. Ancaq Şah Abbas Səfəvi dövlətinin tarixində ilk dəfə mərkəzləşdirilmiş artilleriya korpusu yaradılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. **Artilleriya (topçu) alayı** daha çox şəhər sənətkarlarının içərisində toplanırdı və bu alaya topçubaşı rəhbərlik edirdi. Şah Abbasın dövründə 500 topa 12 min topçu xidmət göstərirdi. Toplardan daha çox qalaların müdafiəsi işində istifadə olunurdu. Çünkü Səfəvi topları Avropa toplarından və Osmanlı toplarından fərqli olaraq çox ağır olub, manevretmə qabiliyyəti aşağı idi.

I Şah Abbas **qorcu** dəstələrini də yenidən təşkil etdi. Sayı 12 minə çatan qorcu dəstəsi indi öz tayfa başçısı ilə yanaşı, baş komandana tabe edilmişdi və qorçular dövlət xəzinəsindən ildə bir dəfə məvacib alırlılar. I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə daimi - nizami və qeyri - nizami qoşun birləşmələrinin tərkibində ümumilikdə 116 min nəfər hərbçi (60 min nəfərdən çox qızılbaş qoşunu, 20 min nəfər tüsəngçilər, 12 min nəfər şah qulamları, 12 min nəfər qorcu, bir neçə xüsusi təyinatlı hərbi dəstə) var idi.

I Şah Abbas maliyə - vergi sisteminde də islahatlar keçirdi. 1590-ci ildə dövlətin maliyə idarəsinin rəhbəri təyin edilən **Hətəm bəy Ordubadi** şahın tapşırığı ilə maliyə sistemini kökündən yoxladı və 1591-ci ildə dövlətin mədaxil və məxaricinə dair cədvəllər hazırladı. Bu iş 1597 - 1602-ci illərdə Hətəm bəyi əvəz etmiş Ağamirzə Əli tərəfindən başa çatdırıldı. «Dəstür-ül əməl» adlanan bu cədvəllər maliyə sahəsində saray dəftərxanası üçün **Əsas qanun və qayda** rolunu oynayırdı.

I Şah Abbas əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün vergi yükünü imkan daxilində azaltmağa çalışırdı. Məsələn, **Xorasan və İsfahan** şəhərinin əhalisinə vergi güzəştləri edilmiş, **Ordubad və Dərbənd** şəhərlərini dövlətə vergilərden azad etmişdi. Azərbaycanın müharibə nəticəsində böyük dağın tilələrə uğramış cənub hissəsində savaş bölgəsində yaşıyan əhalini iki il müddətinə torpaq vergisindən və dövlət rüsumlarından azad etmişdi. Şah Abbas 1615-ci ildə əvvəllər əhalidən yıgilan və məmurların saxlanmasına sərf olunan əlavə rüsumları ləğv etdi. Bu çox böyük güzəşt idi. Çünkü həmin rüsumların ümumi illik həcmi 30 min tūmənə bərabər idi. I Şah Abbasın dövründə dövlətin maliyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün yüksək vəzifələrə təyin olunan məmurlardan “peşkəş” adlanan xüsusi vergi tələb olunurdu. Vergi toplanmasının iltizama verilməsi əhalinin vəziyyətini ağırlaşdırıldığı üçün iltizamçılar üzərində nəzarət gücləndirilmişdi.

Səfəvi hökmədarı I Şah Abbasın islahatları nəticəsində Azərbaycan dövləti nəinki əvvəlki qüdrətini bərpa etdi, hətta daha da gücləndi. Qızılbaş əyanlarının özbaşinalığına son qoyulması, yerlərdə ayrı-ayrı “süləə hakimlərinin” aradan qaldırılması və I Şah Abbas tərəfindən demək olar ki, ölkənin yenidən “fəth edilməsi” nəticəsində mərkəzi hakimiyyət möhkəmləndirildi və tam siyasi sabitlik bərqərar oldu. Dövlətin əsas dayağı olan **daimi nizami ordu** yaradıldı, ölkəmizin müdafiə qabiliyyəti gücləndirildi. I Şah Abbasın tədbirləri nəticəsində qızılbaş əyanları dövlətə sədaqətlə qulluq yolu tutduq-

larından həm mərkəzi (saray), həm də yerli idarəetmə sistemində **qızılbaş türk əyanları** öz əvvəlki üstün mövqelərini qoruyub saxladılar.

İslahatlar ölkənin iqtisadi inkişafına da təkan verdi. Artıq dövlətimizin iqtisadi və hərbi - siyasi qüdrəti itirilmiş torpaqların geri qaytarılması üçün yetərli idi.

I Şah Abbasın xarici siyaseti

I Şah Abbas hakimiyyətə gələndə Səfəvi imperatorluğu özünün ən ağır günlerini yaşayırıdı. Azərbaycanın böyük hissəsi **osmanlılar** tərəfindən tutulmuşdu. Vaxtilə Hörmüzü ələ keçirmiş **portuqallar** İran körfəzində aqalıq edərək dövlətimizin Hind okeanına çıxışını tamamilə bağlamışdır. 1587 - 1590-ci il hərbi əməliyyatları nəticəsində **özəzbəklər** münbət torpaqlara malik olub, ən mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan **Xorasanı** işgal etmişdilər. I Şah Abbasın xarici siyasetinin əsas məqsədi məhz itirilmiş torpaqları imperatorluğun tərkibinə qaytarmaqdan ibarət idi. I Şah Abbas 1598-ci ildə hərbi islahati başa çatdırın kimi **Xorasan yürüşünə** başladı. 1602-ci ildək davam edən hərbi əməliyyatlardan nəticəsində Səfəvilər Xorasan vilayətində öz əvvəlki hakimiyyətlərini bərpa etdilər.

I Şah Abbas 1590-ci il İstanbul müqaviləsini Osmanlı dövləti ilə vaxt qazanmaq üçün bağlamışdı. Bu müqavilə ilə Azərbaycan torpaqlarının böyük hissəsi itirilmiş və Səfəvilər öhdəlik götürmüştülər ki, ölkə əhalisi içərisində məzəhəb ayrılığına görə heç kim incidilməyəcək və ilk üç Xəlifəyə qarşı heç bir küfrə yol verilməyəcəkdir.

I Şah Abbas itirilmiş torpaqlarımızı geri qaytarmaq üçün **Osmanlı ilə** müharibəyə 1603-cü ildə başladı. Bu müharibə fasılələrlə 1639-cu ildək davam etmişdir. Müharibənin gedisində 1603-cü ildən 1607-ci ildək uğurlu əməliyyatlardan nəticəsində **bütün Azərbaycan torpaqları və Şərqi Gürcüstan** Osmanlıdan geri alındı. Belə ki, 1603-cü ildə Təbriz və Naxçıvan, 1604-cü ildə İrəvan şəhəri, 1605-ci ildə Şirvanın bir hissəsi, 1606-ci ildə Gəncə, Qarabağ və Şərqi Gürcüstan, 1607-ci ildə Şamaxı, Bakı və Dərbənd də daxil olmaqla Şirvanın qalan hissəsi Osmanlı qoşunlarından azad edildi. Müharibənin gedisində ilk sülh müqaviləsi 1612-ci ildə İstanbulda Osmanlı Sultanı I Əhmədin sarayında bağlandı. Sultan I Şah Abbasın 1555-ci il Amasya sülhünün şərtlərinin bərpa edilməsi haqqında təklifini qəbul etdi. Bununla da Azərbaycan torpaqlarının və Şərqi Gürcüstanın dövlətimizin tərkibinə qaytarılması təsdiq olundu. İstanbul müqaviləsinə daxil edilən əlavə şərtə görə rusların Qafqazda möhkəmlənmək üçün tikdiyi Terek qalasının dağdırılması haqqında Sultan göstəriş verərdi, Səfəvilər buna mane olmamalı idilər. 1612-ci il İstanbul müqaviləsinin şərtləri ilə bağlı ilkin razılışma Sərabda əldə edildiyindən tariximizdə bu müqavilə "Sərab" sülhü kimi qalmışdır. Bu sülh müqaviləsindən sonra da hərbi əməliyyatlardan davam etmişdir. 1618-ci ildə bağlanmış **Mərənd sülhü** ilə tərəflər əvvəlki razılışmanı bir daha təsdiq edərək, iki dövlət arasında sərhədlərin dəqiq müəyyən olunması haqqında

razılığa gəldilər. Osmanlı ilə müharibə Şah Abbasdan sonra taxta çıxan I Şah Səfinin dövründə (1629 - 1642) də davam etdirildi. Nəhayət, 1639-cu il mayın 18-də müharibəyə yekun vuran **Qəsrə - Şirin müqaviləsi** bağlandı. Müqavilə 27 maddədən ibarət olub, 40 il müddətinə nəzərdə tutulmuşdu. Tərəflər 1612-ci il "Sərab" andlaşmasının şərtlərini bir daha təsdiq etdilər. Bu müqavilə ilə Səfəvilər Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqının itirilməsi ilə razılışdalar və üstəlik Van, Qars, Axıskə Osmanlınin tərkibində qalırıdı.

I Şah Abbasın xarici siyasetində ən mühüm məsələlərdən biri də **İran körfəzində** Portuqaliyanın aqalığına son qoymaqdan ibarət idi. **Hörmüz limanı** körfəzdə üç mühüm strateji məntəqədən biri olub sahibinə İran körfəzi vasitəsilə Hind okeanı və Qırmızı dənizə çıxışı təmin etmək və beləliklə, Cənub-Şərqi Asiya ticarətinə nəzarət etmək imkanı verirdi. I Şah Abbasın portuqallara qarşı mübarizədə İspaniyadan kömək almaq cəhdəri uğur qazanmadığından o, bölgədə portuqal və hollandların əsas rəqibi olan **İngiltərənin "Ost - Hind" şirkəti** ilə 1621-ci ildə müqavilə bağladı. Müqaviləyə görə şirkətin donanması Hörmüzün geri alınmasında Səfəvilərə yardım göstərməli, əvəzində Hörmüzə əldə olunacaq gömrük rüsumu Səfəvi və Ingiltərə dövlətləri arasında yarı bölünməli və həmin limana gətirilən ingilis mallarından heç bir gömrük rüsumu alınmamalı idi. 1622-ci ildə ingilislərin köməyi ilə körfəzin əsas məntəqələri olan **Hörmüz və Kiş** adaları portuqallardan geri alındı. I Şah Abbas qələbə münasibəti ilə "Ost - Hind" şirkətinə ticarət imtiyazları ilə bərabər **Bəndər Abbas limanında** iki ticarət faktoriyası yaratmağa icaza verdi. Ancaq ingilislər burada bina tikə bilmədilər. I Şah Abbas İran körfəzində Ingiltərənin nüfuzunun güclənməsinin qarşısını almaq üçün Portuqaliya və Hollandiya ilə də müqavilələr bağladı. 1625-ci il müqaviləsi ilə portuqallar müəyyən ticarət imtiyazi əvəzində, körfəzdəki bütün keçmiş müstəmləkələrinin dövlətimizə məxsusluğunu təsdiq etdilər. 1623-cü il noyabrın 21-də Hollandiya ilə bağlanan müqavilə ilə bu ölkənin tacirlərinə sərbəst ticarət hüquq verilmişdi.

§ 19. Səfəvilər dövründə

Azərbaycanın dövlət quruluşu, sosial - iqtisadi və mədəni hayatı

Səfəvilərin dövlət quruluşu. Səfəvilər dövründə Azərbaycanın dövlət quruluşu **qeyri - məhdud monarxiya** idi. Dövlətin başında duran **şah** mütləq hakimiyyətə malik idi və hakimiyyət ərsən ötürülürdü. Səfəvi şahları Ərdəbil dərvish ordeninin ərsi başçıları olmaqla dini hakimiyyətə də nəzarəti öz əllərində saxlayırdılar. Şahın yanında məşvərətçi orqan olan **Ali Məclisin** 12 üzvü var idi. Bu məclis mühüm, xüsusilə hərbi məsələlərin müzakirə edilməsi üçün çağırılırdı və şah yüksək rütbəli dövlət xadimlərinin təkliflərini nəzərə alırdı. Dövlətdə şahdan sonra **baş vəzir** gəlirdi və yüksək mənsəbli bu məmər dövlətin daxili və xarici siyasetinə aid məsələlərin həllində mühüm rol oynayındı. Şah tərəfindən ruhani idarəsinin başçısı təyin edilən **sədr** bütün

dini və məhkəmə işlərinə, vəqf əmlakına nəzarət edirdi. **Əmir-əl ümarə** (əmirlər əmri) Ali Məclisin üzvü olub, müharibə dövründə silahlı qüvvələrin baş komandanı vəzifəsini daşıyırırdı.

Azərbaycan Səfəvi dövləti inzibati baxımdan 13 bəylərbəyiliyə və 4 valiliyə bölünmüdü. XVI - XVII əsrlərdə bütün 13 bəylərbəyiliyin hamisinin başçısı türk qızılbaş əyanlarından təyin olunurdu. Dörd valilikdən biri olub, Kartli - Kaxetin daxil olduğu Gürcüstan vilayətinin başçısı olan vali və bütün rəhbər heyət hökmən müsəlman dinini qəbul etməli idi. Bəylərbəyiliklərin və vilayətlərin başçıları şahın fərmani ilə təyin olunurdu. Bəylərbəyi ona tapşırılan vilayətdə bütün sosial - iqtisadi, maliyyə və hərbi məsələləri həll etmək kimi çox böyük səlahiyyətlərə malik idi. O, vilayətdə qoşun dəstəsi saxlayırdı. Bəylərbəyilər XVI əsrin 30-cu illərinədək sultan, sonralar isə xan titulu daşıyırdılar.

Bəylərbəyiliklər mahallala bölündürdü. Mahalları şah tərəfindən təyin olunan **mahal hakimləri** idarə edirdilər.

Şəriət məhkəmələrinə **qazilar** rəhbərlik edirdilər. Şəriət məhkəməsində baş qazının hökmü ilə cinayət işinin başlanmasına fatva veriləndən sonra, hətta şahın belə, məhkəmə prosesini dayandırmaq və onun işinə müdaxilə etmək hüquq yox idi. Şəhərləri idarə edən məmər **kələntər** adlanırdı. Kələntərə tabe olan **darğə** şəhərdə asayışın qorunmasına və şəriət qanun - qaydalarına düzgün əməl olunmasına cavabdeh idi.

XVI - XVII əsrlərdə Səfəvilərin silahlı qüvvələrinin təşkili qaydasına görə **ordu** iki hissədən ibarət idi.

1. Dövlətə tabe olan qoşun (bəylərbəyilərin və digər vilayət hakimlərinin nəzarətində olan hərbi dəstələr və qorcu alayları)
2. Şaha tabe olan qoşun (tüfəngçilər, qulamlar və topçu alayları)

Sosial-iqtisadi həyat

Kənd təsərrüfatı. XVI əsrə Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətdə birləşdirilməsi, möhkəm dövlət idarə sisteminin qurulması və vahid iqtisadi siyasetin həyata keçirilməsi ölkənin təsərrüfat həyatının dirçəlməsinə səbəb olmuşdu. XVI - XVII əsrlərdə iqtisadiyyatın əsas sahəsini kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət təşkil edirdi. Kənd əhalisinin böyük hissəsi **əkinçiliklə** məşğul olurdu. Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində dənli bitkilərdən buğda, arpa, düyü, paxla, dari, mərci, noxud və sair əkilirdi. Türk səyyahi Övliya Çələbi Təbriz mahalında 7 növ **buğda** yetişdirildiyini qeyd etmişdi. Əkinçilik təsərrüfatının məhsuldarlığı birbaşa sünə suvarma sisteminin vəziyyətində asılı idi. Əkinlərin suvarılmasında çaylardan, kəhriz və quyulardan istifadə edilirdi. Həmdullah Qəzvini və Övliya Çələbi Təbriz mahalında 900 kəhriz, çoxlu quyu və kanalların olduğunu qeyd etmişdilər. Bu qədər bol su ehtiyatı da Təbrizin taxıl əkinlərini, bağ və bostanlarını suvarmağa kifayət etmirdi.

Bağçılıq və bostançılıq da iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri idi. O

dövrə Azərbaycanda olmuş bütün elçi və səyyahlar Təbriz, Ordəbil, Ordubad, Marağa və başqa bölgələrdə çoxlu meyvə bağları və üzümüklərin olması haqqında məlumat vermişlər. İtalya elçisi d'Alessandri yazırkı ki, dünyadan başqa ölkələrində Azərbaycandakı kimi dadlı meyvələr yoxdur. Adam Oleari isə göstərirdi ki, Təbriz və Ordubadda yetişdirilən təbrizi və kəsəyi adlı üzüm növlərinə dünyanın heç bir yerində rast gəlinməmişdir. Azərbaycanın görkəmli tarixçisi İsgəndər bəy Münsinin məlumatlarına görə, Araz çayı boyunca ucsuz - bucaqsız bağlardan yiğilan üzüm, nar və başqa meyvələr Şirvan, Aran və Gürcüstan bazarlarında satılırdı.

XVI - XVII əsrlərdə Azərbaycan dünyada və Şərqdə **ipəkçiliyin** əsas mərkəzlərindən sayılırdı. Azərbaycanın **xam ipəyi** əsasən Qərbi Avropa ölkələrinə ixrac olunurdu. İtalya və İngiltərə tacirlerinin Azərbaycandan apardıqları xam ipək Avropanın toxuculuq manufakturalarını çox keyfiyyətli xammalla təmin edirdi. 1562 - 1563-cü illərdə Azərbaycanda olmuş ingilis səyyahi A.Cenkinson yazırkı ki, bu dövlətdə çox lazımlı və keyfiyyətli ciyidlik pambıq, xam ipək, ədvayıat və boyaqçılıq məhsulları əldə etmək olar. Burada xeyli bol olan əsas ticarət məhsulu çoxlu növü olan baramadır. Cenkinson Şirvan haqqındaki yol qeydlərində göstərirdi ki, bu ölkənin əsas və ən varlı ticarət şəhəri olan Ərəsdə başqa yerlərdən daha çox barama istehsal edilir. Türklər, suriyalılar və digər əcnəbilər ticarət üçün bura axışib gəlirlər. Avropada Azərbaycandan gətilən Mahmudabad, Şirvan, Qarabağ, Şəki, Gəncə ipəyini adları ilə çox yaxşı tanıydırlar.

Alman elçisi A.Olearinin məlumatına görə, XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətində ildə 10 - 12 min tay (bir tay iki kisədən ibarət idi) ipək istehsal olunurdu ki, bunun da 3 min tayı Şirvanın, 2 min tayı isə Qarabağın payına düşürdü.

XVI əsra aid bir məlumatda isə Şamaxıda ildə 20 min xalvara yaxın ipək satıldığı qeyd edilmişdir.

XVI - XVII əsrlərdə **pambıqcılıq** kənd təsərrüfatının mühüm sahələrində birinə çevrilmişdi. 1568-ci ildə Azərbaycanda olmuş Riçard Uels burada pambıq yetişdirilməsi ilə bağlı olaraq yazırkı: "Səfəvilərdə pambıq olduqca çoxdur, özü də lap yaxşısanndır". 1647-ci ildə Azərbaycanda olmuş türk səyyahi Övliya Çələbi isə Naxçıvanda 7 növ **pambıq** yetişdirildiyini qeyd edərək göstərirdi ki, Təbriz, Marağa, Gəncə, Şamaxı və Xoyla yanaşı, Bakı nahiyyəsində də pambıq əkilir.

XVI - XVII əsrlərdə Azərbaycan bütün Şərqdə heyvandarlığın inkişaf etdiyi ölkələrdən biri idi. Burada yaylaq - qışlaq, yəni **yarımköcmə mədarlıq** üstün yer tuturdu. Qarabağ, Mil, Muğan və Şirvan çöllərindən **qışlaqlar**, Savalan, Kiçik Qafqaz, Qaradağ, Talış dağlarından **yaylaqlar** kimi istifadə edilirdi. Azərbaycan əhalisinin əsas hissəsi oturaq əkinçilik, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olduğundan maldar əhalinin - elatların xüsusi çəkisi böyük deyildi. Elat əhalisindən qoşun (çerik) toplandığından onlara dövlət tərəfindən xüsusi imtiyazlar verilir və bu əhalidən çobanbəyidən (otlağa görə

rüsum) başka heç bir vergi alınmıyordu. A.Oleari Şamaxı və Cavad arasında, habelə Muğanda böyük qoyun sürülərini öz gözü ilə görmüş, Yan Streys isə Ərdəbil yaxınlığında 100 mindən çox qoyun otarıldığını qeyd etmişdi. Tavernye isə yazdırdı: "Azərbaycandakı qoyun sürülərini görüb təəccüblənməmək olmur. Tacirlər buradan aldıqları qoyunları, hətta İstanbula aparıb satırdılar." Səyyah Azərbaycandan qoyun dərilərinin qiymətli xammal kimi Hollandiyaya və hətta, Yaponiyaya aparılaraq satıldığını qeyd etmişdir. Azərbaycanda yetişdirilən dəvələr, atlar Osmanlı tacirləri tərəfindən satın alınıb aparılırdı. A.Oleariyə görə, Səfəvi şahlarının at ilxisi Ərəş mahalında idi. Ərdəbil və Qarabağda da şahın at ilxiləri saxlanılırdı.

XVI - XVII əsrlərdə Azərbaycan kəndində natural vergilər üstünlük təşkil etsə də, bəzi vergilər pulla ödənilməyə başlanılmışdı. Kəndlərdə istehsal olunan ipək daxili və xarici bazarlara çıxarılaraq əmtəə xarakteri alındı.

Sənətkarlıq, şəhərlər və ticarətin inkişafı. Səfəvilər dövründə sənətkarlıq və ticarət sürətlə inkişaf edirdi. Ölkədə 40-dan çox sənət sahəsi vardı. Bu sahələr içərisində toxuculuq, misgərlik, dəmirçilik, dabbəqlıq, dulusçuluq, dərzilik, bənnalıq və sair xüsusi ilə seçilirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda mövcud olan sənət və peşə növlərini beş qrupa ayırmış olar: 1) toxuculuq və onunla bağlı olan istehsal sahələri; 2) metal emalı üzrə sənət sahələri; 3) ağacışılma sənəti; 4) müxtəlif təyinatlı sənətlər (güzgü düzəldilməsi, dulusçuluq və s.) 5) müxtəlif peşələr (dəyirmançı, qəssab, kənkən və s.)

Şəhərlərdə sənətkarlar ayrı-ayrı peşələr üzrə ixtisaslaşmış emalatxanalarда çalışırdılar. **Sərbəst (azad) emalatxanalar** ixtisaslaşmış peşələrə görə həmkarlar adından birləşkərə daxil idilər və onların əsas iş qüvvəsini şəhər yoxsulları təşkil edirdi. **Feodal emalatxanalarında** isə əsasən kəndli əməyindən istifadə olunurdu. Səfəvilər dövründə dövlət tərəfindən açılmış iri emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Belə dövlət emalatxanaları **şah karxanaları** ("biyutat") adlanırdı.

Şah karxanalarında əmək bölgüsünün bəzi rüseyimləri üzə çıxmışdı. Kapitalist istehsal üçün zəruri olan ilkin kapital yiğimi yox idi; eyni zamanda Azərbaycan tacirləri istehsalçı ilə istehlakçı arasında yalnız vasitəçilik edir və Avropa tacirlərindən fərqli olaraq istehsalın təşkilatçısı kimi çıxış etmirdilər. Belə şəraitdə tacir istehsalçının əməyini yox, məhsulu satın alındı. Bu isə öz növbəsində əmək bölgüsünə əsaslanan kapitalist manufaktura istehsalının yaranmasına imkan vermirdi. Bütün bunlara baxmayaraq XVI - XVII əsrə Azərbaycanda sənətkarlıq istehsalı genişlənir və istehsal texnikası təkmilləşirdi. I Şah Təhmasib tərəfindən 1565-ci ildə **tamğa vergisinin ləğvi** sənətkarlığın və ticarətin inkişafını sürətləndirən amillərdən biri olmuşdur. Azərbaycanda toxunan ipək, pambıq parçalar və nadir xalçalar bütün dünyada məhşur idi. Ö.Çələbi yazdı; "heç bir ölkədə burada olduğu qədər gözəl ustalar - naxışvuranlar, rəssamlar, zərgərlər və dərzilər yoxdur. Burada istehsal olunan pambıq və yun parçalar, ipək, məxmər, darai xüsusilə şöhrət qazanmışdı və bunlar **Təbriz parçaları** kimi tanınır."

XVI - XVII əsrlərdə **Təbriz** Azərbaycanın ən böyük ticarət mərkəzi idi. Oruc bəy Bayat bu şəhəri "Şərqi paytaxtı" adlandırmışdı. Ö.Çələbiyə görə, XVI əsrə Tərizdə 300 min, Təbriz əyalətində isə 500 min adam yaşayırırdı. Burada 700 dükən, 200-dək karvansara var idi. Ölkənin başqa yerlərindən bura taxil, xam ipək, mal - qara gətirilib, Şardenin sözləri ilə deyilsə, "Şərqdə ən məhşur olan" Təbriz bazارında satılırdı.

Azərbaycanın şimalında ən böyük şəhər **Şamaxı** idi. XVI əsrə təsdiq etmiş mühərribələr bu şəhərin təsərrüfat həyatına ziyan vursa da, o öz iqtisadi əhəmiyyətini saxlayırdı. A.Oleari və Ö.Çələbi Şamaxının örtülü bazarı və çoxlu karvansarası olan böyük ticarət mərkəzi kimi təsvir etmişlər. Hər il bu şəhərdə 100 min pud barama satılırdı.

Səfəvilərin dədə - baba mülkü sayılan **Ərdəbil** xüsusi statusa malik olub, ölkənin iqtisadi həyatında böyük rol oynayırdı. Şəhərin Qeyşəriyyə adlanan örtülü bazarını A.Oleari "ticarət birjası" adlandırmışdı. Buraya türk, tatar, hindli və Çin tacirləri gəlirdilər.

Səfəvilər dövründə Qarabağ bəylərbəyliyinin mərkəzi olan **Gəncə şəhərinin** əhalisi Oruc bəy Bayata görə, 50 min ailədən ibarət idi.

1571 - 1573-cü illərdə Azərbaycanda olmuş d'Allessandri Səfəvilər dövlətində 52 şəhərin olduğunu qeyd etmişdi. O, baş şəhər hesab etdiyi Təbrizdən başqa Qəzvin, Naxçıvan, və Şamaxiya xüsusi əhəmiyyət vermişdi.

Yüz illər boyu sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri sayılan şəhərlərdə taxil əkinləri, meyvə bağları və bostanlar da var idi. Belə vəziyyət Şamaxı, Bakı və Mərəndə, hətta Təbriz kimi ən böyük şəhərə də aid idi. Azərbaycan şəhərlərinin yarımaqrar xarakterli olması Qərbi Avropadan fərqli olaraq burda sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılmazı prosesinin ləng gedərək ümumiyyətlə, başa çatmaması ilə bağlı idi.

Səfəvilər dövründə dövlət daxili və xarici ticarətin genişlənməsində maraqlı olub, bundan böyük galır götürürdü. Tacirlərdən **rəhdar** adlanan yol gömrük rüsumu, şəhərlərin giriş qapısı və bazarlarda isə **bac** adlanan ticarət rüsumu alırdılar. Şəhərlərdə pərakəndə satış **bazarlarda** həyata keçirilirdi. Xarici ticarət mərkəzləri kimi **karvansaralar** əsas rol oynayırdılar. Karvansaralarda xarici tacirlər daha çox topdansatış ticarət əməliyyatlarını yerinə yetirirdilər. Azərbaycanın şəhər bazarlarında ticarət yerli tacirlərin əlində idi. XVI əsrin ikinci yarısından şəhər bazarlarında hind (moltam), rus, yəhudi və başqa əcnəbi tacirlərin mövqeyi güclənməyə başlamışdı.

Dövlətimizin xarici iqtisadi əlaqələri

Səfəvilər Qərbi Avropa, Osmanlı, Rusiya, Hindistan və başqa ölkələrə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı. XVI əsrə Qərbi Avropada meydana çıxmış kapitalist sənayesinin Şərqi, ilk növbədə Azərbaycanın məhsullarına, xüsusilə xam ipəyə tələbatı artmışdı. Şərqdən, həmçinin Azərbaycandan Aralıq dənizində çıxan ticarət yollarına Osmanlı dövləti nəzarət edirdi. Qərbi dövlətləri Səfəvilərlə birbaşa ticarət əlaqələri qurmaq üçün yeni yollar

axtarırdılar. İngiltərə "Moskva" ticarət şirkəti vasitəsilə Rusiyadan keçən Volqa - Xəzər su yolu ilə Azərbaycan və Hindistana çıxış əldə etməyə çalışırdı. 1561-1563-cü illərdə "Moskva" şirkətinin nümayəndəsi A.Cenkinson ingilis kralıçası Yelizavetanın xüsusi tapşırığı ilə Səfəvi hökuməti ilə rəsmi ticarət əlaqələri yaradılması haqqında danışıqlar aparmışdı. Ancaq Osmanlı dövləti ilə münasiətləri pozmaq istəməyən Şah I Təhmasib İngiltərə ilə ticarət müqaviləsi bağlamaqdan imtina etmişdi. A.Cenkinson Şirvan bəylərbəyi Abdulla xanın imzaladığı fərmanla "Moskva" şirkətinə Şirvan ərazisində ticarət imtiyazları, maneəsiz və rüsumsuz ticarət etmək hüququ almışdı. 1566-ci ildə "Moskva" şirkətinin başqa bir nümayəndəsi A.Edwards, 1574-cü ildə isə T.Benister və Ç.Deket tərəfindən I Təhmasib səviyyəsində dövlətimizdən həmin şirkətin ticarət fəaliyyəti üçün əlavə imtiyazlar alınsa da, ingilislərin buradan birbaşa Hindistanla ticarət əlaqələri saxlamaq xahişləri şah tərəfindən qəti rədd edilmişdi. Çünkü Səfəvi tacirləri hind malları, o cümlədən ədvayıyat ticarətində vasitəçilikdən böyük qazanc götürürdülər. Ümumiyyətlə, ticarət imtiyazlarına baxmayaraq ingilis tacirləri Azərbaycan bazarında möhkəmlənə bilmədilər.

Qərbi Avropada Azərbaycan ipəyinin əsas alıcılarından biri Venesiya və Genuya idi. XVII əsrin birinci yarısında Rusiya vasitəsilə Azərbaycanla ticarətə can atan Hollandiyani xam ipək daha çox maraqlandırırdı. Hollandlar 1645-ci ildə II Şah Abbasdan Səfəvi torpaqlarından ipək ixracına dair müstəsna hüquq almışdilar. Şardenin 1671-ci ildə verdiyi məlumatata görə, Şah Süleyman dövründə holland tacirləri hər il şahın adamlarından bazar qiymətlərinin 1/3-i qədər baha qiymətə 600 tay ipək satın alırdılar və bunun əvəzində bir sira imtiyazlardan istifadə edirdilər.

Səfəvi ipək bazarından İngiltərə və Hollandiyani sixışdırıb çıxarmağa çalışan Rusiya 1667-ci ildə birbaşa şahın nəzarətində olan Yeni Culfa ticarət şirkəti ilə müqavilə bağlanmışdı. Müqaviləyə görə, Səfəvi xam ipəyinin ixracatı üzərində inhisar hüququ olan Rusiya bu sahədə əsas vasitəçiye çevriləməli idi. Gömrüksüz ticarət hüququ alan rus tacirləri xam ipəyi Həştərxandan Moskvaya, oradan isə Mərkəzi və Qərbi Avropa ölkələrinə ixrac edə bilirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ticarət müqaviləsi ona bəslənilən ümidi ləri doğrultmadı, çünkü ingilis və holland tacirləri Səfəvi xam ipəyini birbaşa, vasitəsiz satın almağı üstün tuturdular.

XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi bağladıqdan sonra Azərbaycanın Şərqi və Qərbi ölkələri ilə ticarət əlaqələri xeyli güclənmişdi.

XVII əsrin ortalarında Səfəvilərin **Osmanlı dövləti** ilə ticarət əlaqələri xeyli genişlənmişdi. Osmanlı tacirlərinin Azərbaycanda maraq göstərdikləri əsas məhsullar: xam ipək, parçalar, boyaqlar, dəvə və döyüş atları idi. Marağa, Qarabağ və Muğanda yetişdirilmiş cins atlara Türkiyədə böyük tələbat var idi. Şarden Osmanlıya satılan cins atın hər birinin qiymətinin çox baha - 1000 frank olduğunu qeyd etmişdir.

XVII əsrə Azərbaycanın ticarət tərəfdəşlərindən biri də **Rusiya** idi. Azərbaycan tacirləri mallarını Həştərxan bazarına çıxarırlar və orada Qərbi Avropadan və Şərqi ölkələrindən gotirilmiş mallarla dəyişir, yaxud da nəğd pula satırlılar. Azərbaycan tacirlərinin özlərinin və mallarının təhlükəsizliyi Rusiyada, rus tacirlərinin sərbəst ticarət hüququ isə Azərbaycanda dövlət səviyyəsində qorunurdu.

XVII əsrə Azərbaycan-Hindistanla da geniş ticarət əlaqələrinə malik idi. Yan Streys Şamaxı şəhərində 100-ə yaxın indusun ticarətlə məşğul olduğunu, Kempfer isə hind tacirlərinin Bakı şəhərinin ticarət həyatında böyük rol oynadığını qeyd etmişdir.

Səfəvilər dövründə Azərbaycanın Şərqi və Qərbi ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələri bir tərəfdən ölkədə kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın yüksək inkişaf göstəricisi hesab edilirsə, digər tərəfdən durmadan artan ticarət dövriyyəsi dövlət xəzinəsinin əsas gəlir mənələrindən birini təşkil edirdi.

Torpaq və vergi münasibətləri

XVI - XVII əsrlərdə Azərbaycanda torpaq sahibliyinin ənənəvi beş növü qalmadı id. 1. Divan (xəzinə), 2. xassə, 3. vəqf, 4. icma (camaat), 5. xüsusi torpaq sahibliyi (mülk və tiyul). Səfəvilər dövründə torpaq sistemində baş vermiş əsas dəyişikliklər yeni şərti **tiyul** torpaqlarının soyurqalı evəz etməsindən, vəqf əmlakının genişlənməsi və iri feodallar tərəfindən **icma torpaqlarının** əla keçirilməsindən ibarət idi. Torpaq münasibətləri öz feodal səciyyəsinə saxlamaqdır.

Səfəvilər dövründə ali zümrənin tərkibində **qızılbaş türk əyanları** aparıcı yer tuturdu. Dövlətdə siyasi və hərbi hakimiyyətə malik olan qızılbaş əmirləri, həm də ən iri torpaq sahibləri idilər. Cəmiyyətdə böyük nüfuzla malik müsəlman ruhanilərinin də ixtiyarında böyük torpaq sahələri vardı. Mərkəzi və yerli idarələrdə çalışan məmurlar dövlət xəzinəsinə toplanan vergilərin hesabına yaşayırırdılar. Oturaq yerli əyanlar əsasən mülk sahibi idilər.

XVI - XVII əsrlərdə aşağı zümrəni təşkil edən **kəndlilər** icərisində müəyyən təbəqələşmə prosesi gedirdi. Kənd əhalisinin bir hissəsi nisbətən varlı sahibkar kəndlilərindən ibarət idi. Azad icma kəndlilərinin azalması hesabına torpaqsız kəndlilərin sayı artırdı. Torpaqsız və az torpaqlı kəndlilər feodallardan torpaq icarəyə götürür və illik məhsulun 2/3 hissəsinə qədərini onlara ödəyirdilər.

Səfəvilər dövründə kənd əhalisi üzərinə qoyulan vergi və mükəlliyyətlərinin sayı 35-dən çox idi. Əsas vergi **malcəhat** olub, torpağın münbitliyi və yiğilan məhsulun miqdarını nəzərə almaqla, ümumi məhsulun 1/5-dən 1/3-nədək hissəsini təşkil edirdi. Bağlardan toplanan **bağbaşı** vergisi məhsulun 1/10-na bərabər olurdu. **Çobanbayı** otaqlardan istifadə üçün maldar əhalidən yiğilirdi. **Ələfa** və **ulafə** ordunun ehtiyacları üçün ərzaq və yem şəklində toplanılırdı.

XVI - XVII əsrlərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında torpaqdan

istifadənin əsas forması **yardarlıq** (paydarlıq) idi. Yardarlıq icarə sisteminə görə, alınan məhsul torpaq mülkiyyətçisi ilə onu becərən kəndli arasında könüllü razılışmaya əsasən bölündürdü. Məhsulun bölgüsü “beş amil” formulu əsasında həyata keçirilirdi. Həmin beş amilə torpaq, su, toxum, iş heyvani və iş qüvvəsi daxil idi. Feodalın təsərrüfatında işləyən torpaqsız kəndli təkcə bir amilə, iş qüvvəsinə malik olduğundan məhsulun yalnız 1/5 hissəsi ona çatırdı.

Səfəvilərin iqtisadi siyasəti və onun nəticələri

Səfəvilər dövründə dövlətin sosial-iqtisadi və siyasi amillərin təsiri altında formallaşmış iqtisadi siyasəti bir neçə istiqamətdə həyata keçirilirdi: **birinci istiqaməti** dövlətin sosial və iqtisadi dayaqlarını möhkəmləndirmək məqsədi ilə həyata keçirilən torpaq siyasəti təşkil edirdi. **İkinci istiqamət** kənd təsərrüfatının, sənətkarlıq və ticarətin inkişafına yönəlmədi. **Üçüncü istiqamət** dövlət xəzinəsinin daimi gəlir mənbələri ilə təmin etmək üçün tətbiq olunan maliyyə - vergi siyasetindən ibarət idi.

Səfəvilər öz əsas rəqilərini iqtisadi cəhətdən sarsıtmak üçün ayrı-ayrı əyanların əlində cəmləşmiş böyük ölçülü **ırsı soyurqal torpaq sahibliyini sixışdırmağa** və məhdudlaşdırmağa başladılar. Belə torpaqlar bir qayda olaraq dövlət torpaq fonduna daxil edilirdi. Səfəvilər dövründə ayrı-ayrı şahlar tərəfindən soyurqallar bağışlanmasına təsadüf edilsə də, belə torpaq bəxşisləri daha çox mülki şəxslərə deyil, ruhanilərə verilirdi. Səfəvi soyurqalları əvvəlki soyurqallardan ölçüsünün kiçikliyi ilə fərqlənirdi. Dövlət hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsi siyasətinə uyğun olaraq xidmətə görə şərti, bir çox hallarda ömürlük verilən **tiyul** tərəfində sahibkarın mülkiyyətçilik hüququ nəinki təmin edildi, heç buna imkan da verilmirdi. Halbuki XV əsrə böyük vilayətlər şəklində bağışlanan soyurqallar demək olar ırsı mülk sayılırdı və belə torpaqlar vergi, inzibati və məhkəmə toxunulmazlığını (immunitet) malik idilər.

Səfəvilər dövründə **tiyul torpaqları** bir qayda olaraq yeni şah taxta çıxarkən divan və xassə torpaqlarından paylanırdı. Tiyul paylanması əslində gəlirlərin dövlətin dayağı olan qüvvələr arasında bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi vasitəsi olmuşdur. Tiyul torpaq sahibliyi Şah I Abbasın (1587 - 1629) islahatlarından sonra qanuni şəkil almışdı.

XVI - XVII əsrlərdə **divan** və **xassə** torpaqları ilə yanaşı, **vəqf** əmlaklarının da genişlənməsinə dövlət xüsusi qayğı göstərirdi. Bunun nəticəsində də vəqf mülkiyyətinə böyük torpaq sahələri ilə yanaşı, kəhrizlər, dükənlər, sənətkar emalatxanaları, karavansaralar, dəyirmanlar və sairə daxil idi. Vəqf əmlakı dövlət vergilərindən azad idi; satılıq və bağışlana bilməzdi.

Səfəvi hökmərləri tərəfindən daxili siyasi çəkişmələrə son qoyulması iqtisadiyyatın, o cümlədən kənd təsərrüfatının dirçəlməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Xüsusilə Şah I Təhmasibin (1524 - 1576) yeritdiyi iqtisadi siyaset Azərbaycan kəndində vergi sisteminin nizama salınmasına, sənətkarlıq və

ticarətin imlişafına yönəldilmişdi. Belə siyaset son nəticədə kəndli, sənətkar və tacir zümrəsinin iqtisadi vəziyyətinin yüngülləşdirilməsinə gətirib çıxarırdı. I Təhmasib 1555/1556-ci ildə vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarını müəyyənləşdirmək üçün **96 maddədən ibarət qanun** (Dəstur əl-əməl) vermişdi. Qanunun mətni hətta daş üzərində yazılıraq əhalinin bilməsi üçün Təbrizin şəhər meydanına qoyulmuşdu. Şah Təhmasibin Bakıda Cümə məscidinin minarəsinin özül-dəşəndə həkk olunmuş hicri 964-cü (1556 - 1557) il tarixli fərmanında dövlətin bütün vilayətlərində rəiyyətdən alınan vergilərin (malcəhat və vucuhat) azaldıldığı göstərilmişdi. Fərmanın verilmə tarixi sübut edir ki, Osmanlı dövləti ilə bağlanmış 1555-ci il Amasiya barışıından sonra mərkəzi hökumət mühəribənin vurduğu iqtisadi yaraları sağaltmaq və kəndlilərin vergi ödəmək qabiliyyətini bərpa etmək üçün belə güzəştli addımlar atmağa məcbur idi.

Vaxtilə, XIII əsrə monqollar tərəfindən tətbiq edilən tamğa vergisi bazara çıxarılan satlıq məhsula görə sənətkar və tacirlərdən alınırıldı. Bu vergini Azərbaycan hökmərdarı sultan Həsən (1468 - 1478) ləğv etməsə də, onun miqdarını yarıbayarı azaltmışdı. Şəhər sənətkarlığının və ticarətin yolunda bu maneəni aradan qaldırmaq üçün Şah Təhmasib 1565-ci ildə Azərbaycan, İraq, Fars, Xorasan və Kirmanda illik miqdari çox böyük məbləğə - 30 min tumanə çatan **tamğa vergisini** ləğv etmişdi. Bu fərmanla pul kəsilən zərbxanalardan da tamğa yiğilmasına son qoyulmuşdu.

1571 - 1573-cü illər Təbrizin şəhər əhalisinin üsyənindən sonra Şah Təhmasib müəyyən güzəştə gedərək əvvəlcə sənətkarlardan yiğilan vergini ləğv etmiş, sonra isə şəhəri dövlət xəzinəsinə ödənilən bütün vergilərdən azad etmişdi. Səfəvilər dövründə çox nadir hallarda tek - tek şəhərlərə verilən vergi immuniteti hüququ **muafi** (ərəbcə “vergidən azad olma” deməkdir.) adlanırdı.

I Şah Abbas tərəfindən XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində mərkəzi dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün həyata keçirilən islahatlar başa çatdırıldıqdan sonra hökumət daha ardıcıl iqtisadi siyaset yürütməyə başlamışdı. Bu siyasetin əsas məqsədi Osmanlı ilə mühəribələr nəticəsində dağılmış iqtisadiyyatı bərpa və inkişaf etdirməkdən ibarət idi. I Şah Abbas iqtisadiyyatın mühüm sahəsi olan sənətkarlığın inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Onun göstərişi ilə dövlət xəzinəsinin nəzərində olan **emalatxana tipli iri karxanalar** yaradılmışdı. Belə karxanalarda xalça, tafta və ipək toxunur, ordu üçün muxtəlif silahlar düzəldilirdi.

Şah Abbas 1598-ci ildə paytaxtı Qəzvindən **İsfahana** köçürükdən sonra Azərbaycanla yanaşı, bütün imperiyani himaya edən iqtisadi siyasetə üstünlük verirdi. Mühəribələr nəticəsində Azərbaycanın əhalisi köçürülmüş və təsərrüfatı dağdırılmış bölgə və şəhərlərinin iqtisadi vəziyyətini yüngülləşdirən tədbirlərə də əl atıldı. Belə ki, şahın fərmanı ilə Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərinə, məsələn, **Ordubad** və **Dərbəndə** vergi immuniteti verilmişdi. İsgəndər bəy Münşinin məlumatına görə, Şah Abbas Osmanlı

hücumlarından ziyan çekmiş bir çox Azərbaycan bölgələrini 1601 - 1611-ci illərdə "həmin il və növbəti il üçün torpaq vergisindən və fəvqəladə dövlət rüsumlarından azad etmişdi". 1615-ci ildə isə ölkənin şəhərə əhalisinə illik verginin 1/12 hissəsi qədər güzəşt bəxş edilmişdi.

I Şah Abbas ölkə iqtisadiyyatının ən gəlirli sahəsi olan **xam ipək ticarəti üzərində dövlət inhisarı** qoymuşdu. Bunun nəticəsində də əyanlara və rəiyətə məxsus ipəkçilik təsərrüfatlarında yetişdirilən xam ipəyi yalnız dövlət xəzinəsi satın ala bilərdi. Şah Abbası əvəz edən I Şah Səfi (1629 - 1642) **xam ipək ticarəti üzərində dövlət inhisarının ləğv edilməsi haqqında fərman** verərək dövlət məmurlarının xam ipək alqı-satqışına müdaxiləsini qadağan etmişdi. Bundan sonra xüsusi tacirlər barama ticarəti ilə sərbəst şəkildə məşğul ola, rəiyətlər isə sərbəst şəkildə baramasını bazara çıxarıb sata bilərlər. Bu mühüm iqtisadi tədbirin həyata keçirilməsi ilə ölkədə barama istehsalı xeyli artmışdı. A.Olearinin yazdığını görə, burada məhsuldarlıq yaxşı olanda, ildə 10 min taydan çox barama istehsal edilirdi. Bu qədər xam ipəyin min kisəsi daxili tələbatın ödənilməsinə sərf edilir, yerdə qalan 9 min tay isə xarici ölkələrə satılırdı.

Şah Səfi 1629-cu ildə keçirilən tacqoyma mərasimi münasibətilə bütün rəiyətlərin dövlət xəzinəsinə ödəyə bilmədiyi **vergi borclarını** ləğv etmişdi. Tarixi mənbələrdə II Şah Abbas (1642 - 1666) tərəfindən tacqoyma mərasimi günü ölkə əhalisinin xəzinəyə 500 min təmən məbləğində vergi borcunun, 1650-ci ildə isə Qəndəhar vilayətinin alınması münasibətilə daha 300 min təmən məbləğində vergi borcunun ləğv edilməsi haqqında məlumatlar vardır.

Səfəvi dövründə dövlətimizin maliyyə - vergi sisteminin nizamlanmasında I Şah Abbasın sarayında vergi idarəsinin başçısı vəzifəsini tutmuş **Hətəm bəy Ordubadi** əsas rol oynayındı. Şahın fərmanı ilə 1591-ci ildən 1602-ci ilədək ölkənin mədaxili və məxarici üzrə sənədləri tərtib edən H.Ordubadının təkliflərinin Azərbaycanda həyata keçirilməsinə I Şah Abbas mührəbəni bəhanə götərək icazə verməmişdi. Şah mührəbə bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda bütün əkin işlərini qadağan etmişdi. Müvəqqəti dinclik dövrlərində əhalinin öz torpaqlarını əkib-becərmək haqqındaki xahişlərinə hökumət orqanlarından müsbət cavab verilmirdi. Yalnız 1639-cu ildə Osmanlılarla sülh bağlandıqdan sonra həmin bölgələrdə təsərrüfat işlərinin aparılmasına icazə verilmişdi.

Səfəvilər dövründə dövlət tərəfindən qiymət siyasetinin həyata keçirilməsi haqqında mənbələrdə bəzi məlumatlara rast gəlinmişdir. Azərbaycan şəhərlərindəki bazarlarda satılan malların qiyməti təbii (məhsulsuzluq) və siyasi (həbri əməliyyatlar, dağıntılar və s.) amillərin təsiri altında formalasıldı. A.Oleari XVII əsrə Azərbaycan bazarlarındakı məhsulların qiymətinin **Qərbə müqayisədə çox ucuza olduğunu** qeyd etmişdir. Bəzi hallarda möhtəkirələr tərəfindən qiymətlərin sünə şəkildə qaldırılması şəhər hakimlərinin kəskin müqaviməti ilə rastlaşırırdı. Tavernyenin yazdığını görə,

Təbriz şəhərində çörəyin qiymətini qaldıran bir çörəkçini şəhər hakimi bədən cəzasına məhkum etmişdi, ondan 100 təmən cərimə alaraq, yoxsullara payلامış, habelə çörəyin qiymətinin xeyli aşağı salınması haqqında əmr vermişdi.

Bütün bunlar göstərir ki, XVII əsrin son rübündək Səfəvilərin həyata keçirdikləri iqtisadi siyaset təsərrüfat həyatının bütün sahələrində inkişafə gətirib çıxarmışdı. Bu dövrdə maliyyə - vergi sistemində də müəyyən qayda - qanun yaradılmışdı.

XVI - XVII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti

Səfəvi dövlətində Azərbaycan türk dilinin statusu

Tarixi mənbələr və səyyah gündəlikləri Səfəvi dövlətində nəinki XVI əsrde, XVII əsrde də Azərbaycan türk dilinin dövlət səviyyəsində geniş şəkildə işləndiyini göstərir. Büyük alman alimi Adam Oleari XVII ərin 30-cu illərində İsfahanda şah sarayında əcnəbi elçilərin qəbulu zamanı **Azərbaycan türk dilində** danişdığını qeyd etmişdir. Fransız səyyahı Jan Batist Tavernye yazırı: "**Səfəvi saray adamlarının dili türk dilidir.**" Tavernyedən 20 il sonra Səfəvi ölkəsində olmuş alman alimi Engelbert Kempfer (1685 - 1694) isə yazmışdı: "**Səfəvi sülaləsinin ana dili olan türk dili sarayda yayılmış dildir.**" Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək günah sayılır. Türk dili bütün Şərqi dillərindən asandır. Türkə danişq tərzindəki vüqar və səslənmə əzəməti onun sarayda (mərkəzi dövlət idarəsində) və səltənət qəsrində yeganə danişq dili olmasına götərib çıxarımışdır."

Elm və təhsil. Səfəvilər dövrünün görkəmli şair və mütəfəkkirlərindən **Məhəmməd Füzulini**, filosof **Həqirini**, I Təhmasibin tarixçisi olmuş **Həsən bəy Rumlunu**, **Oruc bəy Bayati**, I Şah Abbasın tarixçisi olmuş **İsgəndər bəy Münşini** və 1645-ci ildə II Şah Abbasın tarixçisi **Məhəmməd Tahir Vəhidi** göstərmək olar. Şah İsmayıll Marağ rəssədxanasını bərpa etdirmişdi.

1522-ci ildə Şah İsmayıll rəssam **Kəmaləddin Behzadı** Təbrizdəki saray kitabxanasına rəis təyin etmişdi.

XVI - XVII əsrlərdə Azərbaycanda böyük məktəb və mədrəsə şəbəkəsi var idi. Şamaxıda 40 məktəb, 7 mədrəsə, Təbrizdə 600 məktəb, 47 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Ölkəmizə səfər etmiş Avropa səyyah və elçilərinin gündəliklərində Səfəvilər dövründə Azərbaycanda elmin, xüsusi təhsilin çox yüksək səviyyədə olması haqqında çox qiymətli məlumatlar vardır. 1637-ci ilin fevral, mart aylarında **Şamaxıda** olmuş alman alimi **Adam Oleari** Şamaxı şəhərində çox yaxşı inşa edilmiş bir binada yerləşən **mədrəsəni** fəlsəfə kolleci və ya **gimnaziya** adlandırmışdı. Həmin mədrəsədə alman aliminin **professor** adlandırdığı müdərrisler (mədrəsə müəllimi - Red.) dərs deyirdilər. A.Oleari Şamaxı mədrəsəsində dərs deyən 65 yaşlı Hi-

cazlı bir qoca ərəb astronomunun şagirdlərə ərəb dilində Evklidi öyrətdiyini yazırırdı. Maraqlıdır ki, A. Olearinin mədrəsənin sinif otağına gətirdiyi **səma cisişləri globusu** Şamaxı müəllimlərini qətiyyən təcəccübləndirməmişdi. Əksinə, Oleariyə məlum olmuşdu ki, onlarda belə globusun bir neçə növü vardır. Oleari yazar ki, onlar mənim globusumun üzərindəki astronomik bürcləri bir - bir taparaq onların adlarını ərəbcə deməyə, xüsusilə Zodiakın 12 işarəsinin adlarını sadalamağa başladılar.

XVI - XVII əsrlərdə Azərbaycan **mədrəsələrində** ilahiyyat, hesab, cəbr, həndəsə, astronomiya, coğrafiya, tibb, fəlsəfə, tarix və ədəbiyyat fənnləri öyrənilirdi. Mədrəsələrə Avropa alımlarından Aristotel, Evklid, Arximed, Qalileyin, Şərq alımlarından Sədi, Nizami, Xaqani, Nəsimi və Tusi və başqalarının əsərləri tədris edilirdi. Dərsliklərin çoxunun müəllifi Nəsimi və Tusi idi.

Avropa səyyahlarının əsərlərində verilən bilgilərə görə, Azərbaycan mədrəsələrində astronomiya, falsəfə, riyaziyyat və digər fənnlərin tədrisi **Avropa səviyyəsində** olub, ondan geri qalmırıldı. XVII əsrda Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Tavernye yazırırdı ki, Azərbaycan müəllimləri ilahiyyat, fizika və riyaziyyatın müxtəlif bölmələri haqqında dərin biliklərə malikdirlər. Onlar hər bir məsələnin elmi kökünü axtarırıb tapmağa çalışırlar. Mədrəsələrdə təhsil elm sahələri ilə sıx bağlı idi. Mədrəsələrdə dərs deyən tanınmış alımların mühazirələrini, hətta uzaq şəhərlərdən gəlib dinləyirdilər. Çox vaxt bir müdərrisin yüzdən artıq tələbəsi olurdu. **Əbu Əli İbn Sinanın** «Tibb haqqında qanun» kitabı təbabət sahəsində əsas dərslik idi.

XVII əsrə yaşıyib – yaratmış təbrizli alım **Mövlana Mir Əbdülbaqını** müasirləri öz «dövrünün dühəsi» adlandırmışdır. Bu görkəmli alım və xəttat çoxlu sayda şagird yetiştirmişdi.

Bu dövrdə coğrafiya, tarix, fəlsəfə, riyaziyyat, məntiq, qrammatika və başqa fənlərə aid bir sıra elmi əsərlər yazılmışdı.

İncəsənat və memarlıq. XVI əsrə Təbrizdə bədii miniatür məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəb çoxlu istedadlı rəssam yetişdirmişdi. Onlardan ən məşhuru Sultan Məhəmməd idi. **Kəmaləddin Behzadı, Mir Müsaviri, Mövlana Müzəffər Əlini, Mir Zeynalabdin Əlini** də Təbriz miniatür məktəbinin nümayəndələri hesab edilir. Sadix bəy Ə fşar məşhur naturalist rəssam idi.

Həmin dövrdə Azərbaycanda bədii xəttatlıq da geniş yayılmışdı. Bu sahədə **Mövlana Məhəmməd Həsən** xüsusi yer tuturdu.

XVII əsrə İsfahan rəssamlıq məktəbi Təbriz miniatür məktəbinin ənənələri əsasında yaranmışdı. Xəttat - miniatürçü rəssamlardan **Əli Rza Təbrizi, Seyid Əli Təbrizi və Mir Əbdülbaqi Təbrizi** xüsusi ilə məşhur idi.

II Şah Abbas (1642 - 1666) saray kitab evinə xüsusi diqqət yetirmiş, Mirzə Murimini kitab evinin hamisi təyin etmişdi. II Şah Abbasın vaxtında kitab çap etmək üçün Avropadan ölkəyə mətbəə avadanlığı gətirilməsinə təşəbbüs gösterilmişdi. Lakin kifayət qədər vəsaitin ayrılmaması, II Abbasın

ölümü və I Şah Süleymanın kitabsevər alımların təkliflərinə biganə yanaşması bu mütərəqqi təşəbbüsün yarımcı qalmasına səbəb oldu.

Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabların üzünü əllə köçürülməsi işi geniş yayıldığından ölkədə **xəttatlıq sənəti** yüksək səviyyəyə çatmışdı. Kitabların dəyəri təkcə məzmununa görə deyil, xəttinə və həcmində görə müəyyənənəşdirilirdi.

Səfəvi hökmədarlarının, xüsusilə Şah Sultan Hüseynin musiqini qadağan edən fərmanlarına baxmayaraq, XVII əsrin II yarısında musiqi sənəti də inkişaf etməkdə idi. 1671 - 1677-ci illərdə Səfəvi məmələkətinə səfəri zamanı **Irəvan şəhərində** də olmuş fransız səyyahı Şarden 800 evdən ibarət olan **Irəvan qalasında** yalnız **təmizqanlı səfəvilərin** yaşadığını qeyd etmişdir. Şarden Irəvanda olarkən bəylərbəyinin sarayında musiqiçi və rəqqas truppasının ifasında üç hissəli tamaşa baxmış və onu «Şərqi operası» adlandırmışdır.

Qərbi Avropa səyyahlarının gündəliklərində Azərbaycan incəsətinin musiqi sənəti ilə yanaşı, digər sahələri, adət – ənənələrimiz, bayram və mərasimlərimiz haqqında da çox maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Fransız səyyahı Şarden Səfəvi imperatorluğunда üç **dini** - Orucluq, Qurban və Aşura, bir **mülki** - Novruz bayramının xüsusi təntənə ilə keçirildiyini qeyd etmişdir. Səyyaha görə üç gün davam edən **Novruz** bütün imperatorluğun şahənə **Yeni il bayramı** kimi keçirilirdi. Gecə ilə gündüzün bərabərliyini və yazın gəlişini bildirən Yeni il – Novruz bayramında hər yerdə şeypurlar çalınır, nağaralar vurulur, tonqallar qalanır, rəqs edilir və məzħəkələr göstərilirdi. Fransız səyyahının məlumatına görə Səfəvilər Novruzu «**Təzə paltar bayramı** adlandırırlar. Çünkü nəinki varlı, hətta elə bir yoxsul adam tapa bilməzsən ki, bu bayramda təzə paltar geyməmiş olsun.»

Alman alimi **Adam Oleari** 1637-ci ilin martında Şamaxıda **Yeni ilin Novruz bayramının** qarşılığunu belə təsvir edirdi: «Astroloq (münəccim – Red.) tez – tez masanın arxasından durur, öz üstürləbi (səma globusu) ilə Günəşin hündürlüğünü müşahidə edir, saata baxır, beləliklə, Günəşin gecə ilə gündüzün bərabərlik nöqtəsinə çatacağı anı müşahidə edirdi. El ki, arzuolunan an çatdı o, bərkdən elan etdi: **Yeni ildir!** Dərhal toplardan atəş açıldı. Şəhərin qala divarları və bürclərinin hər yerində truba (qaraney – Red.) çalındı, təbillər döyüldü və beləliklə, bayram böyük şənliklə başlandı...» Novruzu dini deyil, mülki bayram kimi qiymətləndirən Adam Oleari həmin bayramın elmi – astronomik mahiyyət daşıdığını da düzgün olaraq dərk etmişdi.

XVI - XVII əsrlərdə Azərbaycanda mədrəsələr, məscidlər, karvansalar və bir çox mühüm memarlıq abidələri tikilmişdi. Bunlardan XVI əsrə aid 1544-cü ildə Qusar rayonunun Həzrə kəndində tikilmiş **Şeyx Cüneyd məqbərəsinə**, Naxçıvanda **Əlinə çayı üzərindəki körpünü**, Bakının **Şərq darvazalarını**, XVII əsrə inşa edilmiş memarlıq abidələrindən isə 1663-cü ildə Sərkər Əbdüləzimin rəhbərliyi ilə Şamaxının **Kələxana kəndində inşa**

edilmiş məqbərələri; 1663-cü ildə Nardaran kəndində tikilmiş məscidi; Gəncədəki Şah Abbas (Cümə) məscidini; Suraxanıda hind atoşpərəstlərinin tikirdiyi məbədi və Təbrizdə Şibli karvansarasını göstərmək olar.

§ 20. Azərbaycan XVII əsrin son rübü - XVIII əsrin birinci yarısında. XVII əsrin son rübü - XVIII əsrin 30-cu illərində ölkəmizin iqtisadiyyatının tənəzzülə uğraması

XVII əsrin son rübündə dövlətimiz iqtisadi tənəzzül mərhələsinə daxil oldu. XVII əsrin sonları - XVIII əsrin ilk onilliklərində ölkəmizin ağır böhranlı vəziyyətə düşməsi və iqtisadiyyatın bütün sahələrini bürümüş tənəzzülən get - gedə güclənməsi ağır və fəlakətlə sosial - iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarmışdı:

1. Mərkəzi dövlət hakimiyyətinin zəifləməsi şəraitində süni suvarma sistemlərinin qayğısızlıqdan dağılması, əsas istehsalçı zümrə olan kəndlilərə iqtisadi şərait yaratmaq əvəzinə, onların istişmarının görünməmiş dərəcədə gücləndirilməsi, təbii fəlakətlər, quraqlıq, məhsulsuzluq nəticəsində kənd təsərrüfatı **ağır böhrana düşmüdü**. 1716 - 1718-ci illərdə Azərbaycan Səfəvi dövlətində olmuş rus elçisi A. Volinski ölkədəki acınacaqlı vəziyyət haqqında yazırıdı: "Əslində onların şahının hakimiyyətinin təkcə adı qalmışdır. Tamahkar hakimlər meyvələri özlərinə götürüb, dövlətə isə yarpaqlarını verirlər. **Səfəvilərin taxil anbarı olan Azərbaycanda tarlalar 7 il əkilməmiş qalmış və ölkədə achiqdır.**" Zəruri ərzaq məhsullarının bahalığı şəraitində ölkəni bürümüş achiq nəticəsində əhali kütləvi şəkildə qırılırdı. Azərbaycanı bütün dünyada tanıdan və xəzinəyə böyük gəlir gətirən xam ipəyin keyfiyyəti o qədər pişləşmişdi ki, xarici ticarət şirkətləri hökumətə öz narazılıqlarını bildirirdilər. Sansonun yazdığını görə holland ticarət şirkəti hər il Səfəvilərdən 300 tay xam ipək alırdı. İndi hollandlara təklif olunan xam ipəyin keyfiyyəti o qədər aşağı idi ki, ondan yalnız qoşqu ati üçün ip hazırlamaq olardı.

2. Təsərrüfat əlaqələrinin pozulması nəticəsində şəhər sənətkarlığına böyük ziyan dəymışdı. Sənətkarlıq emalatxanalarında və karxanalarda (manufaktura) istehsalın həcmi, müxtəlif parçalar, xüsusiylə ipək parçalar istehsalı azalmış və keyfiyyəti aşağı düşmüdü.

3. Ölkənin **maliyyə - pul sistemi** dağılma həddinə çatmış, əmtəə - pul dövriyyəsi tamamilə pozulmuşdu. Dövlət xəzinəsinin iri əyanlar tərəfindən talan edilməsi nəticəsində ölkənin əsas qızıl ehtiyatı bəzək əşyalarına çevrilmişdi. Əcnəbi, xüsusiylə **hind tacirləri** qızıl və gümüş pulları açıq və gizli şəkildə ölkədən çıxarıb aparırdılar. Bazar saxta pullarla dolmuşdu, dövlət isə saxta pul kəsənlərə qarşı mübarizədə tamamilə gücsüz idi. Vəziyyət elə bir biabırçı həddə çatmışdı ki, **Şah Hüseyn** (1694 - 1722) pul kəsmək üçün qiymətli metallar çatışmadığından sarayın bütün qızıl və gümüş qablarını yığmağı, hətta Şeyx Səfi məqbərəsindəki ata-babalarının qəbirləri üzərində

olan qızıl və gümüş bəzəkləri çıxartmayı əmr etmişdi. Xarici müəllif Sanson həmin dövrədə pul dövriyyəsinin vəziyyətini belə təsvir etmişdi: "Pul sisteminin pozulması o həddə çatmışdı ki, heç kəs öz malını mis pula satmaq istəmirdi". Ölkənin gömrük sisteminin bərabər vəziyyətə düşməsinin ağır nəticəsi idi ki, xarici, xüsusiylə hind kapitalı daxili ticarət sahəsinə soxulmuşdu və nəzarətsizlik şəraitindən istifadə edərək qiymətli metallar mütəşəkkil şəkildə ölkədən çıxarıldı. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın vəziyyətinə öldürəcək təsir göstərir və xarici kapital Səfəvi imperiyasının orqanizmini zəli kimi sorurdu.

4. Kənd təsərrüfatı istehsalının pozulması, şəhər kustar sənayesinin tənəzzülü və pul dövriyyəsinin dağılması ölkənin daxili və xarici ticarətinə mənfi təsir göstərirdi. Ölkə ixracatının əsas məhsulu sayılan **ipək ticarəti** azalmış, Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarətdən xəzinəyə daxil olan gömrük rüsumlarının miqdarı 2,4 dəfə azalaraq 24 min tūməndən 10 min tūmənə düşmüdü.

5. Ölkədə **sələmcilik** çıçəklənmə dövrünü yaşayırıdı. Səfəvi imperatorluğunda sələmcı kapitalın əsas nümayəndəsi kimi, demək olar ki, Azərbaycanın bütün şəhərlərində kök salmış **hind tacirləri** çıxış edirdilər. **Tavernyenin** yazdığını görə, verdikləri borc pulun müqabilində 30%, hətta bəzən daha çox sələm götürən insafsız hind tacirləri burada çoxlu adamı müflisləşdirərək dilənci vəziyyətinə salmışdır.

6. Bu dövrədə Azərbaycan **elmi - texniki səviyyəsinə** görə Qərbi Avropa ölkələrindən çox geri qalırdı. XVII əsrədə Avropanın qabaqcıl ölkələrində istehsal **manufaktura** mərhələsinə daxil olmuş, **kapitalist münasibatları** yaranmış, elm və texnika sahələrində irəliyə doğru böyük addımlar atılmış, manufaktura şəraitində əmək bölgüsü dərinləşmiş, əmək alətləri təkmilləşmiş, su çarxi sənaye istehsalında universal mühərrikə çevrilmişdi. Qərbin əsas elmi - texniki nailiyyətlərinə yiyələnmək üçün Azərbaycanda göstərilən ayrı-ayrı cəhdələr bir nəticə verməmişdi. İstehsalın texniki cəhətdən təşkili sahəsində Azərbaycan dövləti ilə Qərbi Avropa arasında olan məsafə iləndən - ilə artırdı. Bu da ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir və yerli istehsal xarici malların rəqabətinə davam götürə bilmirdi.

7. Bu dövrədə cəmiyyət həm də **mənəvi - ideoloji böhran** keçirirdi. Siyasi ruhanilərin xalqa təbliğ etdiyi fanatizm ideyası, tərki - dünya həyat tərzinə çağırış, bu dünyanın qayğılarından uzaqlaşaraq "o biri dönyanın" qayğıları ilə yaşamağa çağırış insanlar arasında ətalətə və fəaliyyətsizliyə gətirib çıxarırdı. Nəticədə ictimai istehsalın təşkili pozulur və məhsuldar qüvvələrin tənəzzülü dərinləşirdi.

8. Xalq kütlələrini "o biri dönyanın" qayğıları ilə yaşamağa yönəldən hakim zümrə, ruhanilər və dövlət məmurları həddindən artıq bədxərəlik edir, dəbdəbəli və firavan həyat sürürdülər. **Tavernye** hakim zümrənin dəbdəbəli həyatı ilə bağlı yazırıdı ki, **burada əsilzadələrin, hətta atlarının yəhəri qızıldan və gümüşdəndir və onlar saraylarında çoxlu nökər saxlayırdılar.**

9. Azərbaycanın **iqtisadi tənəzzülü** yalnız daxili amillərlə deyil, həm də xarici səbəblərlə bağlı idi. XVI əsrin ikinci yarısı - XVII birinci yarısında böyük coğrafi kəşflərlə əlaqədar dünya ticarət yolları öz istiqamətini dəyişərək Aralıq dənizindən Atlantik və Hind okeanlarına keçmişdi. Dünya ticarətində hegemonluq İtaliyadan Portuqaliya, Niderland və Ingiltərəyə keçdikdən sonra Aralıq dənizinin şərqi sahilərindəki liman şəhərlərinin ticarət əhəmiyyəti xeyli azalmışdı. Bu da Şərqlə Qərbi birləşdirən əsas karvan yolları ilə aparılan ticarətə böyük zərbə vuraraq son nəticədə Azərbaycanın və bütövlükdə Ön Asiya ölkələrinin iqtisadi tənəzzülünün əsas səbəblərindən birinə çevrilmişdi.

XVIII əsrin ilk on illiklərində xalq kütlələri vergi zülmünə və sosial ədalətsizliyə qarşı dəfələrlə üsyana qalxmışdır. Beləliklə, XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində ölkəmizi iqtisadi böhran bürümüşdü. Bundan qonşu Rusiya və Osmanlı dövlətləri istifadə edərək XVIII əsrin 20 - 30-cu illərində Azərbaycanın böyük hissəsini Osmanlı dövləti, Xəzərboyu bölgələri isə Rusiya ələ keçirmişdi. Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə (1736 - 1747) bir sır iqtisadi islahatlar həyata keçirilsə də, ağır vergi zülmü və müharibələr şəraitində ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafını təmin etmək mümkün olmuşdur.

XVIII yüzilliyin əvvəllərində

Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət meydanına çevriləməsi

XVIII yüzilliyin əvvəllərində Səfəvi hökmdarı **Şah Hüseynin** (1694 - 1722) yarıtmaz daxili və xarici siyaseti nəticəsində Azərbaycan dövləti özünün ağır və dərin tənəzzül dövrünü yaşayırı. Dövlət gəlirlərinin azalması şəraitində 1698 - 1701-ci illərdə keçirilən **vergi islahatı** ilə bütün əhali, hətta dini müəssisələr və səyyahlar üzərinə vergi qoymuş və bütövlükdə vergilər 3 qat artırılmışdı. İri saray əyanları tam sərbəst hərəkət edir və sələmçi kapitalla bağlı olan siyasi dairələr isə dövləti içəridən dağıtmalqa məşğul idilər. İdarəcilikdə özbaşinalıq o dərəcədə artmışdı ki, vəzifəli şəxslər tez-tez dəyişdirilir, bir il ərzində eyni şəhərə bəzən bir və ya iki hakim təyin edildi. **Pulla vəzifəni satın alan hakimlər yerlərdə əhalini soyub-talamaqdən başqa heç bir işə məşğul olmurdular.** Şah isə bütün dövlət işlərini vəzirlərinə tapşıraraq bütün gününü ya əyləncədə, ya da ibadətdə keçirirdi. 1717-ci ildə İsfahanda şah sarayında olmuş rus elçisi Artemi Volinski yazdı: "Şah suveren olsa da, indi onun hakimiyyətinin təkcə adı qalmışdır. Ona çox az adam qulaq asır."

Səfəvilərin əsas taxıl anbarı olan Azərbaycanda 7 il dalbadal quraqlıq olduğundan ölkəni açlıq bürümüşdü. Səfəvi imperatorluğunun bütün bölgələrini, o cümlədən Azərbaycanı mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyən və çıxışlar bürümüşdü. 1707 - 1709-cu illərdə **Təbriz, Şirvan və Carda** silahlı çıxışlar baş verdi. 1711-ci ildə **Carda** Əli Sultanın başçılığı ilə başlayan üsyəni yatırmaq üçün şah tərəfindən göndərilən Şamaxı və Gəncə bəylərbəyilərinin qüvvələri üsyənlərlə məğlub olmuş, 15 minlik qoşuna malik Şirvan bəylər-

bəyi üsyənlərlə döyüsdə öldürülmüşdü. Azərbaycanın şimal torpaqlarında gedən proseslərə nəzarəti itirən Şah Sultan Hüseyin Dağıstanın baş hakimi Qazıqumuxlu Surxay xana 1720-ci ildə pul göndərərək qoşun yığıb, üsyənləri yatırmağı ona tapşırılmışdı. Ancaq Qurbanın Dədəli kəndinin sakını və bütün şimal - şərqi Azərbaycan torpaqlarının ali dini başçısı **Hacı Davud** Surxay xan öz tərfinə çəkərək Şirvan torpaqlarını Səfəvilərin nəzarətindən çıxarmaq kimi əsas niyyətini həyata keçirməyə başladı. 1721-ci ildə **Şirvanda** mərkəzi hakimiyyətə qarşı baş vermiş üsyəndən istifadə edən Hacı Davud və Surxay xan qoşunla hücuma keçərək Şamaxı tutdular. Şamaxı uğrunda gedən savaşda xarici, xüsusilə rus tacirləri böyük ziyan gördülər. Rus tacirləri öldürüldü və onların 4 milyon manatlıq mali üsyənlərin əlinə keçdi. Bu üsyən Şirvanda hakimiyyətin Hacı Davudun əlinə keçməsi ilə nəticələndi.

Cıxılmaz vəziyyətə düşən Şah Sultan Hüseynin müsəlmanlığı qəbul etdiyinə görə Hüseynqulu xan adlandırılın Gürcüstan valisi VI Vaxtanq Səfəvi ordusunun baş komandanı təyin etməsi də ümidi lə doğrultmadı. VI Vaxtanq üsyənləri yatırmaq bəhanəsilə 1722-ci ildə **Gəncə şəhərini** soyub talamış və hələ üstəlik Rusiya dövləti ilə Səfəvilər qarşı gizli danışqlara başlamışdı.

Mərkəzi dövlət hakimiyyətinin çökəsənin ən bariz əlaməti o zaman üzə çıxdı ki, şahın dəfələrlə vilayət hakimlərinin çağırış etməsinə baxmayaraq, Qəzvində hərbi toplantıya yığılan **qızılbaş ordusunun** sayı heç 1100 nəfəri keçmədi. Belə vəziyyətdən Səfəvilərə tabe olan əfqanlar dərhal istifadə etdilər. 1722-ci ilin martın 8-də Mahmudun başçılığı ilə əfqanlar **Gülnabad yaxınlığında** Səfəvi ordusunu məglubiyətə uğradılar və 6 aylıq mühasirədən sonra paytaxt şəhəri **İsfahanı** ələ keçirdilər. Şah Sultan Hüseyin əsir düşərək taxt - tacdan imtina etməyə məcbur oldu. Səfəvilərin hakimiyyətinin süqut həddinə çatması ilə Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda çox ciddi bir "siyasi boşluq" yarandı. Nəticədə ölkəmiz qonşu dövlətlərin, xüsusilə Rusiya və Osmanlı imperiyalarının rəqabət meydanına çevrildi.

I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə işgalçı yürüyü

Cənubi Qafqazdakı xalqların əksəriyyəti ilə **Osmanlı dövlətini soykök və din birliyi** yaxınlaşdırırdı və bu dövlət bölgədə ənənəvi nüfuz və təsir gücünə malik idi. **Rusiyaya** gəlinçə, bu təcavüzkar imperialist dövlətin həm daxili, dəm də xarici siyaseti **antitürk və antimüsəlman** səciyyə daşıyırı və Cənubi Qafqaz bölgəsində elə bir ciddi nüfuz sahibi deyildi. Bu dövlət türk və müsəlman xalqlarına qarşı öz məkrli siyasetinə gürcüləri və tarixi torpağımız İrəvanda yerləşən Eçmiədzin erməni kilsəsini alət etməyə çalışırdı. Erməni kilsəsi I Pyotrla gizli əlaqələr saxlayır, Rusiyanın bölgədə "xilaskar" obrazını yaradır, əhalini rusların xristian xalqlarını müsəlmanların əsarətindən xilas edəcəyinə inandırmağa çalışırı. Daima müsəlman imperatorluqlarının tərkibində öz varlığını, dilini və dinini saxlayan gürcülər və azlıqdə olan ermənilər indi nankorcasına düşmən tərəfə keçərək Rusiyanın

himayəsində üstün mövqə qazanmağa çalışırdılar. Məsələn, Səfəvidən "Azərbaycan bəylərbəyi" titulu almış VI Vaxtanq Rusiya ilə belə bir gizli plan qurmuşdu ki, Pyotrın bölgəyə basqını baş tutanda o, Azərbaycanın işgalini asanlaşdırmaq üçün qoşunla Şamaxıya hərəkət edib, orada Rusyanın quru hərbi qüvvələri ilə birləşməli idi.

I Pyotrın başçılıq etdiyi **Rusiya dövləti** Qafqazın və Xəzər hövzəsinin işgalini ilə bağlı çox ciddi hərbi planlar hazırlamışdı. Rusyanın 1715 - 1717-ci illərdə A. Volinskinin başçılığı ilə Səfəvi sarayına göndərdiyi **elçilik dövlətimizin hərbi - siyasi vəziyyəti, müdafiə qabiliyyəti, ordusu, qalaları, dəniz donanması və limanları haqqında** çox əhatəli kəşfiyyat məlumatları toplayaraq I Pyotra göndərmişdi. 1718-ci ildə elçi A. Volinskinin Pyotrla görüşündə verdiyi hesabat isə daha qorxuncu idi. Elçi bildirmişdi: "Səfəvilərin dövləti dağılmaq üzrədir, əgər təcili həttə, az qüvvə ilə savaşa başlasaq, onun torpaqlarının bir hissəsini zəbt etmək olar."

I Pyotr Səfəvilər üzərinə hərbi yürüşü 1723-cü ilə planlaşdırılmışdı və buna ciddi hazırlıq gedirdi. Ancaq əfqanlar tərəfindən 1722-ci ildə İsfahanın tutulması bu işi sürətləndirdi. Yürüşdə I Pyotrın əsas məqsədi **Xəzər dənizinə çıxaraq** onun sahilboyu ərazilərini işgal etməkdən, öz sənayesi üçün bölgənin təbii sərvətlərini, xammal qaynaqlarını əla keçirməkdən və Volqa - Xəzər ticarətində üstünlük qazanmaqdan ibarət idi.

1722-ci ilin iyulun 18-də I Pyotr **274 gəmidən ibarət donanma** (gəmilərdə 5 min dənizçi və 22 min piyada var idi) və quru qoşunu ilə birlikdə 106 minlik hərbi qüvvə ilə **Xəzərboyu bölgələrə** yürüşə başladı. I Pyotr öz işgalçılıq məqsədini gizlətmək üçün Səfəvi sarayına bildirdi ki, ruslar Xəzərboyu bölgələrə və xüsusişlə Şamaxıya Səfəvi ilə müharibə aparmaq üçün deyil, Şirvanda Hacı Davudun başçılıq etdiyi qiyamçıları cəzalandırmaq və bununla öldürilmiş rus tacirlərinin qisasını almaq üçün gəlir. Səfəvilər Xəzərboyu torpaqları Rusiyaya güzəştə gedərsə, rus hökuməti osmanlıların bu torpaqlara daxil olmasının qarşısını almaqdə şaha köməklik göstərəcəkdir. I Pyotr 1722-ci ildə **türk dilində** tərtib etdiyi **manifestdə** öz yürüşü zamanı əhalinin təhlükəsizliyinin və onların əmlaklarının toxunulmazlığının qorunacağına söz verir, **xüsusişlə xristianlara onları müsəlmanların zülmündən qurtaracağını** vəd edirdi. **Dərbənd** istiqamətində hərəkət edən rus qoşunları çox böyük amansızlıqla və qəddarlıqla **7 kəndi yandıraraq** yer üzündən sildilər. Səfəvi ordusunun baş komandanı VI Vaxtanq ruslarla gizli əlaqədə olduğundan elə bir ciddi müqavimət göstərmədi və müqavimət yalnız ayrı-ayrı şəhər qarnizonlarının çıxışları ilə məhdudlaşındı. Rusların "**yandırmaqla əhali içərisində qorxu yaratmaq**" taktikası öz bəhrəsini verdi. Dərbənd şəhərinin bir qrup varlığını təmsil edən İmamqulu bəy müqavimət göstərmək tərəfdarlarının əksinə olaraq 1722-ci ilin avqustun 23-də şəhərin acharlarını imperatora təqdim etdi və beləliklə, **Dərbənd şəhəri** dinc yolla əla keçirildi.

I Pyotrun şəxsən **Bakı şəhərini** əla keçirmək arzusu reallaşmadı.

Cüntki Dərbənddən I Pyotrun Bakı istiqamətində yürüşünün başladığını eşidən **Hacı Davud** 10 minlik qoşunla Samur çayı sahilində mövqə tutdu. Xoşbəxtlikdən dənizdə bərk tufan qopdu və I Pyotrun ordusunun bütün ərzaq və sursat aparan gəmiləri suda-qərq oldu. Ərzaq və sursat ehtiyatı yalnız bir aya çatardı. Əlavə ehtiyatların gətirilməsi uzun çəkə bilərdi, eyni zamanda Peterburqda sarayda fikir ayrılıqları və Osmanlı dövlətinin Qafqaz məsələsində qəti etirazı I Pyotru sentyabrın 5-də Dərbənddə qarnizon qoyaraq ordusunu Həştərxana geri çəkməyə məcbur etdi. I Pyotr öz yerinə təyin etdiyi general Matyuşkinə Bakını əla keçirməyi tapşıraraq Peterburq qayıtdı.

I Pyotrun yürüşü dayandırmasından xəbərsiz olan VI Vaxtanqın başçılığı altında **30 min nəfərlik gürcü - erməni birləşməsi** Rusiya ilə qabaqcadan razılaşmaya uyğun olaraq sentyabrın 18-də yürüşə başlayıb, **Gəncə ətrafında** düşərgə saldı. VI Vaxtanq rusların geri çəkilməsi xəbərini alan kimi qorxuya düşərək **Tiflisə** döndü. 1722-ci ildə Səfəvi taxtına çıxan II Şah Təhmasib müsəlman adı Məhəmmədqulu xan olan **II Konstantini** qoşunla ona qarşı göndərdi, məğlub olan VI Vaxtanq qaçmaqla canını qurtardı.

1722-ci ilin sentyabrında **Rusiya Səfəvi hökməri** II Şah Təhmasiblə konsul Abramov vasitəsilə diplomatik danışçıları gücləndirərək hərbi kömək əvəzinə **Xəzərboyu bölgələri** tələb etməyə başladı. Ancaq I Pyotrun Dərbəndi tutmasından sonra ruslarla, hətta hərbi müqavilə bağlamaq hüququ olan Səfəvi diplomatı İsmayııl bəyin bütün səlahiyyətləri geri alındı və onun Rəştdən geri çağrılması haqqında Şah fərmani verildi. Bunu başa düşən rus elçisi Abramov fərman gətirən çaparı yolda qəsdən ləngitdi və heç bir şeydən xəbəri olmayan İsmayııl bəy Rəşti limanından gəmi ilə Peterburq yola düşdü.

1723-cü ilin iyul ayının 6-da Matyuşkinin başçılığı ilə **rusların Bakıya hücumu**, qalaya ağır artilleriyadan atılan topların törətdiyi dağıntılar nəticəsində şəhər ruslar tərəfindən əla keçirildi. Bakı şəhərinin hakimi **Məhəmmədhüseyn bəy** Həştərxana sürgünə göndərildi. Düşmən sentyabrın 3-də Bakının alınmasını Peterburqda tətənə ilə bayram etdi.

Rus hökumətinin diktəsi ilə 1723-cü ilin sentyabrın 2-də **Peterburqda** İsmayııl bəylə 5 maddədən ibarət bir «müqavilə» imzalandı. «Müqavilə»də Bakı da daxil olmaqla, Dərbənddən Gilana qədər Xəzərsahili vilayətlərin əbədi olaraq Rusiyaya güzəştə gedilməsi və əvəzində Rusyanın Səfəvi şahına əfqan qiyamçılarına qarşı mübarizədə köməklik göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

II Şah Təhmasib təbii ki, saxta **Peterburq müqaviləsini** təsdiq etməkdən qəti şəkildə boyun qaçırdı. Müqavilənin mətnini gətirən rus elçisi Meşerskini təhqir edərək Ərdəbəldə öz yanından qovdu, rus rezidenti Abramovu isə heç sarayına buraxmadı.

Osmanlıya gəlincə bu dövlət I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünü böyük narahatlıq və narazılıqla qarşılıdı. **Osmanlı dövləti** Rusiya ilə diplomatik danışçıları gücləndirərək açıq şəkildə bildirdi ki, hətta müharibəyə girmək də olsa, Osmanlı **Şərqi Qafqazın** ruslar tərəfindən işgalinə

yol verməyəcəkdir. Osmanlı dövləti Şirvanın faktiki hakimi olan **Hacı Davuddan** istifadə etmək niyyətini həyata keçirməyə başladı. Hacı Davudun Osmanlı himayəsinə qəbul edilməsi xahiş 1722-ci il dekabrın 31-də yerinə yetirildi. Hacı Davuda Krim xanının malik olduğu hüquqlar çərçivəsində status verildi və sultanın adından mənbədə deyildiyi kimi, ona «barat, xələt və sancaq» göndərildi. Osmanlı dövləti eyni zamanda **Cənubi Qafqaza İbrahim paşanın başçılığı** ilə qoşun çıxardı. Osmanlı qoşunu 1723-cü ilin iyul ayında Tiflisi tutsa da, Gəncə, Naxçıvan və İrəvan ətrafında döyüşlərdə longiyərək Bakının rusların əlinə keçməsinə mane olmaq kimi əsas missiyasını yerinə yetirə bilmədi.

Fransanın İstanbul sarayındaki elçisi Bonakin vasitəciliyi ilə Cənubi Qafqaz məsələsi üzrə **Rusiya - Osmanlı danışıqları** 1724-cü ilin iyun ayının 27-də **İstanbul müqaviləsinin bağlanması** ilə nəticələndi. Müqavilə ilə bu iki dövlətin Qafqazda nüfuz dairələri belə müəyyənləşdirilmişdi: **İrəvan** da daxil olmaqla bütün **Azərbaycan** və bütün **Gürcüstan** **Osmanlı dövlətinin**, **Xəzərboyu vilayətlər** isə **Rusyanın təsir dairəsi** elan edildi. Tərəflər 1723-cü il 12 sentyabr **“Peterburq müqaviləsi”ni** təsdiq edirdilər. Ruslar **Şirvan** üzərində Osmanlinin himayəciliyini tanıydılar, ancaq osmanlılar burada hərbi qüvvə saxlaya bilməzdilər.

Müqavilədən sonra Osmanlı qoşunları 1724-cü ildə **İrəvani**, 1725-ci ildə isə **Təbriz**, **Gəncə** və **Ərdəbili** ələ keçirdilər. Ruslar isə 1726-ci ildə Lənkəran, Cavad, Salyan və digər əraziləri işğal etdilər. Beləliklə, Azərbaycanın böyük hissəsində **Osmanlı idarəciliyi**, qalan hissəsində isə **rus idarəciliyi** quruldu. Osmanlı idarəciliyi şəraitində 1725 - 1728-ci illər **Naxçıvan** vergi siyahıya alınmasına görə yüngül vergi siyaseti yeridildi. İmkansızlardan və zehni əməklə məşgül olanlardan heç bir vergi alınmındı. Osmanlıya xidmət edən yerli əyanlara **ağalıq, bəylilik** adlanan şərti torpaqlar paylanırdı. Yollarda tacirlərdən rəhdar adlı gömrük rüsumu yüksəldi. Xəzərsahili vilayətlərdə isə rus idarəsi dövründə 48 yararlı neft quyusu istismar edilir, əhalidən ənənəvi vergi və rüsumlar yüksəldi. I Pyotrun **10 noyabr 1724-cü il fərmanında** Osmanlı ərazisindən **Xəzərboyu Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin köçürülməsi**, yerli əhalinin öz doğma yurdlarından qovularaq ermənilərin məskunlaşdırılması, ən yaxşı münbit torpaqların və boşalmış evlərin xristian dayağı olacaq ermənilərə verilməsi və onların qorunması nəzərdə tutulmuşdu. Fərmanın həyata keçirilməsi nəticəsində Xəzərboyu bölgələrə, xüsusilə **Quba** və **Dərbəndə** çoxlu sayıda erməni və gürçü köçürürlüb gətirilmiş və onlara soydaşlarımızdan müsadirə edilmiş xeyli ev və torpaq sahəsi ayrılmışdı. Çox maraqlıdır ki, 1725-ci ildə ilk dəfə **Dərbəndə** daxil olan ermənilər keşfi Antoninin başçılığı ilə guya əvvəller kilsə olub, sonradan müsləmanlar tərəfindən məscidə çevrilmiş məbədin onlara qaytarılması tələbi ilə şəhər komendantına müraciət etmişdilər. Şəhərin müsləman əhalisi məscidin bütün memarlıq layihəsi sənədlərini şəhər idarəsinə təqdim edəndən sonra komendant yerli əhalinin ciddi narazılığının etnik

münaqişəyə çevrilməsindən ehtiyatlanaraq bu həyəsiz və əsəssiz tələbi rədd etmişdi.

Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı və Rus işğalından azad edilməsi uğrunda mübarizə. Rəşt, Bağdad və Gəncə müqavilələri

Azərbaycan Səfəvi hökməti **II Şah Təhmasib** (1722 - 1732) dövlətimizi və xalqımızı düşdüyü ağır vəziyyətdən xilas etmək üçün ixtiyarında olan bütün qüvvələri topladı. Şah qoçaqlığı və döyüşkənliyi ilə ad - san qazanmış və **Türk Əfşar** soyundan olan hərbi birləşmələri öz ətrafında six birləşdirən, özünü şahın şərfinə «Təhmasibqulu xan» adlandıran **Nadir xanı** öz tərəfinə çəkərək, hətta onu bütün Səfəvi qoşunlarının başçısı təyin etdi. Şahın əmri ilə **Nadir xan Əfşar** 1729-cu ildə İsfahani əfqanlardan geri aldı. Bu qələbə Nadir xanın söhrətini xeyli artırıldı. Şah Təhmasib isə 1730-cu ildə əvvəl Təbriz, sonra isə Ərdəbil şəhərlərini Osmanlı qoşunlarından azad etdi. 1731-ci ildə II Təhmasibin İrəvan və Naxçıvanı geri qaytarmaq uğrunda Osmanlı ilə apardığı savaş uğursuzluqla nəticələndi. Osmanlılar yenidən Təbriz və Ərdəbili ələ keçirdilər. 1732-ci ilin yanvar ayının 16-da II Şah Təhmasib **Kirmanşahda** osmanlılarla sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur oldu. Sülhə görə Şamaxı, Gəncə, Kartlı - Kaxetiya və İrəvan Osmanlıda qalırdı, Araz çayı sərhəd olmaqla, Həmədan, Kirmanşah, Ərdəbil və Təbriz Səfəvilərə qaytarıldı.

XVIII əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Rusiya bölgədə ağır vəziyyətə düşmüdü. Burada saxlanılan qoşun Terek çayından Rəştədək olan ərazini tam nəzarət altında saxlamaq imkanında deyildi, üstəlik iqlim şəraitindən və xəstəliklərdən rus ordusu 120 - 130 min nəfər itki vermişdi. Rusyanın Xəzərsahili bölgələrdə illik xərci 1 milyon manatdan çox olduğu halda, gəliri 250 min manatdan yuxarı qalxmırıdı. Rusiya bölgədən çəkilməyin “asan yolunu” axtarırdı və çalışırkı ki, rusların tərk edəcəyi ərazilər müyyən imtiyazlar qazanmaqla, Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçsin və Osmanlılar bölgədən hökmən çıxarılsınlar. 1732-ci ilin yanvar ayının 21-də Səfəvilərlə Rusiya arasında bağlanmış **Rəşt müqaviləsinə** görə Rusiya bu müqavilənin mətni təsdiq ediləndən 5 ay sonra **Kür çayından cənubda Xəzərsahili vilayətləri** Səfəvilərə qaytarıldı. Rusiya Kürdən şimaldakı Xəzərsahili bölgələri isə yalnız Osmanlıının tutduğu bütün əraziləri Səfəvilər geri alandan sonra qaytarlığı öhdəsinə götürürdü. Əvvəzdə Səfəvilər rus tacirlərinə Azərbaycanda və digər yerlərdə gömrüksüz ticarət hüququ verirdi və şah gürçü çari VI Vaxtanqın taxtına qayıtmamasını təmin etməli idi.

Nadir xanınavaşlarda böyük şöhrət qazanması, hərbi və dövlətə aid digər idarə işlərində II Şah Təhmasiblə məsləhətləşmədən özbaşına qərarlar vermesi siyasi böhrana səbəb oldu. Dövlətin bütün əsas hərbi gücünü əlində toplayan **Nadir xan** Kirmanşah sülhündən narazı qaldığını bəhanə edərək 1732-ci ilin avqustun 22-də **II Şah Təhmasibi** taxtdan saldı və onun 3 aylıq bələkdə olan oğlunu **III Abbas** adı ilə şah elan etdi. Bundan sonra Nadir xan

yeni şahın vəkili kimi dövləti təkbaşına idarə etməyə başladı. Nadir xan 1733-cü ildə Bağdad döyüşündə osmanlılar qalib gəldi. Onlarla bağladığı **Bağdad müqaviləsinə** görə osmanlılar son on ildə Səfəvilərdən qopardıqları bütün torpaqları geri qaytarmalı və dövlətlərin sərhədləri 1639-cu il müqaviləsinin şərtləri daxilində bərpa edilməli idi. Ancaq osmanlılar bu müqaviləyə qismən əmol etdilər. Nadir xan 1734-cü ildə **Sirvana** yürüş etdi, **Şamaxını** osmanlılardan geri aldı və şəhər əhalisinin bir hissəsini Ağsu çayı sahilinə köçürdü. Sonralar bu yaşayış məntəqəsi Yeni Şamaxı adlandırıldı.

Nadir xan 1735-ci ildə **Gəncə şəhərini** mühasirəyə aldı. Rus topçuları da Gəncə üzərinə yürüşdə Nadir xanın qoşununa köməklik göstərildilər. 1735-ci il martın 21-də Novruz bayramı günü Nadir xan rus səfiri Qolitsinə **Gəncə müqaviləsini** bağladı. Müqaviləyə görə rus qoşunları Bakını 2 həftəyə, Dərbəndi 2 aya tərk edib getməli idi. Tərəflər söz verirdilər ki, bir - birindən xəbərsiz Osmanlı ilə heç bir danışq aparmayacaqlar.

1735-ci ilin iyun ayında **Eçmiədzin yaxınlığında döyüşdə** Nadir xanın başçılıq etdiyi Səfəvi ordusu osmanlılar üzərində qələbə qazandı. Nəticədə Osmani qoşunları Gəncə və Tiflisdən çekilib vətənlərinə döndülər. Beləliklə, Səfəvilərin hakimiyətinin son dövründə Azərbaycan dövlətinin itirdiyi bütün torpaqlar Nadir xanın böyük sərkərdəlik və diplomatik fəaliyyəti nəticəsində geri qaytarıldı. 1736-ci ilin mart ayında Osmanlı dövləti ilə əvvəlki sərhədlərin bərpa olunması haqqında Nadir xanın təklif etdiyi şərtlər Osmanlı sarayında qəbul olundu.

Azərbaycan Nadir şahın hakimiyyəti dövründə

Nadir xan əski türk ənənələrinə uyğun olaraq 1736-ci ilin fevral ayında **Muğanda** böyük bir **qurultay** çağırıldı. Bir aydan çox davam edən **qurultayda** Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunun bütün bölgələrindən dəvət edilmiş nümayəndələrə Səfəvi sülaləsinin gələcək taleyi ilə bağlı öz fikrini açıq şəkildə bildirmək imkanı verilmişdi. 26 fevral 1736-ci ildə Nadir xan Əfşarın tərəfdarlarının üstünlüyü ilə keçən qurultayda **III Abbasın taxtdan düşürülməsi** və **Nadir xanın şah elan edilməsi haqqında** qərar verildi. Beləliklə, Azərbaycan dövlətində **Əfşarlar sülaləsinin hakimiyyət dövrü** başladı. Nadir şah taxta çıxandan sonra Səfəvilərin dövründə mövcud olan Şirvan, Qarabağ, Təbriz və Çuxur - Səəd bəylərbəyiliklərini bir inzibati vahidə birləşdirərək bütün Azərbaycanın, habelə Gürcüstan və Dağıstanın idarəsini qardaşı İbrahim xana tapşırıldı. Qacar soyundan olub, Gəncə - Qarabağ bəylərbəyiliyini idarə edən Ziyadoğlu soyu Nadir xanı deyil, Səfəviləri qanuni şah kimi tanıldığına görə Nadir şah onların hüquq və səlahiyyətlərini azaltdı. O, 1744-cü ildə Qazax və Borçalı mahallarını Gürcüstan valisi Səfi xanın idarəsinə verdi, Qarabağdakı 5 xristian məlikliyini isə birbaşa şah idarəciliyinə tabe etdi. Ziyadoğuların əsas dayağı olan Cavanşir, Otuziki, Kəbirli mahallarının əhalisini isə Xorasana sürgünə göndərdi.

Nadir şahın vergi siyasəti ənənəvi vergi və mükəlləfiyyətlərin vaxtı-

vaxtında xəzinəyə yığılmışına yönəlmüşdi. Onun dövründə ayrı-ayrı bölgələrin əhalisinə müəyyən vergi güzəştləri edilsə də, ümumən imperatorluq üzrə vergi yükü ildən-ilə artırdı. Bu ilk növbədə **Nadir şahın** 1739-cu il **Mərkəzi Asiya və Hindistana** yürüş edən böyük ordusunun ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlı idi. Nadir şah qədər çərik adlanan qoşun yalnız maldarlıqla məşğul olan elatlılardan toplanırdı. İndi isə şahın əmri ilə **çərik mükəlləfiyyəti** oturaq əkinçiliklə məşğul olan rəiyətə də aid edilmişdi. Hər rəiyət ailəsindən bir nəfər kişi orduya göndərilməli idi. Bu addım rəiyətə dövlətdən narazı salmaqla yanaşı, əkinçilik təsərrüfatına böyük ziyan vururdu. Nadir şah Hindistan yürüşündən çox böyük qənimətlə qayıtsa da, imperatorluğun maliyyə vəziyyəti düzəlmədi. Çünkü Nadir şah əldə etdiyi bütün sərvəti büdcəyə daxil etmədi, özünün şəxsi mülkiyyətinə keçirdi.

Maraqlıdır ki, 1736 - 1739-cu illərdə Nadir şahın fərmanı ilə qeyri-müsəlmanlardan alınan cizyə vergisi ləğv edilmişdi. Nadir şah bütün **türk və müsəlman dünyasında mövcud olan məzhəb ayrılığına son qoymaq** üçün çox ciddi addımlar atmağa başlamışdı. Nadir şahın 1736-ci ildə Osmanlı dövləti ilə sühə danışqlarında şəhərin daha müləyim **Cəfəri məzhəbinin** sünnlülüğün beşinci qolu kimi tanınması və Kəbədə bu məzhəb üçün də yer ayrılmasi təklifi Osmanlı din xadimlərinin yığıncağında qəbul edilmədi. **Türklük kimliyini** daha üstün tutan, sarayda, divanda, hətta elçilərlə **türkçe danışan** Nadir şahın əsas məqsədi Azərbaycan, Mərkəzi Asiya və Osmanlı türklərini eyni məzhəb altında birləşdirərək Qərbi Avropa ölkələrinin Hind okeani və İran körfəzinə, Rusiyanın isə Xəzər bölgəsinə doğru işğalçılıq yürüşlərinə qarşı **Türk xalqlarının birliyinə** nail olmadan ibarət idi. Nadir şah 1743-cü ildə Nəcəfdə keçirilən qurultayda Əfşarlar imperatorluğunda yaşayan əhalinin Cəfəri məzhəbinə keçməsi haqqında qərar çıxararaq təsdiq üçün Osmanlı dövlətinə göndərmişdi. Lakin Osmanlının ali din xadimi beşinci məzhəbin tanınmasını şəriət qanunlarına uyğun hesab etməmişdi. Beləliklə, nə Osmanlılar, nə də Türküstan (Mərkəzi Asiya) xanları məzhəb ayrılığını yox etmək üçün Nadir şahın atdığı mütərəqqi addımları müdafiə etmədilər.

Nadir şah xarici dövlətlərin hərbi təcavüz təhlükəsinin karşısını almaq üçün İran körfəzində və Xəzər dənizində **hərbi donanma** yaratmağa təşəbbüs göstərmişdi. Hələ 1734 - 1735-ci illərdə Nadir xan İran körfəzində hərbi donanma yaradılması işini admiral rütbəsi verdiyi Lətif xana tapşırılmışdı. Ona ingilis və hollandlardan hərbi gəmilər satın almaq səlahiyyəti vermişdi. Ölkəmizdə hərbi gəmilər düzəldilməsi üçün ağac materialının az və dəniz sahillərində uzaqda olması bu işi çox çətinə salmışdı. **Nadir şah** 1743-cü ildə ingilis kapitəni **Con Eltonu** dövlətin gəmiqayırma idarəsinin baş rəisi vəzifəsinə təyin edərək ona **admiral rütbəsi** vermişdi. Con Elton Xəzər dənizində gəmilərin inşasına başlamışdı.

Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı uşyan və çıxışlar. Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə müharibə xərclərinin artması şəraitində vergilərin çoxluğu, məmurların özbaşinalığı və raiyyətin hərbi işə cəlb edilməsi Azə-

baycanın ayrı-ayrı bölgelərində narazılıq və üsyənlərə səbəb olmuşdu. 1738-ci ildə **Car və Tala** bölgelərində baş vermiş üsyəni yatırmaq üçün 30 minlik ordu ilə yola çıxan Azərbaycanın hakimi və şahin qardaşı İbrahim xan uğursuzluğa düşər olaraq öldürdü. Apardığı qoşundan isə 7 - 8 min nəfəri güclə canını qurtara bildi. Nadir şahin göndərdiyi qoşunlar yalnız 1741-ci ildə üsyəni yatırdı, üsyəncilərə divan tutuldu və onların bütün yurd yerləri talan edildi.

1743-cü ildə **Şirvanda** Nadirin vergi siyasetindən narazılıq üsyəna səbəb oldu. Üsyana özünü Şah Hüseynin oğlu kimi qələmə verən **Sam Mirzə** başçılıq edirdi. O, ətrafına 20 mindən çox silahlı qüvvə toplaya bilməşdi. Lakin üsyən hökumət qüvvələri tərəfindən amansızlıqla yatırıldı. Həmin il **Şirvanda II** yalançı Sam Mirzənin başçılıq etdiyi üsyən da Nadir şahin qüvvələri tərəfindən yatırıldı və üsyəncilərə amansızlıqla divan tutuldu.

1743-cü ildə Azərbaycanın şimalında Nadir şaha qarşı genişlənmiş xalq hərəkatında **Şəkidə baş vermiş üsyən** xüsusiələr fərqlənir. Nadir şahin Şəki vilayətini idarə etmək üçün təyin etdiyi mələk Nəcəf əhaliyə qarşı amansız davranışını və özbaşinalığı ilə seçilirdi. Hər il vergiləri artırır, bir hissəsini özünə götürür və əhalini var - yoxdan çıxarırdı. Nadir şah ali zümər və əhali içərisində böyük nüfuza malik **Hacı Çələbini** Şəki vilayəti üzrə vəkil təyin etmişdi. Şahin fərmanına görə mələk Nəcəf vəkilin razılığı olmadan əhali üzərinə vergi qoya bilməzdi. Hacı Çələbi mələk Nəcəfin qanunsuz işlərinin qarşısını almağa cəhd göstərəndə, məliyin şikayəti ilə şah hər ikisini yanına çağırmış və Hacı Çələbinin asılmasını əmr etmişdi. Boynunda kəndir Hacı Çələbi məliyin bütün qanunsuz işlərini qorxmadan bir nəfəsə Nadir şaha bildirmişdi: "... Şahdan bir qulluq gəlsə, mələk dörd - beş qulluq da onun üstüna qoyub rəiyyətə həvalə eylər. Mən deyirəm ki, şah məni vəkil edibdir. Qoymaram ki, şahın rəiyyətini əbəs yərə xərəb eləyəsən. Mələk bu səbəbdən xilaf yera ərz eylər. Rəiyyət padşahın ixtiyarındadır." Nadir şah Hacı Çələbinin cəsarətinə heyrətlənib demişdi: "Mənim hüzurumda bir kimsənin həddi yoxdur ki, nəfəs çəkə. Şəkili Çələbi nə cürət sahibi varmış ki, boğazında kəndir cürət eləyib bu ərzləri mənə elədi. Heç sözündə yanılmadı. Əlbəttə, bundan bir xəta əmələ gələcək. Mənim zənnim xəta olmaz."

Hacı Çələbi 1743-cü ildə bütün tərəfdarlarını ətrafına toplayıb **üsyən** qaldırdı, mələk Nəcəfi devirərək öldürdü və Şəki vilayətini müstəqil xanlıq elan etdi. 1744-1746-ci illərdə Hacı Çələbi "Gələsən - Görəsən" qalasında müdafiəyə çökildi. Nadir şahın qalanı almaq üçün təşkil etdiyi iki yürüş boşça çıxdı. İki ildən çox davam edən üzüçü savaşdan sonra Hacı Çələbi Nadir şahin hakimiyyətini tanıdığını bildirdi. 1747-ci ildə Nadir şahin sui - qəsd nəticəsində öldürüləməsi ilə onun qurduğu nəhəng imperatorluq dağıldı və Azərbaycan çox çətin və mürəkkəb siyasi dağınıqlıq dövrünə daxil oldu.

VII FƏSİL. AZƏRBAYCAN XANLIQLARI

§ 21. Azərbaycan xanlıqlarının yaranması

XVIII əsrin ortalarında Nadir şah Əfşarın yaratdığı **imperatorluğun dağılması Vətənimizdə** siyasi parçalanmaya gətirib çıxartdı. Siyasi parçalanma şəraitində ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələri arasında iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi və bəzi hallarda pozulması nəticəsində Azərbaycanda müstəqil və yarımmüstəqil dövlətlər olan **xanlıqlar** meydana çıxmışa başladı. Azərbaycanın Arazdan cənubdakı torpaqlarında Təbriz, Urmiya, Xoy, Ərdəbil, Qaradağ, Sərab, Marağa, Maku, şimalda isə Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Bakı, Dərbənd, Quba, Lənkəran, İrəvan, Naxçıvan xanlıqları, habelə İlisu, Qəbələ, Ərəş, Qazax, Şəmsəddil sultanlıqları, Şəmsəddildən şimal - qərbdə isə Car - Balakən camaatlığı meydana gəldi.

Urmiya xanlığı. Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdı

1747-ci ildə Nadir şahin öldürüləməsindən sonra "Adil şah" adı ilə taxta çıxan qardaşı oğlu **Əliqulu xan** mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirə bilmədi. 1748-ci ildə onu əvəz edən Şahruş Mirzənin hakimiyyəti isə daha az sürdü. Azərbaycanda ali hakimiyyət uğrunda türksoylu **əfşarlarla** fars kökənli **zəndlər** arasında gedən siyasi savaşa daha bir türk köklü **qacarlar** da qoşulmağa hazır vəziyyətdə idi. Nadir şahın əmisi oğlu **Fətəli xan Əfşar Azərbaycan uğrunda** mübarizəyə qoşularaq 1747-ci ildə Urmiya xanlığının əsasını qoyma. Xanlığın mərkəzi əvvəlcə Urmiya, sonra isə Təbriz şəhəri olmuşdur. Fətəli xan Təbriz, Xoy, Qaradağ, Marağa, Sərab xanlıqlarını tabe edərək Ərdəbil və Maku xanlıqlarını çıxmaqla, bütün Cənubi Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə nail olmuşdu. 1751-ci ildə İrəvan xanlığını tabe etmək cəhdinə boşça çıxmış, ancaq 1759-cu ildə **Qarabağ hakimi Pənahəli xanı** özündən asılı vəziyyətə salaraq oğlu İbrahimxəlil ağanı girov götürmüştü. **Bütöv Azərbaycan uğrunda** savaş apardığını aydın dərk etsə də, Fətəli xan Əfşar birləşdirdiyi ərazilərdə tam möhkəm idarəetmə sistemini yaratmadan keçmiş Əfşar imperatorluğu uğrunda mübarizəyə qoşulmağa məcbur oldu. Bu yolda onun əsas rəqibləri isə zəndlər və qacarlar idi. Zəndlərin başçısı Kərim xan Səfəvi nəslindən olan azyaşlı bir uşağı III İsmayıllı adı ilə İsfahanda taxta çıxaraq özünü onun qəyyumu elan etmişdi. **Fətəli xan** 1752-ci ildə Kərim xan Zəndin Azərbaycana işgalçılıq yürüşünün qarşısını alaraq əvvəlcə onu **Miyana**, sonra isə **Qəmşə** döyüşlərində ağır mağlubiyətə uğratdı. Kərim xan Fars vilayətinə qaçmaqla canını güclə qurtardı. Mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan **Məhəmmədhəsən xan Qacar** 1757-ci ildə Azərbaycana yürüş edərək Urmiya şəhərini və Fətəli xan Əfşarın xəzinəsini ələ keçirəndən sonra Kərim xan üzərinə yürüyərək onu da ağır mağlubiyətə uğratdı.

Fətəli xan Əfşar 1759-cu ildə Qarabağ xanlığını asılı vəziyyətə sal-

dıldıdan sonra Azərbaycanın daxili işləri ilə məşğul olmağa başladı. 1761-ci ildə İsfahan və Şirazi əla keçirən Kərim xan Zənd güclü qoşun toplayaraq Urmiya xanlığı üzərinə basqın etdi. 1761-ci ilin yayında **Fətəli xan** Əfşar Uçan düzündəki **Qaraçəmən kəndi yaxınlığında** düşmənin qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğratdı. Ancaq özünə həddən artıq güvənərək məkrli düşməni saya salmayan Azərbaycan döyüşçüləri zəndləri sonadək təqib edib bütün qüvvələrini məhv etmədilər. Nəticədə fəlakət baş verdi. Bütün qüvvələrini toplayaraq hücumu keçən Kərim xan Zənd **Təbriz şəhərini** əla keçirərək şəhərdə qırğın törətdi.

Kərim xan Zənd Fətəli xan Əfşarın bütün düşmənlərini bir cəbhədə birləşdirmək üçün hərəkətə keçdi. Kərim xanın tələsinə düşərək ona yardım göstərənlər içərisində çox təssüs ki, qarabağlı Pənahəli xan, qaradağlı Kazım xan, xoynu Şahbaz xan, naxçıvanlı Hacı xan Kəngərli və başqları da var idi. Müttəfiqlər 9 aylıq mühasirədən sonra 1763-cü ildə **Urmiya şəhərini** tutdular, Fətəli xanın xəzinəsi Kərim xanın əlinə keçdi. Kərim xan Fətəli xanın uzaq qohumlarından olan Rüstəm bəyi Urmiya xanı təyin edərək bütün Azərbaycan xanlarını qələbəni qeyd etmək üçün "Şiraz qonaqlığına" apardı. Qəmşəyə çatanda isə Fətəli xan Əfşarı qətlə yetirdi. Kərim xan Zənd qonaqlıq adı ilə girov götürdüyü xanları öz xanlıqlarından uzaqda - Şirazda saxlamaqla xanlıqları zəiflədib, gələcəkdə əla keçirtmək istəyirdi. Ancaq "Şiraz qonaqlığı" istənilən nəticəni vermədi.

Xoy xanlığı. Urmiya xanlığı zəiflədikdən sonra **Xoy xanlığı** Azərbaycanın cənub xanlıqları içərisində ən güclüsü oldu. Əhməd xanın hakimiyyəti dövründə (1763 - 1786) qoşu xanlıqlar və Kartli - Kaxetiya çarlığı ilə diplomatik əlaqələr qurulmuşdu. **Təbriz xanlığı** ilə münasibətlər dinc xarakter daşıyırı və daha yüksək səviyyədə idi. **İrəvan, Naxçıvan və Qaradağ** xanlıqları bir müddət Xoy xanlığından asılı vəziyyətə düşmüştü. Əhməd xan 1782-ci ildə Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanla birlikdə **Qaradağ xanlığını** qoşun yeridərək onun ərazisini öz aralarında bölgündürməsdilər. Əhməd xan dırçəlməkdə olan Urmiya xanlığını tabe etmək üçün Təbriz xanlığı ilə birləşmişdi. 1783-cü ildə Təbriz yaxınlığında döyüşdə Urmiya və Sərab xanlıqlarının birləşmiş qüvvələrini məğlubiyyətə uğratdıdan sonra Xoy xanlığının nüfuzu daha da güclənmişdi.

Təbriz xanlığı. Xanlığın əsası XVIII əsrin ortalarında **Əmiraslan xan** tərəfindən qoyulmuşdu. Təbriz Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğruna mübarizənin mərkəzinə çevrildiyindən Fətəli xan Əfşar bu xanlığı özüne tabe etmişdi. Lakin onun ölümündən sonra, 1763-cü ildə Təbriz xanlığı yenidən müstəqilləşmişdi. Xanlıq inzibati cəhətdən Təbriz, Güney və Mərənd mahallarına bölündürdü. Xanlıq 10 min nəfərdən ibarət daimi qoşuna malik idi.

Qaradağ xanlığı. Qaradağ xanlığı Nadir şahın ölümündən sonra yanmışdı. **Kazım xan** (1748 - 1752) xanlığı müstəqil idarə edirdi. Xanlıq 2 min nəfərlik qoşuna malik idi. Kazım xan 1752-ci ildə Şəki xanı Hacı

Çələbiyə qarşı təşkil olunmuş "Qızılqaya xəyanəti"ndə iştirak etmişdi. 1782-ci ildə Xoy və Qarabağ xanlıqlarının birləşmiş hərbi qüvvələri tərəfindən tutulandan sonra xanlıq xeyli zəifləmişdi. 1791-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar tərəfindən tabe edilmişdi.

Ərdəbil xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış **Ərdəbil xanlığının** əsasını şahsevən tayfasından olan Bədir xan qoymuşdu. Bədir xanın oğlu **Nəzərəli xanın** hakimiyyəti dövründə (1747 - 1792) xanlıq xeyli güclənmiş və təsərrüfatında müəyyən canlanma yaranmışdı. Xanlığın idarə edilməsində əyanlardan ibarət **divanxana** mühüm rol oynayırı. Xan 3 min nəfərlik qoşuna malik idi. Nəzərəli xanın zənd və qacarlarla münasibətləri kəskin olsa da, Qarabağ və Lənkəran xanlıqları ilə dostluq əlaqələri saxlayırdı.

Şəki xanlığı. 1743-cü ildə **Hacı Çələbi** tərəfindən əsası qoyulmuş **Şəki xanlığı** Azərbaycanın şimal xanlıqları içərisində **Quba və Qarabağ** xanlıqları ilə rəqabət aparmaq gücündə olması ilə fərqlənirdi. Hacı Çələbi xan (1743 - 1755) Nadir şahın ölümündən (1747) sonra tam müstəqilləşmişdi. Hacı Çələbi xan digər xanlıqları özünə tabe etmək yolu ilə Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə çalışsa da, bu yolda atdığı addımlar elə bir ciddi uğur qazanmamışdı. 1748-ci ildə Qarabağ xanlığına hückum etmiş və **Bayat qalasını** mühasirəyə almışdı. Qalanı əla keçirə bilməyərək "Bayat savaşı"nda məğlub olan Hacı Çələbi mərdi-mərdanə Pənahəli xanın hakimiyyətini rəsmən tanındığını bu sözlərlə bildirmişdir: "İndiyədək o, zərb olunmamış gümüş parçası idi, biz gəldik, onu pula əvvirdik". Hacı Çələbinin **Təbriz xanlığını** tabe etmək cəhdı uğursuz olsa da, Qəbələ və Ərəş sultanhıqlarını öz xanlığına birləşdirmişdi.

Şəki xanlığının get - gedə güclənməsi Qarabağ və Gəncə xanlıqlarını, xüsusilə Kartli - Kaxetiya çarlığını bərk narahat edirdi. 1751-ci ildə **Kartli - Kaxetiya çarlığı** ilə **Carda** baş tutan döyüşdə məğlub olan II İrakli Azərbaycan xanları ilə Hacı Çələbiyə qarşı ittifaq yaratmağa nail oldu. 1752-ci ildə Gəncə şəhəri ətrafında Qızılqaya adlı yerdə Kartli - Kaxetiya çarı II İrakli ilə Hacı Çələbiyə qarşı birləşmək üçün gələn gəncəli Şahverdi xan, naxçıvanlı Heydərqulu xan, qaradağlı Kazım xan, qarabağlı Pənahəli xan və başqları xəyanətə uğradılar. II İrakli Azərbaycan xanlarını əsir götürərək onları bu yolla özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışırdı. Kür çayının sol sahilində mövqə tutan **Hacı Çələbi** xan II İraklinin xəyanətini eşidən kimi ordusuna Kür çayını keçmək haqda əmr verdi. **Gəncə ətrafindəki döyüşdə** II İrakli məğlub edildi. Bir ləyaqətli türk kişi kimi hərəkət edən Hacı Çələbi xan ona qarşı ümumi düşmənlə birləşən Azərbaycan xanları əsirlikdən azad edərək bağışladı. Bu qələbə nəticəsində **Qazax və Borçalı** Şəki xanlığına birləşdirildi. "Qızılqaya xəyanəti" göstərdi ki, amansız düşmənə qarşı Vətən naminə bütün Azərbaycan xanları vahid cəbhədə birləşməlidirlər. 1752-ci ildə II İraklini Carda məğlub edən Hacı Çələbi xan **Car azad camaatlılığını** da özündən asılı vəziyyətə saldı.

Hacı Çələbi xanın əsas məqsədlərindən biri **Şamaxı xanlığını** tabe

etmək idi. Ancaq onun bu arzusunu Hüseyin xan həyata keçirdi. **Hüseyin xan** 1767-ci ildə Qubali Fətəli xan ilə birlikdə Şamaxı xanlığını ələ keçirərək öz aralarında böldülər. Ancaq 1768-ci ildə Şəki xanlığının hakimiyyəti altına düşən ərazini Qubali Fətəli xan öz torpaqlarına birləşdirdi. Şəki xanlığı 1785-ci ildə Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşə də, 1789-cu ildə Qubali Fətəli xanın ölümündən sonra yenidən müstəqilliyini geri qaytarıldı. 1795-ci ildə hakimiyyətə gələn Səlim xan 1806-ci ilədək xanlığı idarə etmişdir. Xanlığın ərazisi 8 mahaldan ibarət idi. Mahalları xanın təyin etdiyi naiblər idarə edirdilər. Əhalisi kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurdu. Şəki ipəyi Azərbaycandan çox - çox uzaq ölkələrdə çox məşhur idi.

Şamaxı xanlığı. Quba, Bakı və Qarabağ xanlıqları ilə həmsərhəd olan **Şamaxı xanlığının** əsasını 1747-ci ildə **Hacı Məhəmmədəli bəy** (mərkəz Yeni Şamaxı), Məhəmməd Səid və Ağası qardaşları (mərkəz Köhnə Şamaxı) qoymuşdur. Digər xanlıqlardan fərqli olaraq yaranışında Şamaxıda **ikihakimiyətli** mövcud idi və bu iki qüvvə arasında mübarizə Məhəmməd Səid xanın qələbəsi ilə nəticələnmişdi. **Məhəmməd Səid** xan elatlardan topladığı qoşunla 1761-ci ildə Yeni Şamaxını ələ keçirərək və ikihakimiyətliyə son qoydu. Xanlığın mərkəzi **Köhnə Şamaxı** şəhəri oldu.

Şamaxı xanlığı Salyan və Xançobani vilayətlərini ələ keçirmək istəyən qonşu Quba, Qarabağ və Lənkəran xanlıqları ilə mübarizə aparırdı. 1767 - 1768-ci illərdə Qubali Fətəli xanın hücumlarına məruz qalan Şamaxı xanlığı Quba xanlığına tabe edilmişdi. Fətəli xanın ölümündən sonra, 1790-ci ildə xanlıq yenidən müstəqil olmuşdu. XVIII əsrin sonlarında xanlıq 17 mahaldan ibarət idi.

Quba xanlığı. Fətəli xanın birləşdirmə siyasəti

Quba vilayətinin hakimi **Hüseynləi xan** öz iqamətgahı Xudat qalasında otururdu. 1735-ci ildə iqamətgahını **Quba şəhərinə** köçürmiş və burada möhtəşəm saray tikdirmişdi. Hüseynləi xan Quba xanlığının müstəqilliyini 1747-ci ildə elan etmişdi. Hüseynləi xan ırsilik hüququndan istifadə edərək 1756-ci ildə **Salyan nahiyəsini** Quba xanlığına birləşdirmişdi. Quba xanlığının yüksəlişi Hüseynləi xanın oğlu Fətəli xanın adı ilə bağlıdır. **Fətəli xanın hakimiyyəti dövründə** (1758 - 1789) xanlıq Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Fətəli xan **bütöv Azərbaycan yaratmaq amalı** ilə yaşıyan nadir siyasi xadimlərimizdən biridir.

Fətəli xan Quba xanlığını iqtisadi və maliyyə cəhətdən gücləndirmək üçün vergi sistemində olan özbaşınalıqları aradan qaldırdı. Xanlığın hərbi qüvvələri dəmi qoşundan, müharibələr zamanı yiğilan çərikdən və muzdlu döyüşülərdən ibarət idi. Dövlətin sərhədlərini möhkəmləndirmək üçün döyüşkən şahsevən tayfalarını Muğandan köçürüb, Şabrandə və xanlığın sərhədboyu ərazilərində yerləşdirmişdi. Mənbələrdə **həmin əhalinin qubalılar kimi türk dilində danışması haqda** məlumatlar vardır.

Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək prossesinə Dərbənddən başladı. 1759-cu ildə **Dərbənd** tabe edildi. 1767-ci ildə nigah diplomatiyası ilə **Bakı xanlığını** da öz siyasi təsiri altına aldı. Bundan sonra Fətəli xan **Qubanın, Dərbəndin, Bakının və Salyanın hakimi** adlandırlırdı. 1767-ci ildə Quba və Şəki xanlıqlarının qoşunları Şamaxı xanlığını ələ keçirdilər və xanlığın ərazisi Fətəli xan və şəhili Hüseynləi xan arasında bölüşdürüldü. 1768-ci ilin avqustun 17-də Fətəli xan 15 min döyüşü ilə Yeni Şamaxiya hückum edərək Şamaxı xanlığının Şəkinin payına düşən bütün mahallarını Qubaya birləşdirdi. Həmin il **Cavad xanlığını** da birləşdirməklə, **Fətəli xan artıq bütün Şimal - Şərqi Azərbaycan torpaqlarının hökmədarı** kimi çıxış etməyə başladı. O, **Şamaxı** şəhərini birləşdirilmiş Azərbaycan torpaqlarının mərkəzinə çevirmək istədiyindən bu şəhərin möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Çünkü Şamaxı şəhəri vaxtilə Şirvanşahlığın mərkəzi olmuşdu, Qarabağ, Şəki xanlıqları uğrunda mübarizə aparmaq və Azərbaycanın digər torpaqlarına irəliləmək üçün mühüm siyasi strateji məntəqə idi. Fətəli xan Şamaxıda öz dayaqlarını möhkəmlədirmək üçün buraya Dərbənddən şəhəri köçürmüştü. Fətəli xan öz hakimiyyətini Azərbaycanın cənubuna da yaymağa çalışırdı. O, 1784-cü ildə **Ərdəbil və Meşkini** tutsa da, Rusiyanın narazılığı ucbatından həmin şəhərləri tərk etmişdi. Fətəli xan 1785-ci ildə **Şəki xanlığını** da özündən asılı vəziyyətə salmışdı. Fətəli xan 1785-ci ildə **Lənkəran hakimi Qara xanı** özündən asılı vəziyyətə salaraq, onunla birlikdə Qarabağ və Gilan xanlıqlarına yürüşlər təşkil etmişdi.

1783-cü ildə Fətəli xanın Qarabağ xanlığına böyük yürüşü İbrahim xanla onun müttəfiqi Kartlı çarı II İraklinin qoşunları tərəfindən dəf edilmişdi.

Fətəli xanın 1759-cu ildən başlayaraq birləşdirmə siyasəti digər xanlıqların, habelə bölgədə marağın Rusiyanın, Dağıstan hakimlərinin və digər qonşu dövlətlərin mənafeyinə toxunduğu üçün düşmənləri tez - tez ona qarşı ittifaqlar yaradır və yürüşlər təşkil edirdilər. 1773-cü ildə Şəki, Avar və Qarabağın birləşmiş qüvvələri Fətəli xana qarşı yürüşə başlayaraq Şamaxını tutdular. 1774-cü ildə Xudat yaxınlığında baş vermiş **Gavduşan döyübündə** Fətəli xan məglubiyətə uğrayaraq Salyana çəkildi və oradan gizli yolla Dərbəndə qayıdaraq şəhərin müdafiəsini təşkil etdi. 1775-ci ildə Dərbəndin mühasirəsinə son qoyuldu.

Fətəli xan Rusiyaya arxalanan Kartlı - Kaxetiya çarı II İraklinin Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək cəhdlərinin qarşısını almağa çalışırdı. 1780-ci ildə II İraklı İbrahimxəlil xanla birləşdə Gəncə xanlığını ələ keçirərək öz aralarında bölmüşdülər. Bu zaman Fətəli xan **II İraklıdən** canişinini Gəncədən geri çağırmağı, İbrahimxəlil xanla ittifaqdan əl çəkməyi, İrəvan xanlığından pulla xərac tələb etmək istəyinə son qoyaraq **Azərbaycanın işlərinə qarışmamağı** qətiyyətlə tələb etmişdi. Şimal - Şərqi Azərbaycan torpaqları ilə kifayətlənməyən Fətəli xan Şimal - Qərbi Azərbaycan torpaqlarını - Qarabağ və Gəncə xanlıqlarını, Qazax, Şəmşəddil və Borçalı sultaniqlarını

da öz dövlətinə birləşdirmək istəyirdi. Bu məqsədlə hətta 25 min döyüşü də toplamışdı. Ancaq Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanlığı onu bu addımdan çəkindirmişdi.

Fətəli xan Rusyanın himayəsinə keçərək bölgədə mövqeyini möhkəmləndirən Kartlı çarı II İraklı ilə Qafqaz və Cənubi Azərbaycan məsələlərini həll etmək üçün 1788-ci ildə Kür çayının sahilində görüşmişdü. Görüşün əsas müsbət nəticəsi Şəmsəddil sultanlığının Gəncə xanlığına qaytarılması baradə razılığın əldə edilməsi oldu. Görüş zamanı qəflətən xəstələnən Fətəli xan Bakıya bacısı Xədicə Bikənin yanına qayıtdı. 1789-cu ilin mart ayının 22-də 54 yaşında vəfat edən Fətəli xan Bakıda Bibiheybat məscidinin həyətində dəfn olunmuşdur. Həmin məscid XX əsrin 30-cu illərində yol çəkilişi bəhanəsi ilə partladılarkən **Fətəli xanın başdaşı** Azərbaycan Tarix muzeyinə verilmişdi. Mənbələrdə Fətəli xanın II İraklı tərəfindən zəhərləndiyi ehtimalına rast gəlinir. Çünkü Fətəli xandan sonra onun yaratdığı **dövlət birliyinin** dağılması və Rusiya tərəfindən Şimali Azərbaycanın işğali bu ölümün arxasında bir sui - qəsd cəhdinin dayandığını açıq - aydın göstərir.

Fətəli xan dövründə görə çox savadlı və geniş dünyagörüşə malik olub, türk, fars və rus dillərini dərinəndə bilirdi. Siyasi əleyhdarlarına qarşı amansız olub, çox ağıllı, mərdanə, şöhrətpərəst, yorulmaz və güclü xarakterə malik idi. Fətəli xan Azərbaycan tarixində böyük rol oynamış görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. Fətəli xanın ölümündən sonra **Şimal - Şərqi Azərbaycan dövlət birliliyi** dağılmış və onu əvəz edən oğulları **Əhməd xan və Şeyxəli xan** yalnız Qubanı və Dərbəndi öz hakimiyyətləri altında saxlaya bilmişdilər.

Qarabağ xanlığı

Qarabağ xanlığının əsası 1748-ci ildə Cavanşir nəslindən olan **Pənahəli xan** (1748 - 1763) tərəfindən qoyulmuşdu. Pənahəli xan vaxtilə Nadir şah tərəfindən Xorasana köçürülmüş, onun ölümündən sonra Vətənə geri dönen Cavanşir və başqa elləri öz əvvəlki yurdlarında məskunlaşdırıldı. Xanlıqda möhkəmləndirilmiş şəhər olmadıqından Pənahəli xan 1748-ci ildə ilk əvvəl **Bayat qalasını** tikdirdi. Ona düşmən mövqədə dayanan Cavanşir və Otuziki tayfaları, Xəmsə xristian məlikləri Şəki hakimi Hacı Çələbiyə məktublar göndərərək onu Pənah xana qarşı savaşa çağırıldılar. 1748-ci il **Bayat savaşında** Şəki və Şamaxı xanlıqlarının birləşmiş hərbi qüvvələri bir aylıq mühasirədən sonra Bayat qalasını ələ keçirə bilməyib geri çəkilməli oldular. Hacı Çələbi xan məglubiyətini kişi kimi boynuna alaraq demişdi: "Pənahəli bir xan idim, biz gəldik onunla dava elədik və bir iş də görə bilmədim. Biz indi onu şah edib qayıdırıq." Bayat qalasında böyük hərbi qüvvə saxlamaq mümkün olmadıqından Pənahəli xan 1752-ci ildə **Şahbulagı qalasını** inşa etdirdi. O, xanlıqda öz hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra **Gəncə, Naxçıvan, Ordubad və Qaradağ** xanlıqlarını öz təsiri altına ala bilmişdi. Pənahəli xan 1752-ci ildə Şəki xanlığına qarşı Kartlı çarı II İraklı ilə ittifaqa girərək **Qızılıqaya xəyanətində** də iştirak etmişdi.

Pənahəli xan xanlığın müdafiəsini gücləndirmək üçün dağların içində daha möhkəm və sarsılmaz qala tikmək qərarına gəldi. Əvvəller şəhər olmuş və monqollar tərəfindən dağdırılmış yaşayış məskənində 1756 - 1757-ci illərdə **Şuşa şəhərinin** binası qoyuldu və qala tikildi. Dövrünün görkəmli sənətkarları hasar, bürc və divar çəkib, şəhərdə uca imarətlər və geniş binalar tikdilər. Keçmiş Səfəvi mülkləri uğrunda mübarizəyə girişən **Məhəmmədhəsən xan Qacar** 1757-ci ildə 30 minlik ordu ilə Qarabağa hücum etdi. **Xatınarxi** deyilən yerdə **baş verən döyüşdə** Pənah xan qalib gəldi. Məhəmmədhəsən xanın iki topu əla keçirildi və qalaya gətirildi. 1759-cu ildə urmiyalı **Fətəli xan Əfşarin** Şuşaya hücumu dəf edilsə də, Pənahəli xan oğlu İbrahimxəlil ağanı girov verib, zahirən itaət göstərərək məsələni dinc yolla həll etdi. 1763-cü ildə Pənahəli xanın urmiyalı Fətəli xanın əsas düşməni fars Kərim xan Zəndlə birlikdə Urmiya xanlığına hücumda iştirak etməsinin əsas səbəbi də oğlunun girovluqda qalması idi. 1763-cü ildə Kərim xan Zəndin fitnəsinə uyub "Şiraz qonaqlığı"nda iştirak edən **Pənahəli xan** müəmmalı şəkildə Şirazda vəfat etdi. Xanlıq taxtına çıxan **İbrahimxəlil xanın** hakimiyyəti dövründə (1763 - 1806) Qarabağ xanlığı daha da gücləndi. O da atası kimi, Kartlı çarlığı və Rusyanın himayə etdiyi xristian məliklərinin pozuculuq hərəkətlərinə son qoydu. XVIII əsrin 80-ci illərində qubali Fətəli xanın bütün Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirmək siyasetinin tərkib hissəsi olan Qarabağ yürüşlərinin qarşısını aldı. Bu zaman ona müttəfiqi Kartlı çarı II İraklı köməklik göstərmişdi. 1780-ci ildə müttəfiqlər Gəncə xanlığını ələ keçirdilər. **İbrahimxəlil xan** müəyyən dövrlərdə öz nüfuzunu **Naxçıvan və Təbriz xanlıqlarına** yaya bilmədi. İbrahimxəlil xan **Rusiya** ilə də diplomatik əlaqələr saxlayaraq rusların Qarabağ xanlığı ərazisində "erməni çarlığı" yaratmaq cəhdlerinin qarşısını almışdı. İbrahimxəlil xanın dövründə Qarabağ xanlığı o dərəcədə güclənmişdi ki, tam müstəqil xarici siyaset yeridirdi. İbrahimxəlil xan, nəinki Kərim xan Zənd, hətta Ağa Məhəmməd xan Qacardan belə çəkinmirdi. Qonşuluqda olan iki güclü - Rusiya və Osmanlı dövlətləri özlərinin Qafqaz siyasetində bu xanlığın gücünü və nüfuzunu hökmən nəzərə almalı olurdular.

Qarabağ xanlığının ərazisi 21 mahala bölünmüştü. Qarabağ çox böyük hərbi qüvvəsi olan xanlıqlardan biri idi. Xan savaşa çıxdıqda 10 mindən 15 mindək döyüşü toplaya bilirdi. Qoşunun tərkibində atlı, piyada, tüsəngçi və topçu hissələri var idi. Mirzə Camalın yazdığını görə Qarabağın bütün elləri adları dəftər və siyahida yazılmış **atlı qoşundan** ibarət idi. Qeyri-nizami çəriklə yanaşı, xanın daimi hərbi qulluqçulardan ibarət **qvardiyası** da fəaliyyət göstərirdi. Xanlıqda **pənahabad** adlanan gümüş pul kəsilirdi. Xanın yanında fəaliyyət göstərən məşvərətçi orqan **divanxana** adlanırdı. Divanxana xanın yaxın əyanlarından və nüfuzlu müsəlman din xadimlərindən təşkil olunmuşdu.

Bakı xanlığı. **Bakı xanlığının** əsası 1747-ci ildə **Mirzə Məhəmməd xan** (1747 - 1768) tərəfindən qoyulmuşdu. 39 kənddən ibarət olan xanlığın

mərkəzi Bakı şəhəri idi. Xanlıqda bütün inzibati, maliyyə, hərbi və məhkəmə hakimiyyəti xanın əlində cəmləşmişdi. Xan xanlığı öz malikanəsi kimi idarə edirdi. Bakı xanlığında **idarəetmə aparatı** digər xanlıqlarla müqayisədə **kiçik olması** ilə fərqlənirdi. Xanın yanında fəaliyyət göstərən **divanda** mühəribə, sülh və digər mühüm dövlət əhəmiyyətli məsələlər müzakirə olunurdu.

Neft quyuları, bazarlar, dükənlər xan tərəfindən **iltizama** verilirdi. Xanın neftin satışından gəliri ildə 40 - 50 min manata çatırıldı. I Mirzə Məhəmməd xan iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Xanın yanında 500 nəfərdən çox olmayan **daimi qoşun** var idi. Əhəli malcəhət (1/10), dərgalıq, bayramlıq, toyxərci və s. kimi vergiləri ödəyirdi.

Bakı hakimi Mirzə Məhəmməd xan Qubalı Fətəli xanın bacısı Xədicə Bikə ilə oğlu Məlik Məhəmmədi evləndirirək 1767-ci ildə Qubadan asılılığı qəbul etmiş və bu yolla öz hakimiyyətini qoruyub saxlaya bilməşdi. **Məlik Məhəmməd xanın dövründə** (1768 - 1784) də xanlıq Fətəli xandan aslı olaraq qalırdı. Bakı xanı Fətəli xanın ilk tələbi ilə qoşun verməli, mühəribə vaxtı özü qoşunun başında təyin olunan yerə gəlməli və ordunu ərzaqla təmin etməli idi. Fətəli xan 1779-cu ildə Qarabağ xanlığı ilə "birgə dostluq ittifaqı" yaratmaq məqsədi ilə Məlik Məhəmməd xanı Qarabağlı İbrahimxəlil xanla danışqlara göndərmişdi. 1784-cü ildə 11 yaşlı II Mirzə Məhəmməd xan (1784 - 1791) taxta çıxdı. Bakı xanlığında faktiki hakimiyyət Fətəli xan və onun bacısı Xədicə Bikənin əlində idi. 1789-cu ildə Fətəli xanın ölümündən sonra Bakı xanlığı asılılıqlan çıxdı. Xanlığın sonuncu hakimi olan **Hüseynqulu xan** (1792 - 1806) müstəqil siyaset yeridərək üzdə qubalı Şeyxəli xanla dostluq münasibətləri saxlayırdı.

Gəncə xanlığı. Xanlığın əsası 1747-ci ildə Qacar türk soyundan olan **II Şahverdi xan Ziyadoğlu** (1747 - 1768) tərəfindən qoyulmuşdu. Xanlığın mərkəzi Gəncə şəhəri idi. Bütün hakimiyyət xana məxsus idi və xanın adından burada pul kəsildi. Əhalidən malcəhət, bəhrə, dərgalıq və s. vergilər toplanırdı. Eyni bəylərbəyiliyin tərkibindən çıxmış Gəncə və Qarabağ xanlıqları arasında ilk vaxtlar dostluq əlaqləri olsa da, Pənahəli xanın atdığı addımlar nəticəsində münasibətlər kəskinləşmişdi. 1759 - 1761-ci illərdə Şahverdi xan Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətdə olmuşdu. **Məhəmməd Həsən xanın** dövründə (1768 - 1778) xanlığın iqtisadiyyatı, xüsusiil ipəkçilik xeyli inkişaf etmişdi.

1780-ci ildə Kartli - Kaxetiya çarı II İraklı və Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın birləşmiş qüvvələri Gəncəni ələ keçirdilər. Gəncə xanlığını qazılınan təyin etdikləri iki nümayəndə idarə etdiyindən xanlıqda **ikihakimiyyətlilik** yaranmışdı. 1783-cü ildə Hacı bəyin başçılığı ilə üsyan oldu və hər iki hakim Gəncədən qovuldu. 1784-cü ildə II İraklınin rus qoşunu ilə birlikdə Gəncəyə hücumunun qarşısı dağlı hakimlərinin köməyi ilə alınmışdı.

1786-ci ildə hakimiyyətə gələn **Cavad xan** (1786 - 1804) II İraklı və Qarabağ hakimi İbrahim xana müəyyən məbləğdə xərac verməyə razı olsa

da, 1795-ci ildə xərac göndərilməsini dayandırmışdı. Cavad xan əsas düşməni Kartli - Kaxetiyanı sıradan çıxartmaq məqsədilə Ağa Məhəmməd xan Qacarın gücündən istifadə etməyə çalışırı. Cavad xan Qacarın 1795-ci ildə Tiflis yürüşü zamanı ona qoşun və ərzaqla köməklik göstərmişdi. Cavad xan Nadir şahın Kartli çarlığının idarəsinə verdiyi Şəmsəddil və Borçalı mahallarını geri almaq məqsədilə gürçü şahzadəsi Aleksandri himayə edirdi. Bu siyaset Gəncə xanlığı ilə Rusiya və Gürcüstan arasında münasibətlərin pisləşməsinə səbəb olmuşdu. 1797-ci ildə V. Zubovun başçılıq etdiyi rus qoşunları Azərbaycanı tərk edən kimi Cavad xan Qazax, Şəmsəddil və Borçalı mahallarını gürcülərdən geri almışdı.

İravan xanlığı. Səfəvilərin Çuxur-Səəd bəylərbəyiliyi ərazisində, Azərbaycanın şimal - qərb hissəsində yaranmış **Iravan xanlığının** əsası 1747-ci ildə Türk Əfşar soyundan olan **Mir Mehdi xan** tərəfindən qoyulmuşdu. Xanlıq 15 mahaldan ibarət idi. Mərkəzi **Iravan şəhəri** idi. Xanlığın əhalisinin demək olar ki, hamisini **Azərbaycan türkləri** təşkil edirdi. XVIII əsrin 50-ci illərinin əvvəllərindən xanlığı **Qacar** nəslinin nümayəndələri idarə etməyə başladılar. 1751-ci ildə urmıyali Fətəli xan İravan xanlığına hücum edərək bura köməyə gəlmiş Kartli - Kaxetiya çarı II İraklınin qoşunlarını məğlubiyyətə uğratdı. **Hüseynqulu xan Qacarın** dövründə (1759 - 1783) II İraklı İravan xanlığına 1765-ci və 1779-cu illərdə yürüşlər edərək onu özündən aslı vəziyyətə salmağa çalışır və müəyyən vaxtlarda xanı ona bac verməyə məcbur edirdi. 1779-cu il yürüşündə İravan qalasını ələ keçirə bilməyən II İraklı çoxlu sayda silahsız dinc əhalini əsir alıb aparmışdı. 1781-ci ildə İravan xanlığı ilə Kartli - Kaxetiya çarlığı arasında bağlanmış sühl müqaviləsinə görə II İraklı 30 min təmən ödənc müqabilində həmin əhalinin geri qaytarılmasına razılıq vermişdi. 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi ilə Rusyanın himayəsinə sığınan Kartli - Kaxetiyanın təcavüzkar niyyətlərinin qarşısını almaq üçün İravan xanlığı **Osmanlı dövlətinin köməyindən** istifadə etməyə başlamışdı. **Məhəmmədhüseyin xanın** dövründə (1784 - 1805) gürçülerin yürüşlərinin qarşısı alınmış, Ağa Məhəmməd xan Qacarın 1795-ci il yürüşü zamanı İravan qalasında 35 gün müqavimət göstərilsə də, xanlığın ona tabe olmaqdan başqa çıxış yolu qalmamışdı. Xanlıq Qacarlara bac ödəməyə və lazım gəldikdə, Qacarın hərbi xidmətinə qoşun dəstəsi göndərməyə razılıq vermişdi. İravan xanlığının sonuncu hakimi **Hüseynqulu xan Qacar** (1806 - 1827) olmuşdur. Qacar dövlətinin başçısı Fətəli şah Hüseynqulu xanı Araz çayının sol sahilindəki bütün hərbi qüvvələrin sərkərdəsi təyin edərək ona "sərdar" titulu vermişdi. Bunun nəticəsində İravan sərdarı Hüseynqulu xan xanlıqda bütün mülki və hərbi hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmişdi. O, "Aslanların başçısı" fəxri adını daşıyan qardaşı Həsən xanla birlikdə xanlığın müstəqilliyi uğrunda rus işgalçılara qarşı axıradək qətiyyətlə mübarizə aparmışdı.

Naxçıvan xanlığı. 1747-ci ildə Türk Kəngərli soyundan olan **Heydərqulu xan** (1747 - 1764) keçmiş Çuxur - Səəd bəylərbəyiliyinə düşən,

Zəngəzur dağlarından Araz çayı vadisinədək ərazidə müstəqil **Naxçıvan xanlığının** yarandığını elan etdi. O, Qarabağ hakimi Pənahəli xanla dostluq münasibətləri saxlayırdı və onun dostcasına xahişi ilə 1752-ci ildə Hacı Çələbi xana qarşı “Qızılqaya xəyanətində” iştirak etmişdi.

Heydərqulu xan xəzinənin gəlirini artırmaq üçün iqtisadi sahədə bir sıra tədbirlər görmüş, ticarəti inkişaf etdirmək üçün çaylar üzərində körpülər saldırmışdı. Heydərqulu xanın ölümündən sonra xanlığın bir qədər zəifləməsi daxildə gedən hakimiyyət uğrunda mübarizə və Xoy, Qarabağ xanlıqları və Kartlı - Kaxetiya çarlığının Naxçıvan xanlığını öz siyasi təsir dairəsinə salmaq cəhdələri ilə bağlı idi. Qarabağlı İbrahimxəlil xan Xoy hakimi Əhməd xanla ittifaqa girərək 1787-ci ildə Naxçıvan xanlığına hücum edib, Naxçıvan qalasını ələ keçirmiş, Cəfərqulu xanı devirərək hakimiyyətə Abbasqulu xanı göttürmişdi. Lakin İbrahimxəlil xan xanlığı tərk edən kimi Cəfərqulu xanın qardaşı **Kəlbəli xan** hakimiyyəti ələ keçirərək özünü xan elan etmişdi. Çox cəsarətli və uzaqgörən dövlət xadimi olan **Kəlbəli xanın** dövründə (1787 - 1820) xanlıq xeyli güclənmişdi. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar Şimali Azərbaycana yürüyü zamani Kəlbəli xan formal olaraq onun tabeçiliyini qəbul etmişdi. Ancaq Ağa Məhəmməd xan Qacar onu silah gücünə tabe edə bilməyəcəyini başa düşdüyündən hiyləyə əl atmışdı. Tiflis səfərindən geri qayıdarkən daxildə ona dərin nifrat bəsləyən Kəlbəli xanı çox mötbər şəxs kimi düşərgəsinə dəvət etmişdi. Qacar Kəlbəli xanı dərhal kor etdirərək Tehrana həbsxanaya göndərmişdi. Lakin 1797-ci ildə Qacar hökmədəri Fətəli şah Kəlbəli xanı onun xəzinəsinə müəyyən xərac ödəmək şərtilə Naxçıvanın hakimi kimi tanımışdı. 1820-ci ildə artıq qocalmış Kəlbəli xan siyasətdən çəkilərək xanlığın idarəsini oğlu **Ehsan xana** tapşırılmış və Məkkəyə Həcc ziyarətinə getmişdi.

Lənkəran xanlığı. Əsası 1747-ci ildə tarixdə Qara xan kimi tanınan **Cəmaləddin Mirzə bəy** tərəfindən qoyulmuşdu. Xanlığın iqtisadi və siyasi mərkəzi Lənkəran şəhəri idi. **Qara xanın dövründə** (1747 - 1786) xanlıqda siyasi sabitliyi qoruyub saxlamaq və iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün bir sıra mühüm addımlar atılmışdı. Xan hakimiyyətinin əsas dayağı kimi daha çox xırda əyanlara arxalanan Qara xan onların köməyilə iri əyanların mərkəzdənqəçmə meyllərinin qarşısını almağa çalışırdı. **Daimi qoşun** yaradılmış və xan nəslindən olmayan bir çox iri əyanların torpaqları müsadirə edilmişdi.

Xanlığın əsas düşmənlərindən biri Kərim xan Zənd idi. O, Gilan hakimi Hidayət xanı Lənkəran xanlığına hücum təhrik etmişdi. 1768-ci ildə güclü qoşunla xanlığa hücum edən Hidayət xan qələbə qazanmış və Qara xanı böyük miqdarda bac ödəməyə məcbur etmişdi. Gilan hakiminə qarşı mübarizədə qubali Fətəli xan ona köməklik göstərirdi. 1785-ci ildə Lənkəran xanlığı **qubali Fətəli xandan** asılı vəziyyətə düşmüştü.

Mir Mustafa xanın dövründə (1786 - 1814) Lənkəran xanlığı xeyli güclənmişdi. 1795-ci ildə xanlıq Ağa Məhəmməd xan Qacarın hücumuna məruz qalmışdı. Mir Mustafa xan Qacar təhlükəsinə qarşı Rusiyadan kömək

almaq üçün öz nümayəndələrini Peterburqa göndərmişdi. **Mir Həsən xanın** dövründə (1814 - 1826) xanlıq Rusiya tərəfindən işğal olunsa (1812 - 1813-cü illərdə) da, xan hakimiyyəti bir qədər gec - 1826-ci ildə ləğv edilmişdi.

§ 22. Xanlıqların daxili və xarici siyaseti Xanlıqların dövlət quruluşu və sosial - iqtisadi həyatı

Azərbaycan xanlıqları dövlət quruluşuna görə **monarxiya** idi. Xanlıqlar demək olar ki, bütün dövlət atributlarına malik olmaqla beynəlxalq münasibətlər sisteminin subyekti kimi çıxış edirdilər. Hər bir xanlığın dəqiq müəyyən edilmiş sərhədlərdə öz **ərazisi**, müəyyən iqtisadi potensialı, **öz pulu, hərbi qüvvələri, əksəriyyəti türklərdən ibarət olan əhalisi, dili (Türk), ideologiyası (islam)** və **dövlət atributları** var idi. Xanlıqların dövlət atributları **taxt-tac, möhür, bayraq, hökmranlıq əsası və puldan** ibarət idi.

Azərbaycan xanlıqları qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idilər. Xanlıqlarda bütün qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti hakim xanın əlində cəmləşmişdi. Bir çox xanlıqlarda (Şəki, Şamaxı, Quba, Qarabağ və b.) xanın yanında **Divan** (Xan Şurası) fəaliyyət göstərirdi. Divan məşvərətçi - məsləhətçi orqan olsa da, burada iştirak edən vəzifəli şəxslərin mövqeyi xanın bu və ya digər qərarı qəbul etməsinə təsir göstərirdi. Məsələn, Şamaxı xanlığında Divanda müharibə, sülh kimi çox mühüm məsələlər müzakirə olunurdu. Bu xanlıqda Divanın xanın üzərində təsiri daha güclü idi və xanın nüfuzlu əyanlardan xəbərsiz, təkbaşına qərar qəbul etməsi bəzən narazılıqlara götürib çıxarırdı. Xanlıqlarda saray məmurları içərisində **vəzir** daha böyük səlahiyyətə malik idi. Xan sarayında vəzifə tutan **sərkərəli** maliyyə işlərinə, **sandıxdar ağası** xəzinəyə, **eşikağası** isə xanın şəxsi təsərrüfatına nəzarət edirdi.

Xan hakimiyyətinin dayağı olan ordunun əsas hissəsini **maaflar və elatlar** təşkil edirdi. Maaflar imtiyazlı təbəqə olub, vergidən azad idilər. Onlar qoşunda xidmət etməklə yanaşı, asayışı də qoruyurdular. Xanlıqlarda natural vergilərin toplanması ilə **darğalar** məşğul olurdu.

Azərbaycan xanlıqları inzibati cəhətdən **mahallara** bölündürdü. Şəki xanlığı 8, Qarabağ 21, İrəvan 14, Urmiya 14, Lənkəran 6 mahaldan ibarət idi. Mahallar **naiblər**, kəndlər **kəndxudalar**, şəhərlər isə **kələntər** və ya **qalabəyilər** tərəfindən idarə olunurdu.

Azərbaycan xanlıqlarının iqtisadiyyatının əsasını **kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət** təşkil edirdi. Kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma dərinləşməkdə idi. Qarabağ, Şamaxı, Gəncə, Quba və Şəki xanlıqlarında dənli bitkilər, Lənkəranda düyü, Dərbənd, Quba və Bakı xanlıqlarında qızılboya və zəfəran yetişdirilirdi. Şəki və Şamaxı xanlıqları Azərbaycanın əsas **ipəkçilik mərkəzləri** sayılırdı. Xanlıqlar çağında **dövlət** (divan) və **saray** (xassa) torpaqları arasında fərq aradan qalxaraq indi **xan torpağı** hesab olunurdu. İri torpaq sahibləri olan hakim xanların əlində böyük maddi sərvət toplanmışdı.

Səlnaməçi Mirzə Camalın yazdığını görə, Qarabağ hakimi İbrahim xan (1760 - 1806) xanlığın bütün sakinlərinin malik olduğu qədər, hətta ondan da bir cüt artıq kotañla beçərilən əkim sahəsinə, çoxlu tut bağına, üç - dörd min baş at ilxisinə və iri qoyun sürünlərinə malik idi. Şəki hakimi Məmmədhəsən xan (1784 - 1796) 27 kəndə 222 tut bağına, 13 kənddə taxil və çəltik əkinlərinə, 11 dəyirmana, 28 qışlağa, 11 üzüm bağına və 264 dükana sahiblik edirdi.

Xanlıqlarda dini idarələrə məxsus **vəqf torpaqları** xan xəzinəsinə vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idi. Kənd icmasına məxsus **camaat torpaqları** bəy və ağalar tərəfindən getdikcə daha çox zəbt olunduğundan onun miqdarı azalırdı.

Xanlıqlarda xüsusi torpaq sahibliyinin iki forması var idi. İrsi torpaq sahibliyi olan **mülk** üzərində feodalın tam mülkiyyət hüququ vardı və alınıb - satılı bilərdi. Adı mülkdən fərqli olaraq **xalisə mülkündən** xan xəzinəsinə heç bir vergi alınmırıldı. Xanlıqlarda şərti torpaq sahibliyi olan **tiyul** geniş yayılmışdı. Xanların torpaq siyasetində tiyul əsas yer tuturdu. Xanlar sosial dayaq yaratmaq məqsədi ilə onlara sədaqətlə xidmət göstərən şəxslərə qulluq müddətinə və çox zaman ömürlük tiyul torpaqları bağışlayırdılar. Quba, Qarabağ, Şəki, İrəvan və digər xanlıqlarda ali zümrənin nümayəndələri xan fərmanları (təliqə) əsasında bağışlanan tiyullara sahiblik edirdilər. Şərti torpaqlar üzərində ali zümrənin sahiblik hüququnun genişlənməsi nticəsində XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tiyulların əksəriyyəti ərsi səciyyə daşıyırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ali zümrəni **bəylər** təşkil edirdi. Ali zümrənin başında **xan** dururdu və bu zümrə sultan, məlik, ağa, bəy və ruhanilərdən ibarət idi. Vergidən azad olması ali zümrənin əsas imtiyazı idi. Ali zümrənin əksəriyyətini bəylər təşkil edirdi. Bəylər üç qrupa bölündürdü: 1. köklü bəylər; 2. nəslili bəylər; 3. şəxsi bəylər. Köklü və nəslili bəylər bu adı daha qədimdən daşıyır və ərsən varislərinə ötürürdülər. Şəxsi bəy adı isə ərsən ötürülmürdü. Çünkü bəy adını daşımaq üçün ən azı üç nəsil keçməli idi.

Ali zümrənin nümayəndələri sarayda və idarəcilikdə müxtəlif vəzifələr tutur, məlk və tiyul torpaqlarına sahiblik edirdilər. Onlar azad zümrə olmaqla ticarət və digər peşələrlə məşğul ola bilərdilər.

Xanlıqlarda aşağı zümrəni təşkil edən kəndlilər **dövlət və sahibkar kəndliləri** adlanan iki əsas qrupa bölündürdü. Kəndlilər öz iqtisadi və hüquqi vəziyyətinə görə **rəiyat, rəncər və elat** adlanırdı. Dövlət kəndliləri kənd icmasında birləşrək torpağı elliklə beçərildilər. Bu kəndlilərin icmada birləşməyən hissəsi **rəncərələr** (muzdur, işçi deməkdir) adlanırdı. Şəki və Şirvan xanlıqlarında xan xəzinəsinə məxsus ipəkçilik təsərrüfatları rəncərələr əməyi ilə beçərildi. Azərbaycanın sahibkar kəndində feodal-kəndli ashlıq münasibətləri hökm süründü. Sahibkarlara məxsus rəiyatçılar malik olduqları torpaq sahəsində şəxsi təsərrüfatını qurur və öz əmək alətləri, iş heyvanları və s. ilə torpağını əkib beçərirdi. Rəiyat əldə etdiyi məhsulun bir hissəsini feodala və dövlətə ödəməli idi. Məsələn, Şəki xanlığında kəndlilər 12 adda,

Şirvanda isə 20 adda natural və pul vergisi ödəyirdilər.

Xanlıqlarda sənətkarlığın toxuculuq, xalçaçılıq, metalişləmə və digər sahələri inkişaf etməkdə idi. İri sənətkarlıq emalatxanaları şəhərlərdə cəmləşmişdi. Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı və Gəncə şəhərlərində yüksək keyfiyyətli ipək, yun və pambıq parçalar toxunurdu. Şamaxının, mənbələrin dili ilə desək "fabriklərində" (emalatxanalarında) əlla işləyən 1500 toxuculuq dəzgahında ipək parça istehsal olunurdu. 1784-cü ildə Şamaxıda emal olunan 400 ton ipək xarici bazarlara çıxarılmışdı. Azərbaycanda ən keyfiyyətli **ipək və ipək məhsulları** Şəki xanlığında istehsal olunurdu. **Quba və Təbriz xalçaları** bütün dünyada tanınırdı. Azərbaycan xanlıqlarında ayrı-ayrı silah növləri istehsal edən emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Rusiya hökuməti strateji xəmmal olan poladin və hazır silahların ölçəsində ixracına qadağə qoymuşundan hazır tüfənglərin böyük hissəsi Osmanlı dövlətindən gətirilirdi. Xanlıqlarda əsas pul vahidi gümüş və misdən hazırlanmış **abbası** idi. Ticarətdə yerli pullarla yanaşı, rus manatı və holland çervonundan da istifadə olunurdu.

Hindistan və Orta Asiyani Rusiya və Qərbi Avropa ölkələri ilə birləşdirən karvan yollarının Azərbaycandan keçməsi, Xəzər dənizi - Volqa su yolundan istifadə edilməsi xarici ticarətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Xarici ölkələrə Bakı xanlığından neft, duz, zəfəran, Quba xanlığından xam ipək, xalça, boyaq, mahud və kətan məhsulları, taxıl, Şamaxı və Şəki xanlıqlarından əsasən xam ipək və toxuculuq məhsulları ixrac olunurdu. Azərbaycana Rusiyadan qənd, dəmir, mahud, müxtəlif boyaq məhsulları, Türkiyədən isə daha çox silahlar gətirilirdi. Quba və Bakı xanlıqlarının xarici ticarətində Rusiya aparıcı yer tuturdu.

Hər xanlıqda ayrıca gömrük sədlərinin - **rəhdarın** mövcudluğu, ölçü və çəki sistemindəki müxtəliflik bütövlükdə ölkəmizin daxili və xarici ticarətinin inkişafına mane olurdu.

XVIII əsrin ikinci yarısında iqtisadi və siyasi dağınıqlıq Azərbaycanda manufaktura sənayesinin və yeni kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü üçün zəruri olan iqtisadi şəraitin yaranmasına imkan vermedi.

Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasəti

Azərbaycan xanlıqları mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə **müstəqil xarici siyasət** yeritməyə çalışırdı. Xanlıqların xarici siyasetinin əsas məqsədi qonşu xanlıqlar və bölgənin aparıcı dövlətləri ilə münasibətlər qurmaqdan və hər bir xanlığın müstəqil yaşaması üçün əlverişli beynəlxalq təhlükəsizlik şəraitini yaratmaqdan ibarət idi. Azərbaycanın cənubunda **Urmiya xanlığı**, şimalında isə **Quba xanlığı** öz xarici siyasetlərində digər xanlıqları da təbə etmək yolu ilə **Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətdə birləşdirmək məqsədini** ön plana çıkmışdı. Urmiyalı Fətəli xan və qubalı Fətəli xan **bütöv və böyük Azərbaycan dövləti yaradılması** uğrunda uzun müddət mübarizə aparmışdır. Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi yolunda əsas manea keçmiş Səfəvi imperiyasının torpaqlarında ağalıq etmək istəyən **fars Kərim xan**

Zənd və Qafqazın müsəlman və türk xalqlarına qəti düşmən münasibət bəsləyən Rusiya idi. Belə mürəkkəb şəraitdə hər bir Azərbaycan xanlığı ilk növbədə öz mənafeyini və maraqlarını üstün tutduğundan xanlıqlararası münasibətlər bir çox hallarda düşmənciliyə çevrilirdi. Əlbəttə, ayrı-ayrı xanlıqlar arasında ümumi mənafə naminə dinc, mehriban qonşuluq, dostluq və müttəfiqlik münasibətləri də mövcud olmuşdur.

Fars Kərim xan Zənd Səfəvi sülaləsinin nümayəndələrindən biri olan III İsmayıli şahlıq taxtına oturdaraq Azərbaycanın cənub xanlıqlarını tabe etmək uğrunda mübarizəyə başladı. Türk soyundan olan Məhəmmədhəsən xan Qacar 1755 - 1759-cu illərdə keçmiş Səfəvi torpaqlarında ali hakimiyət uğrunda savaşda Kərim xan Zəndi məğlubiyyətə uğratsa da, onu siyasi səhnədən tamamilə sixişdirib çıxara bilmədi. 1763-cü ildə Kərim xan Zənd qarabağlı Pənahəli xan, qaradağlı Kazım xan, xoylu Şahbaz xanın köməyi ilə Urmiya xanlığını ələ keçirdi. "Şiraz qonaqlığı" adı ilə Azərbaycan xanlarını girov götürdü. Lakin Kərim xan Zəndin Azərbaycanın şimal xanlıqlarını ələ keçirmək cəhdləri nəticəsiz qaldı. Qarabağ xanlığında XVIII yüzilliyin 60-ci illərində öz mövqeyini daha da möhkəmləndirən İbrahimxəlil xan Kərim xan Zəndin onun daxili işlərinə qarışmasına imkan vermedi. Xanlıq onun hücumlarını dəf etmək üçün kifayət qədər böyük hərbi - siyasi güce malik idi. Kərim xan Zəndin siyasetində Qarabağdan sonra **Quba xanlığı** mühüm yer tuturdu. Çünkü qubalı Fətəli xan bir tərəfdən bir çox Azərbaycan xanlıqlarını birləşdirməklə xeyli güclənmişdi, digər tərəfdən öz dövləti üçün güclü dayaq axtarışlarında Rusiya ilə yaxın münasibətlər qurmağa çalışırı. Kərim xan Zənd Qubaya tez - tez elçilər göndərir, dinc, yaxud müharibə yolu ilə Fətəli xanı tabe etməyə çalışırı. Quba xanlığı üzərinə təcavüzkar yürüşləri uğursuz bitdiyindən 1775 - 1776-ci illərdə Kərim xanla Fətəli xan arasında elçilər mübadiləsi olmuşdu. Kərim xan Zənd siyasetini dəyişərək müttəfiqi olan Gilan hakimi Hidayət xani Quba xanlığı üzərinə yürüşə təhrif etmişdi. Hidayət xan bəzi Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinin köməyi ilə 1778-ci ildə Salyan və Cavadı ələ keçirmişdi.

Osmanlı imperiyası ilə münasibətlər. Azərbaycan xanlıqları onlarla etnik və dini baxımdan bir olan **Osmanlı dövləti** ilə yaxın dostluq münasibətləri saxlamağa çalışırdılar. Qafqaz uğrunda Rusiya imperiyası ilə XVIII əsrə dəfələrlə savaşa girmiş Osmanlı imperiyası Rusiya təcavüzünə qarşı Azərbaycan xanlıqlarından ibarət **Müsəlman dövlətləri ittifaqı** yaratmağa çalışırdı. Osmanlı dövləti 1770-ci və 1771-ci illərdə bu məqsədlə daha güclü olan **Quba xanlığına** xüsusi elçilik də göndərmişdi. Osmanlının bölgədə atdığı hər bir addim Rusiyani təşvişə salırdı və bu təcavüzkar dövlət hər vasitə ilə bizim xanlıqları ona dayaq dura biləcək Osmanlı dövlətindən tacrid etməyə və bitərif saxlamağa çalışırdı.

Ağır şərtlə 1774-cü il Kiçik - Qaynarca sülhündən sonra Osmanlı dövlətinin bölgədə fəallığı bir qədər artmışdı. Osmanlı hökumətinin Azərbaycan xanlarına göndərdiyi məktublarda Rusyanın bölgə ilə bağlı təcavüzkar

niyyətləri açıqlanır və bu təcavüzə qarşı birləşəcək «din qardaşlarına» lazımı maliyyə yardımı göstəriləcəyi xüsusi vurgulanırı. Azərbaycan xanlıqları da **Rusyanın təcavüzkar siyasetinə** qarşı mübarizədə Osmanlı imperiyasının himayəsinə sığınmağa çalışırdılar.

1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi ilə Rusyanın himayəsinə girmiş **Kartli - Kaxetiya çarlığı** bölgədə Rusyanın təcavüzkar siyasetinin təmsilçisinə və əsas alətinə çevrilməyə başlamışdı. Rusiyadan hər cür maliyyə, hərbi yardım alan və bu güclü dövlətin hərbi - siyasi nüfuzuna arxalanan **Kartli - Kaxetiya çarlığı** 1783-cü ildən Azərbaycan xanlıqlarının daxili işlərinə müdaxilələri gücləndirməyə başlamışdı. **Osmanlı dövləti** onunla sərhəddə yerləşən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarına rus - gürçü təcavüzünün qarşısını almağa çalışırdı. 1784-cü ildə Cənubi Qafqaza İstanbuldan göndərilən 60 nəfərlik nümayəndə heyəti Azərbaycan xanlıqları ilə bu yöndə danışıqlar aparmışdı. Onların Azərbaycan xanlarına təqdim etdikləri və **sultan Əbdülhəmid** tərəfindən imzalanmış fərmando «bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanları Rusiya təcavüzü qarşısında birləşməyə və müqəddəs mühəribəye hazır olmağa çağırılırdı». Osmanlı sultani Axalsix, Qars və Bəyazid paşalarına çoxlu pul göndərərək Qarabağ və Xoy xanları ilə birlikdə **İrəvan şəhərini rus-gürçü təcavüzündən qorumağı** əmr etmiş, Xoy hakimi Əhməd xanı isə birləşmiş qoşunların baş sərkərdəsi təyin etmişdi. Bu tədbirlərin nəticəsində 1784-cü və 1787-ci illərdə İrəvan xanlığı gürçü çarı II İraklinin təcavüzkar yürüşlərindən xilas olmuşdu. 1787-ci ildə Osmanlı sultani açıq şəkildə Rusiyaya bildirmişdi ki, o, həmişə Azərbaycan xanlarını müdafiə edəcək, Azərbaycana məxsus olan İrəvan şəhərinin Gürcüstana (Kartli - Kaxetiya) tabe olmasına icazə verməyəcəkdir.

Rusiyadan fərqli olaraq **Osmanlı dövləti** Azərbaycan xanlıqları ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı. Osmanlı dövləti xanlıqlara qarşı heç bir ərazi iddiası irəli sürməyərək onların hərbi gücündən Rusyanın Qafqazdakı təcavüzkar planlarının qarşısını almaq üçün istifadə etməyə çalışırdı. Osmanlı dövləti Qafqaz siyasetində Qarabağ xanlığının gücünü və nüfuzunu nəzərə almağa çalışırdı. **Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan** Kartli - Kaxetiya çarlığının 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi ilə himayəsinə alan Rusyanın bölgədə, **xüsusilə Qarabağda** "erməni çarlığı" və yaxud heç olmasa, "erməni əyaləti" yaratmaq planlarından xəbərdar idi. O, bu planın qarşısını almaq üçün Osmanlı dövləti ilə yaxın əlaqələr qurmağa çalışırdı. 1783-cü ilin sonlarında Cənubi Qafqaza Xəlil Əfəndinin başçılığı ilə gəlmış Osmanlı nümayəndəliyi Rusiya və Kartli - Kaxetiya çarlığına qarşı Qarabağ, Şamaxı, İrəvan və Dağıstan hakimlərindən ibarət **hərbi ittifaq yaradılması** üçün ciddi danışıqlar aparmışdı. Maraqlıdır ki, **Şuşa şəhəri** Xəlil Əfəndinin bir növ **qərargahına** çevrilmişdi. Müttəfiqlərin Şuşada cəmləşmiş 8 min nəfərlik qoşununun 1784-cü ildə Kartli - Kaxetiyyaya yürüyü Rusyanın müdaxiləsi nəticəsində baş tutmamışdı.

Mənbələrdə Osmanlı sultanının İbrahimxəlil xana kömək üçün yüz

min qızıl onluq göndərməsi haqda məlumatlar vardır. 1785-ci ildə İbrahimxəlil xan Osmanlı sarayına nümayəndə heyəti göndərmişdi.

1787 - 1791-ci illər Rusiya - Osmanlı mühəribəsi dövründə Azərbaycanın **Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarının** hərbi qüvvəsindən Rusiyaya qarşı istifadə etmək cəhdləri nəticəsiz qaldı. Mühəribədə məğlub olan Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazda Rusiyaya qarşı Azərbaycan xanlarından ibarət ittifaq yaratmaq planı boşça çıxdı. Bundan sonra Osmanlı dövləti rus-gürcü ittifaqının işgalçılıq planlarının qarşısını almaq üçün Azərbaycan xanlarına elə bir ciddi yardım göstərə bilmədi. Azərbaycan xanlarının, xüsusilə Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın hərbi köməklik göstərilməsi haqqında Osmanlı sarayına dəfələrlə göndərdikləri müraciətlər ya cavabsız qalır və ya da sultan hökuməti boş vədlər verməklə kifayətlənirdi.

Rusiya və Kartli - Kaxetiya çarlığı ilə münasibətlər. Cənubi Qafqazda Kartli - Kaxetiya və digər xristian qüvvələrə arxalanan **Rusiya** ilə Azərbaycan xanlıqlarının münasibətləri daima gərgin olmuşdur. Cənubi Qafqaz uğrunda Osmanlı ilə rəqabətə girən Rusyanın bizim xanlıqlarla bağlı siyasetinin əsas məqsədi xanlıqları təcrid etmək, Osmanlı ilə mühəribələr dövründə heç olmasa bitərəf saxlamaq və gələcəkdə onları işgal etməkdən ibarət idi. Rusyanın Qafqaz siyasetini hələ XVIII əsrin 70-ci illərində aydın dərk edən Qubalı Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasetinə mane ola biləcək Rusiyani zərərsizləşdirməyə çalışır, onunla "dostluq" münasibətləri qurmaq istəyirdi. Fətəli xan tərəfindən 1775-ci ildə Dərbənd hakimi Mirzəbəy Fərhadbəyovun başçılığı ilə Rusiyaya elçilik göndərilmiş, «Krim xanının statusunda» Şimal - Şərqi Azərbaycanın Rusyanın himayəsinə keçməsi, xanın düşmənlərinə qarşı ona hərbi yardım göstərilməsi və əvəzində Dərbəndin Rusiyaya veriləcəyi rus çarıçası II Yekaterinanın diqqətinə çatdırılmışdı. Lakin Rusiya əsas məqsədi **bütöv Azərbaycan** olan Fətəli xanın güclənməsini qətiyyən istəmirdi. Bu onun Cənubi Qafqazla bağlı təcavüzkar planlarına uyğun deyildi və bu dövlət gələcəkdə Azərbaycanı ələ keçirmək niyyətində idi. Elçiliyə rədd cavabı verilərkən belə bir yalançı bəhanə uyduruldu ki, Rusiya Fətəli xanın bu təkliflərini ona görə qəbul etmək istəmir ki, Rusiya «guya Quba xanlığının məxsus olduğu hansısa Persiya (Iran) dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq niyyətində deyildir». 1783-cü ildə Kartli - Kaxetiya çarlığı Rusyanın himayəsinə keçdikdən və Tiflisə rus qoşunları daxil oduqdan sonra Qubalı Fətəli xan Rusiyaya görə II İrakliyə qarşı açıq şəkildə çıxış etməkdən çəkinirdi. Ona görə də Fətəli xan siyasetini dəyişərək, «cənub yürüşünə» başladı. 1784-cü ildə Ərdəbil və Meşkini ələ keçirərək, Rusyanın təkidli tələbləri qarşısında 1785-ci ildə Cənubi Azərbaycanı tərk etməyə məcbur oldu.

1787-ci ildə **Fətəli xan** öz elçisi Mirzə Sadıqı Rusiya sarayına gəndərərək Kartli - Kaxetiyanın qəbul edildiyi şərtlərlə Quba xanlığının Rusiya himayəsinə keçmək istəyini bildirmişdi. Lakin Rusiya bu dəfə də Fətəli xanın bu istəyini rədd etmişdi.

Rusyanın müqaviməti üzündən gürcü çarı II İraklıyə qarşı yürüşə başlaya bilməyən Fətəli xan 1789-cu ildə onunla Şəmkir çayı sahilində görüşdü. Tərəflər belə razılığa gəldilər ki, Rusyanın vassali olan II İraklı Cənubi Qafqazda «asayışı qorumaqla» məşğul olsun, **Fətəli xan** isə gələn il **Cənubi Azərbaycana** yürüş etsin. Lakin Fətəli xanın qəfil ölümü ilə bu plan boşça çıxdı.

Quba xanlığı ilə yanaşı, **Qarabağ xanlığı** da Rusiya və Kartli - Kaxetiya çarlığı ilə müəyyən əlaqələr saxlayırdı. Qarabağlı İbrahimxəlil xan Rusyanın onun dövləti ilə bağlı məkrli planlarından xəbərdar idi. 1784-cü ildə **İbrahimxəlil xan** Rusyanı Qarabağla bağlı məkrli niyyətlərindən çəkin-dirmək üçün Peterburqa Musa Sultan adlı elçi göndərsə də, rus hökuməti iki il ərzində heç bir rəsmi cavab verməmişdi. Çünkü Qarabağ xanlığını müdafiə etmək II Yekaterina hökumətinin maraqlarına cavab vermirdi. Oksinə Rusiya İbrahimxəlil xana qarşı **sui - qəsd planı** hazırlamışdı və bu planda Rusyanın Qafqazdakı erməni casusları və Qarabağdakı xristian məlikləri iştirak edirdilər. Qarabağdakı bir monastr keşindən bu **sui - qəsd planı** haqqında məlumat əldə edən İbrahimxəlil xan qabaqlayıcı tədbirlər görmüşdü. Təcili yığıncaq adı ilə bütün xristian məliklərini, Alban katalikosunu və Qanzasar patriarxını həbs etdirərək Şuşa qalasına saldırmışdı. Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanının hədə - qorxu ilə dolu olan tələbləri qarşısında həbsdən qurtulan məliklər Gürcüstana və digər yerlərə köçməyə məcbur olmuşdular.

1783-cü il iyulun 24-də **Georgievskidə** Kartli - Kaxetiya çarlığının Rusyanın himayəsinə keçməsi haqqında traktat imzalandı. Kartli - Kaxetiya Rusyanın ali hakimiyyətini tanıydı, Rusiya isə həmin çarlığın ərazi bütövlüyünə təminat verməklə, onu xarici hücumlardan qorunmağı id. II İraklı daxili siyaset sahəsində müstəqilliyini saxlasa da, xarici siyasetində Tiflisdə oturan rus məmuru ilə hesablaşmalı idi. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandani **P.Potyomkinin** traktatının bağlanması haqqında **Azərbaycan xanlarına** göndərdiyi sənəddə Gürcüstəninin Rusyanın himayəsində olduğunu nəzərə alınması onlardan tələb edilmişdi. **Şəki və Gəncə** xanlıqları Rusyanın bu tələbini qətiyyən nəzərə almırlılar. **Quba xanlığının** gürcü çarlığı ilə münasibətləri gərgin olsa da, Fətəli xanın dövründə Rusyanın bu istəyi nəzərə alınındı. **Qarabağ xanlığı** ilə gürcü çarlığı arasında isə daha çox "dostluq" münasibətləri hökm süründü.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Azərbaycanın şimal torpaqlarına yürüyü. Keçmiş Səfəvi torpaqlarında ali hakimiyyət uğrunda mübarizədə Zəndlər üzərində parlaq qələbə qazanan **türk - qacar soyu** XVIII əsrin 90-ci illərində əsas siyasi qüvvəyə çevrildi. Həmin əsrin 90-ci illərinin ortalarına yaxın Farsda, Mazandaranda, o cümlədən **Azərbaycanın cənubunda** öz hakimiyyətini tam bərqərar edən **Ağa Məhəmməd xan Qacarın** (1742 - 1797) əsas məqsədi Cənubi Qafqaz da daxil olmaqla, keçmiş Səfəvi dövlətinin sərhədlərini **bərpa etmək** idi. Ağa Məhəmməd xan Qacar bu məqsədində çatmaq üçün 1795-ci ildə **Şimali Azərbaycana və Kartli - Kaxetiya** üzərinə yürüşə

başladı. Bu yürüşə bitərəf qalan **Osmanlı dövləti** Kartli - Kaxetiyanı ələ keçirəcəyi və rusları bölgədən sixışdırıb çıxaracağı halda Ağa Məhəmməd xanı qanuni hökmər kimi taniyacağımı açıq şəkildə bildirmişdi. Ancaq Qacarın hücumunu öz müstəqillikləri üçün təhlükə sayan Şimali Azərbaycan xanlarının əksəriyyətinin Osmanlıdan Qacara qarşı yardım istəməsi sultan hökumətini çotin vəziyyətə salmışdı. Qacarın 1795-ci il yürüşü qarşısında əsas maneə **Qarabağ xanlığı** idi. İbrahimxəlil xan dərhal keçmiş müttəfiqi gürçü çarı II İraklı ilə barişdi, Avar hakimliyindən xeyli hərbi qüvvənin Qarabağa gətirilməsinə nail oldu, Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsünün partladılması haqqında əmr verdi. 85 minlik qüvvə ilə üç istiqamətdə yürüşə çıxan Qacar **Şuşa üzərinə** hücumu şəxsən özü başçılıq edirdi. Şuşa qalasını 33 gün mühasirədə saxlasa da, şəhərin müqavimətini qıra bilməyib, **Tiflis üzərinə** yürüdü. Yürüsdə Kartli - Kaxetiyanın əsas düşməni olan **Gəncə hakimi Cavad xan** da onu müşayiət edirdi. Ağır döyüslərdən sonra sentyabrın 12-də Tiflisə daxil olan Ağa Məhəmməd xan Qacar 8 gün bu şəhərdə qaldı. Lakin ordusunun ərzaqla təminatındaki çatışmazlığı, rus qoşunlarının hücum təhlükəsini və Xorasanda qiyam qaldırılmasını nəzərə alaraq Tiflisi tərk etdi. Geri qayıdarkən **Yeni Şamaxı şəhərini** dağlıtsa da, Şirvan və Şəkinə ələ keçirə bilmədi. O, rus qoşunlarının hücumu haqqında məlumat aldığından Azərbaycanın şimal torpaqlarını tamamilə tərk etdi.

Rusyanın Azərbaycanın şimal torpaqlarına işgalçi yürüyü. Ağa Məhəmməd xan Qacarın Tiflisi tutması Kartli - Kaxetiyanı xarici hücumlardan qorumağı öhdəsinə götürən Rusyanın siyasetinə ağır zərbə vurdu. II Yekaterina bölgədə sarsılmış nüfuzunu bərpa etmək üçün 1796-ci ildə general **V.Zubovun** başçılığı ilə **Azərbaycana** qoşun göndərdi. Azərbaycan xanları - şəkili Səlim xan, şamaxılı Mustafa xan və qarabağlı İbrahimxəlil xanın V.Zubova qarşı təşkil etdikləri sui - qəsd cəhdini baş tutmadı. Qaziqu-muq xanı ilə birləşən qubali Şeyxəli xanın 1796-ci ildə **Alpan kəndi ya-xınlığında** 500 nəfərlik rus hərbi dəstəsini darmadağın etməsi də Rusyanın işgalçılıq planının qarşısını ala bilmədi. Rus ordusu 1796-ci ilin mayında **Dərbəndi**, iyunun 6-da **Qubani**, iyunun 13-də **Bakını**, **Şamaxını**, **Salyanı**, oktyabrda isə **Gəncəni** təbe edə bildi. Qişi Muğanda keçirən rus ordusu yazda hərbi əməliyyatları Azərbaycanın cənubuna keçirib, Qacara zərbə vurmaq niyyətində idi. Lakin 1796-ci ilin noyabrında II Yekaterinanın ölümü ilə bu plan pozuldu. Hakimiyətə gələn I Pavel rus qoşunlarının Azərbaycanın şimal torpaqlarından çıxarılması haqqında əmr verdi. 1797-ci ilin yazında rus qoşunları Azərbaycan torpaqlarını tərk etdilər.

Ağa Məhəmməd Qacarın Azərbaycana ikinci yürüyü. 1796-ci ilin martında özünü şah elan edən **Ağa Məhəmməd Qacar** Cənubi Qafqazı təbe etmək üçün 1797-ci ilin yazında yeni yürüşə başladı. Qacarın rəhbərlik etdiyi ordunun əsas hissələri **Qarabağ**a daxil oldu. Bir çox xanlıqlarda, o cümlədən Qarabağda dəhşətli quraqlığın gətirdiyi acliq əhalinin böyük bir hissəsinin bir tıkə çörək dalınca doğma yaşayış yerlərini tərk etməsinə səbəb olmuşdu.

Buna baxmayaraq, **Şuşa** yenə Qacara çox ciddi müqavimət göstərdi. Şuşa şəhərinin aqsaaqqalları əhalinin təhlükəsizliyinə Qurana and içməklə təminat verən Qacarla danışqlardan sonra qalanın qapıları açıldı və Qacarın döyüşçüləri şəhərə daxil ola bildilər. Ancaq Qacarın Şuşada hökmranlığı cəmi bir həftə çəkdi. 1797-ci il iyulun 4-də Ağa Məhəmməd şah Qacar öz yaxın xidmətçilərinin təşkil etdiyi sui - qəsd nəticəsində öldürüldü. Nəticədə şah Qacarın qoşunu tələm - tələsik cənuba çəkildi. İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd şah Qacarın cənazəsini hörmətlə Tehrana yolladı, sonra isə nigah diplomatiyasına ol ataraq qızı Ağabəyim ağanı Ağa Məhəmməd şah Qacarın yerinə taxta çıxmış qardaşı oğlu **Fətəli şah Qacara** ərə verməklə münasibətləri yoluna qoydu.

XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyəti

Bu dövrdə təhsil və elm sahəsində müəyyən irəliləyişlər baş vermişdi. Azərbaycanın təhsil müəssisələri tamamilə din xadimlərinin nəzarəti altında idı. Qazaxda Molla Vəli Vidadının, Şuşada Molla Pənah Vaqif və İbrahim xanın açırdığı məktəblərdə şagirdlər ibtidai təhsil alırlılar. Xanlıqların hamisində şagirdlər orta təhsil verən **mədrəsələr** fəaliyyət göstərirdi.

Fəlsəfə, tarix, riyaziyyat, astronomiya və coğrafiya sahəsində yeni əsərlər yaramıydı. Tarixçi **Əbdürəzəq Dünbuli** (1762 - 1828) bu dövrdə yaradıcılığına başlamışdı. Səyyah və coğrafiyaşunas **Hacı Zeynalabdin Şirvaninin** coğrafiya elminin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdu. Ərdəbildəki Şeyx Səfi kitabxanası öz əvvəlki şöhrətini qoruyub saxlamışdı. Bir müddət sonra, 1828-ci ildə Ərdəbili işğal edən ruslar bu kitabxanadan 166 adda nadir əlyazməni qarət etmişdilər. Həmin əlyazmalar Sankt-Peterburq şəhərindəki imperator kitabxanasına göndərilmişdi.

XVIII əsr ədəbiyyatımızın ən görkəmli nümayəndləri Arif Təbrizi, Arif Şirvani, Ağaməsih Şirvani idi. Lakin ədəbiyyatımızın zirvəsində **Molla Veli Vidadi** və **Molla Pənah Vaqif** dayanırdı.

“Kəlilə və Dimnə” əsəri XVIII əsrədə dilimizə tərcümə edilmişdir.

XVIII əsrədə Azərbaycan incəsənəti də inkişaf etməkdə idi. Təsviri sənət daha çox dekorativ səciyyə daşıyır. Divar rəsmlərinin başlıca xüsusiyyətləri ən parlaq şəkildə **Şəki xan sarayı**nda əksini tapmışdı. Xanlıqların mərkəzi şəhərlərində memarlıq - tikinti işləri genişlənmişdi.

Bu dövrdə Azərbaycan incəsənətinin ən mühüm sahələrindən biri də dekorativ - tətbiqi sənət idi. O dövrün memarlıq abidələrindən 1763-cü ildə tikilmiş **Şəki xan sarayı** (memarı usta Abbasqulu olmuşdur), **İrəvandakı “Göy məscid”i** (1764), **İrəvandakı Sərdar sarayı** (baş memarı usta Mirzə Cəfər olmuşdur) və 1791-ci ildə həmin sarayda tikilmiş **Güzgülü salonu** və **yay imarətini**, Şamaxıda XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllerinə aid **Yeddi Günbəz türbəsi** kompleksini (memarı ustad Tağı) xüsusi qeyd etmək lazımdır. İrəvandakı Göy məscid, Sərdar sarayının Güzgülü salonu və yay imarəti erməni vandalları tərəfindən dağdırıldıq məhv edilmişdir.

VIII FƏSİL. AZƏRBAYCAN XIX ƏSRDƏ

§ 23. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti. XVIII ərin sonu - XIX ərin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti çox mürəkkəb idi. **Azərbaycanın Arazdan cənubdakı torpaqları** Qacarlar səltənətinin tərkibində idi. Qacarlar dövlətinin başçısı Fətəli şah 1799-cu ildə oğlu Abbas Mirzəni Azərbaycan ordusunun başçısı təyin etmiş və 1805-ci ildən **Cənubi Azərbaycan** torpaqlarının idarə edilməsini də ona tapşırılmışdı. Dövrünün görkəmli dövlət və hərbi xadimi olan, şahzadə titulu daşıyan **Abbas Mirzə** islahatlar apararaq **Azərbaycan ordusunu** müasir, modern bir orduya çevirməyə çalışırdı. Bu vətənpərvər türkün qəlbində gələcəkdə dövlətin paytaxtını **Təbrizə** köçürtmək, **türk dilini** Qacar imperatorluğunun rəsmi dövlət dili elan etmək arzusu yaşayırırdı. Cənubi Azərbaycanın hərbi, mədəni və iqtisadi həyatının yeniləşdiriləməsi sahəsində atlığı addımlara görə, sonralar din xadimlərinin təsiri ilə Fətəli şah tərəfindən Azərbaycandan uzaqlaşdırılmışdı. 1832-ci ildə Xorasanada vəfat edən Abbas Mirzə son nəfəsində «**Azərbaycan, Azərbaycan**» - deyərək gözlərini yummuşdu.

Azərbaycanın şimalında isə tam siyasi pərakəndəlik hökm süründü. Ayrı-ayrı xanlıqların torpaqlarımızı vahid dövlətdə birləşdirmək cəhdləri baş tutmadığından Azərbaycan hər hansı bir xarici təcavüzün qarşısını almaqda gücsüz idi. Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan üçün əsas təhlükə **Rusiyadan** gəldi. Bölgədə rus təcavüzünün qarşısını almağa Osmanlıların da artıq yetərincə gücü qalmamışdı. Hələ üstəlik **Osmanlı imperiyası** üçün əsas təhlükə olan Napoleon Fransasına qarşı koalisiyaya qoşulmağa məcbur olan Osmanlı hökuməti istər-istəməz Rusiya ilə yaxınlaşmalı olmuşdu. 1799-cu il yanvar ayının 3-də 8 il müddətinə bağlanmış **Osmanlı-Rusiya ittifaq müqaviləsi** Rusyanın Cənubi Qafqazda əl - qolunu açdı. Müqaviləyə əməl edərək bitərəf mövqə nümayiş etdirən **Osmanlı dövləti** 1806-cı ilədək bu bölgədə gedən hərbi - siyasi proseslərə demək olar ki, qarşıa bilmədi.

Bölgə üçün əsas təhlükə mənbəyi olan Rusyanın Cənubi Qafqaz və Azərbaycan siyaseti təcavüzkarlığı ilə seçilirdi və onun əsas məqsədi Azərbaycanın torpaqlarını və sərvətlərini əla keçirmək, Xəzəri Rusyanın daxili dənizinə çevirmək, Şimali Qafqazdakı azadlıq mübarizəsini cənubdan təcrid etmək, Osmanlıni tamamilə bölgədən sixışdırıb çıxartmaq və İngiltərənin Şərqdə təsir dairəsini genişləndirmək cəhdlərinin qarşısını almaqdən ibarət idi.

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən işgalının birinci mərhələsinin başlanması

Rusiya - Azərbaycan savaşının başlanması. 1801-ci il sentyabrın 12-də Rusiya imperatoru I Aleksandr (1801 - 1825) Kartli - Kaxetiyanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest verdi. Kartli - Kaxetiya ilə birlikdə Azərbaycanın **Qazax, Borçalı Şəmşəddil və Pəmbək torpaqları** da Rusyanın tərkibinə qatıldı. Bununla Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğali başlandı.

Rusiya Qacar hökumətini qabaqlamaq və Azərbaycan xanlıqlarını öz siyasi təsiri altına almaq üçün ilk vaxtlar diplomatik addımlara üstünlük verərək Azərbaycanın şimal xanlarını Georgievsk şəhərində danışqlara dəvət etdi. Xanların əksəriyyəti bu təklifi rədd etsələr də, 1802-ci il dekabrin 26-da Rusiya ilə **Quba və Lənkəran** xanları, habelə Tarku şamxalı və Qaraqayıq usmisi arasında müqavilə bağlandı. 12 maddədən ibarət olan **Georgievski müqaviləsinə** qoşulan xanlar və hakimlər könüllü olaraq Rusyanın himayəsinə keçməklə, Qacarlar hücum edəcəyi təqdirdə birgə çıxış etməyə söz verirdilər. Müqavilədə Cənubi Qafqazda ticarətin genişləndirilməsi və Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişaf etdirilməsi məsələləri də nəzərdə tutulmuşdu. Bu müqavilə əslində Rusyanın işgalçılıq niyyətini pərdələyən dəyərsiz bir kağızdən başqa bir şey deyildi. Çünkü onu imzalayanlar az sonra Qacarların deyil, Rusyanın təcavüzünə məruz qaldılar. Qacarların isə Abbas Mirzənin başçılığı ilə göndərdiyi **Azərbaycan ordusu** şimal torpaqlarımızda rus işgalinə qarşı savaş aparan əsas qüvvə idi.

1803-cü ildə Qafqazın baş komandanı təyin edilmiş general Sisianovun başçılıq etdiyi rus ordusu **Qanix çayı sahilində döyüşdə** carlılar üzərində qələbə qazanaraq Balakəni əla keçirdi. Ruslar əhaliyə amansız divan tutaraq Balakəni tamamilə dağdırıldı.

1803-cü il aprelin 12-də Tiflisdə Car - Balakən camaatlığı ilə Rusiya arasında imzalanmış «Andlı öhdəlik» haqqında saziş bağlandı. Sazişə görə Car - Balakən əhalisi Rusiya xəzinəsinə hər il 220 pud ipək bac ödəməli, carlılar sədaqət əlaməti olaraq Tiflisə girovlar (əmanət) verməli, Car - Balakən ərazisində rus qoşunları yerləşdirilməli idi.

1804-cü ildə yenidən Cara hücum edən rus qoşunu **Zaqatalada** məğlub edildi və general Qulyakov öldürülüdü. Həmin ilin yanvarında general Sisianov **Car - Balakən camaatlığını** yenidən rus silahının hökmüne tabe etdi.

1803-cü ildə **Şəmkiri** əla keçirən rus qoşunun növbəti hədəfi **Gəncə** oldu. Gəncə hakimi **Cavad xan** rusların tabe olmaq təklifini qətiyyətlə rədd etdi. Şəhər qəhrəmanlıqla işgalçılara müqavimət göstərən də, silah və sayca üstün olan ruslar 1804-cü il yanvar ayının 2-dən 3-nə keçən gecə **Gəncə şəhərini** zəbt etdilər. Cavad xan və oğlu Hüseynqulu ağa qəhrəmanlıqla vuruşaraq Vətənimiz yolunda şəhid oldular. General Sisianov Gəncə savaşını **kütłəvi qırğına - qətlİama** çevirdi. Əhaliyə amansız divan tutuldu. Üç saat ərzində xalqı kütłəvi şəkildə qırıldı. 3 mindən bir qədər çox əhalinin

yaşadığı Gəncənin müdafiəçilərindən təkcə ölenlərin sayı 1500 nəfərdən çox idi. Bununla bağlı Mir Mehdi Xəzani yazdı: "Bu cür qala almaq və bütövlükdə qətlam olunmaq Çingiz xan və Teymurləng zamanından sonra bu vilayatlarda görünməmişdi."

Rus hərbçilərini təltif etmək üçün xüsusi olaraq "Gəncənin alınmasında iştirakına görə" medalını təsis edən Rusiya hökuməti Gəncə xanlığını ləğv edərək dairəyə çevirdi. Minillik tarixi olan Gəncənin adı dəyişdirildi və çar I Aleksandrın arvadı Yelizavetanın şərfinə bu tarixi şəhərimiz Yelizavetpol adlandırıldı. Kim «Gəncə» sözünü dilinə gətirərdi, bir rus gümüş manatı cərimə olunurdu.

Azərbaycan uğrunda Rusiya - Qacar savaşı. Gülüstan sülhü.

Gəncə alınandan sonra Rusiya ordusunun Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsi Qacar dövlətini qəti addimlar atmağa məcbur etdi. Fətəli şahın Rusiyadan qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmaq tələbi rədd edildi və 1804-cü il iyulun 10-da **I Rusiya - Qacar savaşı** başladı. Bütün Qafqazı «kafir ruslardan təmizləyəcəyini» bəyan edən Fətəli şah şahzadə Abbas Mirzənin başçılığı altında olan 50 minlik ordunu Araz çayından şimala göndərdi. Bu ordu demək olar ki, Cənubi Azərbaycan türklərindən təşkil olunmuşdu. Mənbələrdə Qacar ordusu Səfsvilər dövründə olduğu kimi türklüyün rəmzi olan **qızılbaş ordusu** və yaxud "Azərbaycan ordusu" adlandırılmışdır. Bu ordu ilə rus qoşunları arasında **Eçmədzin** (Üçkilsə) **yaxınlığında baş verən döyüşdə** ruslar uğur qazandılar. **Qəmərlidə** baş verən qanlı döyüşdən sonra Sisianov başda olmaqla rus qoşunları **İrəvanı** tərk etməyə məcbur oldular.

Qafqazdakı rus komandanlığının əsas məqsədi nəyin bahasına olursa, olsun Azərbaycanın şimal xanlıqlarının ruslara qarşı Qacar şahzadəsi Abbas Mirzə ilə birləşməsinə yol verməməkdən ibarət idi. Şimal xanlarının bir çoxu onlarla eyni türk soyundan olan Qacarlara doğma münasibət bəsləyir və bir "xilaskar" kimi baxırıdı. Ancaq bəzi xanlar Rusiyanın hərbi - siyasi və diplomatik təzyiqlərinin güclənməsi şəraitində "Gəncə faciəsinin" təsiri altında ruslara qarşı açıq şəkildə çıxış etməkdən çəkinirdilər. Bütün bunların nəticəsidir ki, 1805-ci ildə **Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan, Şəki hakimi Səlim xan** Rusyanın hədə-qorxulu tələbləri sırasında general Sisianovun Kürəkçay yaxınlığındakı düşərgəsinə gəlməyə məcbur oldular. 1805-ci il mayın 14-də rus komandanı Sisianovla İbrahimxəlil xan arasında müqavilə - "Andlı öhdəlik" bağlandı. 11 maddədən ibarət olan **Kürəkçay müqaviləsinə** görə Qarabağ xanlığı Rusyanın vassal asılılığına keçir, xan özü və varisləri üzərində Rusiya imperatorunun ali və yeganə hakimiyyətini tanıdığını and içməklə söz verirdi. Xanın və varislərinin xanlıq üzərində hakimiyyəti dəyişməz olaraq saxlanılmalıydı. Daxili idarəetmə, məhkəmə və divanxana işləri, xanlıqdan gəlirlərin yiğilması xanın səlahiyyətində qalırdı. Şuşa qalasında 500 nəfərlik rus qoşunu yerləşirdi. Xanlıq ildə rus xəzinəsinə 8 min çervon (1 çervon 3,14 manata bərabər idi) bac verməyi öhdəsinə götürdü.

Müqavilənin 10-cu maddəsində andlaşmanın əbədi müddətə bağlılığı göstərilmişdi. 1805-ci il mayın 21-də Kürəkçayda **Şəki hakimi Səlim xan** da təxminən eyni məzmun daşıyan müqavilə bağlamağa məcbur edildi. Əsas fərqli ondan ibarət idi ki, ruslar 500 nəfərlik qoşunun yerləşməsi üçün xanlıqda özləri qala tikməli idilər. Bu şərti əməl etməyən ruslar memarlıq incisi olan **Şəki xan sarayı** kazarmaya çevirmişdilər. Xanlığın əhalisinin sayı nəzərə alınaraq üzərinə 7 min çervon bac qoyulmuşdu. Qarabağ və Şəki xanlıqları Rusiyanın razılığı olmadan heç bir dövlətlə əlaqələr saxlaya bilməzdilər. Bu, əslində xanlıqların müstəqil xarici siyaset hüququndan məhrum edilməsi demək idi.

Abbas Mirzə 1805-ci ildə rusları Şimali Azərbaycandan çıxartmaq üçün döyüş əməliyyatlarını davam etdirdi. Şuşa yaxınlığında rusları məglubiyətə uğratsu da, onun Tiflis üzərinə yürüyü ugursuzluqla nəticələndi. Rusların isə əsas məqsədi Şamaxı və Bakı xanlıqlarını ələ keçirmək idi.

Rusların tabe olmaq tələblərini müxtəlif bəhanələr və şərtlərlə rədd edən **Şamaxı hakimi Mustafa xan** da rus qoşunlarının hücumu təhlükəsi qarşısında Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərini bəzi fərqlərlə təkrar edən «Andlı öhdəliyi» imzalamaya məcbur oldu. 1805-ci il 27 dekabr müqaviləsi ilə **Şamaxı xanlığı** başqa dövlətlərlə əlaqə saxlamaq hüququndan imtina edir, rus xəzinəsinə ildə 8 min çervon bac verməyi öhdəsinə götürürdü. Rus qoşunlarının Şamaxıda yerləşməsinə Mustafa xan razi olmadıqdan Cavad məntəqəsində ruslara qala tikmək hüquq verildi.

1805-ci ilin yayında rus hərbi donanmasının dənizdən **Bakıya** hückumu şəhərin müdafiəçilərinin igidiyi və rusların qatı düşməni **qubali Şeyxəli xanın** qoşunla köməyə gəlməsi nəticəsində uğursuz oldu.

Rus komandanı Sisianov 1806-ci ilin yanvar ayında Bakı xanlığının Rusiyanın tabeliyi altına keçməsi haqqında çox ağır şərtlərini Hüseynqulu xana göndərdi. Bu şərtlərə görə Bakı xanlığının bütün gəliri Rusiya xəzinəsinə verilməli, Bakı şəhəri tamamilə ruslardan ibarət xüsusi bir idarə orqanının tabeliyinə keçməli, qalada rus topları və minə yaxın əsgər yerləşdirilməli idi. Amansız, amansız olduğu qədər də şöhrətpərəst general Sisianovla **Bakı hakimi Hüseynqulu xan** arasında 1806-ci il fevralın 8-də Bakının Qoşa qala qapısı yaxınlığında görüş zamanı rus generalı xanın yaxın qohumu tərəfindən öldürülərək öz layiqli cəzasını aldı. Bu hadisə Bakının işgalinin qarşısını almasa da, onu bir qədər ləngitdi.

1806-ci ilin yazında Abbas Mirzənin ordusunun **Qarabağ** istiqamətində ruslara savaş açması mənbələrdə deyildiyi kimi, bir çox Qarabağ əyanlarının **qızılbaş qoşununa** qoşulmasına səbəb olmuşdu. Gəncə hakimi Cavad xanın qatili mayor Lisaneviç çox ciddi nəzarət altında saxladığı İbrahimxəlil xanın da Qacarlarla birləşmək ehtimalını aradan qaldırmaq üçün böyük bir **qətlam** törətdi. İbrahimxəlil xan ailə üzvləri və yaxın adamları ilə birlikdə amansızlıqla qətlə yetirildi. Qarabağ xanlığında hakimiyət onun oğlu **Mehdiqulu xana** verildi.

Rus zabiti Lisaneviçin vəhşiliyinə cavab olaraq Şəki hakimi **Səlim xan** 1806-cı ildə Rusiya ilə əlaqları kəsdi və rus qoşunlarını xanlığından qovub çıxartdı. Ancaq ruslar 1806-ci il oktyabrın 22-də **Şəki yaxınlığında döyüşdə** Səlim xanı məglubiyyətə uğradılar. Sonra Car - Balakənə yollanaraq oradakı üsyانları amansızlıqla yatırdılar. Qacarlardan üz döndərib Rusyanın tərəfinə keçmiş **Cəfərqulu xan Xoylu** Şəki xanı təyin edildi. Xanlığa gələrkən Xoy əhalisinin bir hissəsini də özü ilə gətirib Şəki şəhərinin ətrafında yerləşdirdi.

1806-cı ildə **Abbas Mirzənin** Qarabağda, Şəkidə və digər bölgələrdə ruslarla apardığı döyüşlər müvəffəqiyyət qazanmadı. Ruslar isə əksinə 1806-ci ilin iyunun 22-də **Dərbəndi**, sentyabrın 3-də isə **Bakını** ələ keçirdilər. Sonra isə **Quba xanlığı** tabe edildi.

1808 - 1809-cu illərdə Abbas Mirzənin ordusu ilə rus ordusu arasında hərbi əməliyyatlar ruslar üçün uğursuz oldu. 1809-cu il **Qarababa döyüşündə** ruslar məglubiyyətə uğradılar.

Cənubi Qafqazda rus işğalına uzun müddət seyirçi mövqe tutan **Osmalı dövləti** sükutu pozaraq 1806-ci ildə Rusiya ilə mühəribəyə başladı. 1807-ci il **Gümrü döyüşündə** məglubiyyətə uğradı. 1812-ci ildə Rusiya ilə bağlanan **Buxarest sülhünə görə** Osmanlı dövlətinin Qafqazdakı sərhədləri dəyişməz qalırdı, ancaq Osmanlı hökuməti Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğali faktını tanımlı oldu.

1812-ci ilin əvvəllərində Qacarların **Abbas Mirzənin** başçılığı altında olan 20 minlik ordusu **Qarabağ xanlığının** daxil olsa da, burada möhkəmlənə bilmədi. Lənkəran xanlığında mövqe tutan Abbas Mirzənin qoşunu 1812-ci ilin oktyabrın 18-də **Aslandüz döyüşündə** ağır məglubiyyətə uğradı. Bu məglubiyyət həm **Birinci Rusiya - Qacar** mühəribəsinin, həm də Lənkəran xanlığının talyeyini həll etdi. Rus ordusu 1813-cü ilin yanvarın 1-də **Lənkəran qalasını** ələ keçirdi. İngiltərənin vasitəciliyi ilə aparılan danışıqlar nəticəsində Rusiya ilə Qacarlar arasında **1813-cü il oktyabrın 12-də** Qarabağın Gülüstan kəndində barışq müqaviləsi bağlandı. 11 maddədən ibarət olan **Gülüstan müqaviləsinin** şərtlərinə görə hər iki dövlət arasında savaşa son qoyulur (maddə 1), Fətəli şah Qacar Şimali Azərbaycan xanlıqları olan **Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Dərbənd, Quba, Bakı, Lənkəran**, eyni zamanda **Dağıstan və Gürcüstanın** Rusiya imperatorluğunun tabeçiliyinə keçməsini təsdiq edirdi (maddə 3), Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ yalnız Rusiyaya məxsus olmalı idi (maddə 5), Qacar dövlətinə gələn rus tacirlərindən gətirdikləri mallara görə 5%-dən çox gömrük alınmamalı idi (maddə 9), Qacar dövlətinin təbəələri olan tacirlərdən də eyni qaydada 5%-lik gömrük tələb olunmalıdır idi.

Araz çayından şimaldakı Azərbaycan torpaqlarına iddialı olan Qacarlarla işgalçi Rusiya arasında bağlanmış bu **ədalətsiz və qeyri - bərabər müqavilə** nəticəsində Şimali Azərbaycanın böyük bir hissəsi Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı. **Naxçıvan və İrəvan xanlıqları** rus qoşunları

tərəfindən tutulmadığından həmin ərazilərimiz müqavilədən kənarda qaldı. Şimali Azərbaycanın Rusyanın tərkibinə daxil edilən torpaqları ilə həmin xanlıqlar arasındaki sərhədlər də Gülvəstən müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmişdi.

Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkə rejiminin qurulmasına başlanması

Gülvəstən müqaviləsindən sonra Rusiya ələ keçirilmiş torpaqlarda möhkəmlənməyə başladı. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı olub, Rusyanın bölgədə müstəmləkəçilik siyasetini ardıcıl şəkildə həyata keçirən general **A.P.Yermolov** (1816 - 1827) özünün sağ əli saydığı erməni əsilli çar generalı knyaz R.Q.Mədətov vasitəsilə Rusiya ilə müqavila bağlanmış xanlıqlara təzyiqi artırmağa başladı. Onların məkrli planlarının ilk qurbanı 1814-cü ildə atası Cəfərqulu xanın yerinə Şəki hakimi təyin edilmiş **İsmayıllı xan** oldu. Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə əməl etməkdən boyun qaçırın və rus hökumətinə illik bacın ödənilməsi, rus qoşunları üçün taxiil ayrılmazı kimi tələbləri yerinə yetirməyib, müstəqilləşməyə çalışan İsmayıllı xan (çox cavan olub, hətta heç evlənməmişdi) 1819-cu ildə Şəkidə Xan bağındaki qonaqlıqdə R.Q.Mədətovun əli ilə yeməyinə zəhər qatılırlaq öldürüldü. Rus hökuməti əla həmin il **Şəki xanlığını** ləğv edərək əyalətə çevirdi.

Ağasının tapşırığı ilə **Şamaxı hakimi Mustafa xanı** guya Qacarlarla əlaqə saxlamaqda, əhalini ruslara qarşı silahlandırmaqda ittiham edən R.Q. Mədətov xanı ələ çıxılmaz vəziyyətə saldı ki, hökumət qarşısında özünü təmizə çıxarmağın mümkünşlüyünü görən Mustafa xan yaxın ətrafi ilə qaçaraq Cənubi Azərbaycanda Abbas Mirzəyə siğindi. Erməni R.Q.Mədətov **Qarabağ hakimi Mehdiqulu xana** qarşı xüsusiətə amansız davrandı. A.P.Yermolovla qurduqları məkrli plan əsasında 1818 - 1820-ci illərdə xandan knyaz R.Q. Mədətovun «Qarabağdakı dədə-baba torpaqlarını» geri qaytarmağı tələb edirdi. Çarəsiz **Mehdiqulu xan** A.P.Yermolovun tələbi ilə ata-babasından heç bir mülkü qalmayan və vergi verən zümrədən olan R.Q.Mədətova 1500 kəndli ailəsinin yaşadığı bir neçə kəndin "qaytarılması" haqqında saxta fərman imzalamığa məcbur oldu. Əsl saxtakarlıq bundan sonra başladı. Xan fərmanına R.Q.Mədətov Qarabağda istədiyi kəndlərin adını əlavə etdikdən sonra A.P.Yermolovun xüsusi söyləri ilə belə bir qondarma sənəd 1821-ci ildə **rus çarı I Aleksandr** tərəfindən təsdiq edildi. Mənbələrdə yazılışı kimi, heç bir əsil-nəcabəti olmayan R.Q. Mədətov bu üsulla az qala Qarabağın yarısına yiylənmişdi. Knyaz R.Q. Mədətov Şirvanda həyata keçirdiyi hədə - qorxu, şər yaxmaq taktikasını Qarabağda da işə saldı, Mehdiqulu xanın da cənuba - Abbas Mirzənin yanına qaçmasına nail oldu. Beləliklə, Kürəkçay müqaviləsi ilə xanlıqların "bütləvliyünün saxlanmasına imperator zəmanəti verən" çar hökuməti imzaladığı bütün andlaşmaları pozub atdı.

Ləğv edilmiş üç xanlığın yerində **Müsəlman əyalətləri hərbi dairə**

rəisliyi yaradıldı, iqamətgahı Şuşada yerləşən bu idarəyə knyaz Mədətov başçı təyin edildi. Bundan sonra müsəlmanlar yaşayan torpaqlarda **əsl rus - erməni siyasetinin** yeridilməsinə başlandı. Müsəlman əyalətlərindəki rus qoşun dəstələrinin da başçısı sayılan Mədətov, xüsusilə Qarabağda müsəlman bəylərini sixişdirir, vəzifədən uzaqlaşdırır, yerlərinə erməniləri təyin edir və müsəlman əhalisini amansızlıqla soyub talayırdı.

1826-cı ildə Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkəciliyinə qarşı **ümmümi üşyan** baş verərkən əhalinin hədsiz nifratını qazanmış erməni Mədətovun Qarabağda əla keçirdiyi malikanələri əhali tərəfindən yandırılmışdı. Rus mənbələrinin yazdığını görə, "Mədətov əhalini o dərəcədə cana yiğmişdi ki, müsəlmanlarda qəbirə toxunmaq ən böyük günah sayıldığı halda, Mədətovun ata-babalarının qəbirləri dağıldılmış və murdarlanmışdı." Yuxarıda götərilən faktlar Rusyanın Azərbaycana götərdiyi «əbədi xoşbəxtlik və firavanlıq»ın bir qismidir. Bu, həm də Qafqazda rus müstəmləkəciliyinin **erməni formasında** təzahürünün bariz nümunələrindən biridir.

Lənkəran xanlığı ilə "yaxşı münasibətlərdə" olan Rusiya hökumətinin təzyiqləri altında 1826-cı ildə Mirhəsən xan qaçaraq Abbas Mirzəyə sığınmağa məcbur oldu. Çar hökuməti bu xanlığı da ləğv edərək əyalətə çevirdi.

Azərbaycan uğrunda

İkinci Rusiya - Qacar savaşı. Türkmençay sülhü

Cənubi Azərbaycanın valisi Abbas Mirzə Qacar Gülüstan müqaviləsindən sonra bütün səylərini Azərbaycan ordusunun yenidən qurulmasına və müasir silahlarla təchiz edilməsinə yönəltmişdi. Bu işdə ona İngiltərə hökuməti köməklik göstərirdi. 1814-cü ildə bağlanan saziş görə İngiltərə Qacarlara hər cür hərbi yardım göstərməli və şimal torpaqlarının geri qaytarılması üçün Rusiya ilə danışıqlar aparmalı idi. Qacarlar isə Hindistan üçün yarana biləcək hər hansı bir təhlükənin qarşısını almağa söz vermişdilər.

1825-ci ildə Sankt - Peterburqdə baş vermiş dekabristlər üşyanı haqqında ingilis diplomatlarından məlumat alan **Fətəli şah Qacar** bu əlverişli fursatdan istifadə edərək Rusiya ilə yeni savaşa girməyi qərara aldı. Fətəli şah hərbi qüvvə, sursat, ərzaq və maliyyə təminatı baxımından bütün mühəribənin ağırlığı və məsuliyyətini Cənubi Azərbaycanın valisi və Azərbaycan ordusunun komandanı vəliəhd Abbas Mirzənin üzərinə qoymuşdu. **Abbas Mirzə** isə yetərincə maliyyə dəstəyi olmadıqdan ordudakı islahatları başa çatdırımadı və Rusiya ilə savaşa girməyin hələ tez olduğunu düşünürdü. Abbas Mirzəyə sığınan Şimali Azərbaycan xanları da mühəribəyə tez başlamağın tərəfdarı idilər və Abbas Mirzəyə bildirmişdilər ki, onun qoşunu Araz çayını keçərsə, xanlıqların bütün əhalisi kafirlərə qarşı üşyanə tamamilə hazır vəziyyətdədir. Fətəli şahın qərəri ilə 1826-ci ildə Rusiya ilə yeni savaş başladı. 1826 - 1828-ci illər **İkinci Rusiya - Qacar mühəribəsinin** başlangıç mərhələsi ruslar üçün uğursuz oldu. Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi ordu iyulun 26-da artıq Qarabağın böyük hissəsinə nəzarəti əla keçirib, **Şuşanı**

mühəsirəyə aldı. Onun göstərişi ilə keçmiş Şamaxı hakimi Mustafa xan qoşunla **Şirvana**, Mirhəsən xan qoşunla **Lənkərana**, Uğurlu xan Ziyadoğlu - **Gəncəyə**, Səlim xanın oğlu Hüseyn xan - **Şəkiyə** yollandılar. İrəvanın sərdarı Hüseyn xan və Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin ruslara qəti düşmən olan şahzadə oğlu Aleksandr qoşunla **Tiflis** üzərinə hücuma başladılar. Şimali Azərbaycan xanları demək olar ki, öz keçmiş xanlıqlarında hakimiyətlərini bərpa etdilər. Rusyanın müstəmləkə zülmündən bezmiş əhalinin üşyana qalxması da bu işdə az rol oynamadı. Məsələn, Gəncədə iyunun 17-də bəy və ruhanilərin başçılığı ilə böyük bir üşyan baş vermiş və ruslar Gəncədən qovulub çıxarılmışdır. Lənkəran, Şamaxı və Şəkidə də ruslar əleyhinə üşyanlar baş vermişdi. 1826-ci ildə rus müstəmləkə rejiminə qarşı bütün Şimali Azərbaycanı bürüyən üşyan heç də təsadüfi deyil ki, rəsmi mənbələrdə «**ümmummüsəlman üşyanı**» adlandırılmışdır. Bu üşyana görə çar Nikolay hətta 2 mart 1827-ci ildə imzaladığı Ali fərmanı əsasən Qafqazın baş hakimi və baş komandanı general A.P.Yermolova şiddetli töhmət verərək vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdı.

Lakin Abbas Mirzə hücumu sürətlə davam etdirərək dağınqı halda olan rus qoşunlarını əzmək, bütün qüvvəsini rus qoşunlarının geri çəkildiyi Tiflisə yönəltmək əvəzinə, 48 gün **Şuşanı** mühəsirədə saxlamaqla böyük vaxt itkisinə yol verdi. Rus komandanlığı bundan yarananaraq dağınqı halda olan qoşunlarını birləşdirdi və strateji təşəbbüsü əla keçirib, əks - hücumu başladı. 1826-ci il sentyabrın 3-də Abbas Mirzənin qoşunu **Şəmkir yaxınlığında** məglubiyətə uğrayaraq Gəncəyə çəkildi. İkinci döyüş sentyabrın 13-də **Gəncə ətrafında** baş verdi. İkinci Rusiya - Qacar mühəribəsinin taleyində həllədici rol oynayan **Gəncə döyüşündə** Abbas Mirzə məglubiyətə uğradı. Beləliklə, düzgün hərbi taktika seçilmədiyindən Azərbaycanın şimal torpaqlarında kütləvi xalq üşyanlarının yaratdığı çox əlverişli imkan əldən verildi. Abbas Mirzənin ordusu və yenidən qəçqin düşən xanlar Şimali Azərbaycanı tərk edərək Arazdan cənuba mühacirət etməyə məcbur oldular.

Yermolovu əvəz etmiş yeni baş komandan general qraf Paskeviçin başçılığı ilə rus qoşunlarının 1827-ci il iyunun 26-da **Naxçıvan qalasını** əla keçirməsi Qacar ordusunun komandanı Abbas Mirzəni hərəkətə götirdi. Lakin 1827-ci iyulen 7-də **Cavanbulaq döyüşündə** onun məglubiyətə uğraması Abbasabad qalasının taleyini həll etdi. İrəvan xanlığının əhalisinin də Qacar qoşunu ilə birlikdə müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Abbasabadın arısına **Sərdarabad qalası** da rusların əlinə keçdi. Nəticədə İrəvana yol açıldı. Sentyabrın 26-da rus qoşunları İrəvan qalasını mühəsirəyə aldılar. İrəvanın sərdarı **Hüseyn xanın** başçılığı ilə qalanın müdafiəçiləri ciddi müqavimət göstərsələr də, oktyabrın 1-də **İrəvan** ruslar tərəfindən əla keçirildi. İrəvanın alınması Rusiya imperiyasının paytaxtı Peterburqdə böyük sevinclə qarşılandı. Çar I Nikolay İrəvanın fəthi şərəfinə 1827-ci il noyabrın 4-də **Ali fərman** imzaladı. Ali fərmanla "rus silahının müsəlman xarabəliqləri üzərində qələbəsi şərəfinə İrəvanın baş məscidinin

provoslav - yunan - rus kilsəsinə çevrilməsi" qərara alınmışdı. "Erevanski" ləqəbi ilə mükafatlandırılan qraf Paskeviç yazdı ki, şəhər alınarkən burada 10 min müsəlman ailəsi və 3 min erməni ailəsi yaşayırırdı. Həmin ermənilər ruslara cəsusluq etməklə yanaşı, İrəvan qalasının qapılalarından birini rus qoşunun üzünə açmışdı.

Rus qoşunları Cənubi Azərbaycan torpaqlarına daxil olaraq əvvəl **Mərəndi**, sonra isə **Təbrizi** ələ keçirdilər. Təbrizin tutulması ilə Tehrana yol açıldı. 1828-ci il yanvarın 28-də **Urmianın**, fevralın 8-də isə **Ərdəbilin** tutulması Abbas Mirzə Qacar ilə Paskeviç arasında sübh danışqlarının sürətlənməsinə səbəb oldu. 1828-ci il fevralın 10-da Təbriz yaxınlığında Türk-mənçay kəndində müqavilə imzalandı. 16 maddədən ibarət **Türkmənçay müqaviləsində** Gülüstan müqaviləsinin bəzi maddələrinin məzmunu saxlanmış, təzminat və s. haqqında yeni maddələr əlavə edilmişdi. Yəni əslində Gülüstan müqaviləsinin qüvvədən düşdüyü və onun Türkmençay müqaviləsi ilə əvəz olunduğu göstərilirdi (maddə 2). Müqavilə Azərbaycanın **İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının** Rusiyaya keçməsini təsdiq edir (maddə 3), sərhədləri ayırr (maddə 4) və müqavilədə Qacar hökumətinin Rusiyaya 20 milyon gümüş manat təzminat ödəyəcəyi bildirilir (maddə 6), Xəzər dənizində yalnız Rusiyənin hərbi donanma saxlamaq hüququ təsdiq edilirdi (maddə 8).

Türkmənçay müqaviləsinin **15-ci maddəsini** xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu maddədə Qacar dövlətinin Azərbaycan vilayətinin (yəni Cənubi Azərbaycanın) əhalisini Rusiyaya sərbəst keçə bilmək, keçərkən daşına bilən əmlakını gömrük və vergi qoyulmadan özü ilə aparmaq və ya bir il ərzində satmaq hüququ verilirdi. Onların daşınmaz əmlakının satılması üçün isə beş ililik müddət müəyyən edilirdi. Bu maddədə əlbəttə, söhbət Azərbaycan türklərindən deyil, ermənilərdən gedirdi. Açıq və konkret şəkildə müqavilədə ermənilərin adı çəkilməsə də, iki dövlət arasında ümumi razılıq belə idi.

1828 - 1829-cu illər **Rusiya - Osmanlı müharibəsi** də rusların qələbəsi ilə başa çatdı. 1829-cu il **Ədirnə müqaviləsinə** görə Osmanlı dövləti bütün Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalını hüquqi baxımdan təsdiq etdi. Rusiya Qara dəniz sahillərini, xüsusilə **Axalsix vilayətinin** bir neçə şəhərini ələ keçirdi. Ədirnə müqaviləsi ilə Osmanlı dövlətindən erməni əhalisinin Rusiyaya sərbəst şəkildə keçməsinə icazə verildi.

Xalqımızın tarixi taleyində faciələrə yol açan Türkmençay müqaviləsi ilə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı təsdiq olundu. Bu müqavilənin ən dəhşətli nəticəsi **xalqımızı və Vətənimizi iki yerə parçalaması** oldu.

Türkmənçay müqaviləsi 1917-ci ildə Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklər tərəfindən qeyri - bərabər və ədalətsiz müqavilə elan olunsa da, 1921-ci ildə Sovet Rusiyası ilə Qacar dövləti arasında bağlanmış müqavilə ilə qüvvədən düşməndü. Ancaq yənə də tarixi ədalətsizliyə yol verilərək Azərbaycanın bölüşdürülməsi hər iki dövlət tərəfindən təsdiq edilmişdi.

§ 24. Şimali Azərbaycanda rus ağalığı. XIX əsrin 30-cu illərində rus müstəmləkə əsərətində qarşı üşyanlar

Rusiya Şimali Azərbaycanın işğalı prosesində xanlıqları ləğv edərək əyalətə çevirmiş, xanlıq idarə - üsulunu **komendant idarə sistemi** ilə əvəz etmişdi. Komendant idarə üsulu **hərbi işğal** və **hərbi feodal səciyyəsi** daşıyırırdı. Rus zabitlərindən təyin olunan komendantlar əyalətin sosial - iqtisadi həyatına aid olan bütün məsələləri həll etmək səlahiyyətlərinə malik idilər. Əyalət məhkəməsinə də sədrlik edən komendantlar ruslara sədaqətli olan bəylərdən mahal naibləri təyin edirdilər.

Ali ruhani zümrəsinin nəzarəti altında olan **şəriət məhkəmələri** saxlanılsa da, onlar yalnız ailə - nigah və vərəsəlik kimi mülki işlərlə məşğul ola bilərdilər. Qafqazın Baş komandanının nəzarəti altında olan **hərbi məhkəmələrdən** rus işğalına qarşı çıxan bəylərə, ruhanilərə və kəndlilərə qarşı istifadə olunurdu. Bu məhkəmələr daha tez qərar verir və çox zaman ölüm cəzası verməsi ilə digər məhkəmələrdən fərqlənirdi.

Rus işğalı (1801 - 1828) və işğaldan sonrakı ilk illərdə Qafqazın baş komandanının Şimali Azərbaycanda yeritdiyi siyasətdən cəmiyyətin bütün təbəqələri narazı idi. Ruslara qarşı çıxan ali zümrənin nümayəndələri edam, həbs və sürgün edilir, onların əmlakları dərhal müsadirə olunub dövlət xəzinəsinin ixтиyarına keçirdi. Baş Komandanın hazırladığı 1818-ci il **Əsasnaməsi** ilə Qazax, Şəmşəddil və Borçalı ağalarının, 1817-ci il və 1824-cü il **Sərəncamları** ilə Quba bəylərinin, 1824-cü il **Sərəncamı** ilə Qarabağ bəy və ağalarının kəndli və torpaq hüquqlarına sarsıcı zərbələr vurulmuşdu.

Bu dövrə Azərbaycan kəndi bütövlükdə rus ordusunun ərzaq və digər ləvazimatlarla təmin olunması vəzifəsindən tamamilə asılı vəziyyətə salınmışdı. Ağır bacqoyma və vergi sistemi, vergilərin soyğunçu və amansız erməni tacirlərinə iltizama verilməsi, komendantların və digər rus məmurlarının qanunsuzluğu və hər cür özbaşınlığı bütün əhalini rus müstəmləkə orqanlarından narazı salmışdı. Çar I Nikolayın Cənubi Qafqazdakı vəziyyəti dərindən öyrənmək üçün senatorlar qraf **P.İ.Kutaisov və Y.İ.Meçnikovun** başçılığı ilə göndərdiyi **komissiya** 1829 - 1830-cu illərdə müsəlman əyalətlərində təftiş apararaq maliyyə - vergi sistemində hədsiz sayda çoxlu özbaşınlıqlar üzə çıxartmışdı. Senatorların fikrinə görə, belə ağır vəziyyət rus məmurları tərəfindən vergilərin çox zaman normadan ikiqat - üçqat yiğilması, vergi yiğilmasının onların sözləri ilə deyilsə, "acgöz erməni tacirlərinə iltizama verilməsi", savaşların gedisində müflisləşən kəndlilərin taxılı xəzinəyə dəyərindən 8 - 10 dəfə ucuz satmağa məcbur edilməsi, hətta bu məbləğin də çox zaman onlara ödənilməməsi nəticəsində yaranmışdı.

Çar senatorları çara və ədliyyə nazirinə göndərdikləri raportlarda yazırırdılar: "**müsəlman əyalətlərində rus dairə rəislərinin, komendantların azığlılığından və əhalinin çəkdiyi əzab - əziyyətdən adam dəhşətə gəlir.** Burada insan ləyaqəti tapdalanmış, hər cür ədalət unudulmuş, qanun isə

yalnız əsarət aləti olmuşdur. Diyarın müsəlman əhalisinin səbr kasası dolmuş, ancaq xoşbəxtlikdən daşmamışdır."

Rusyanın bölgədə müsəlman əyalətlərində qurduğu **müstəmləkə rejimi və açıq qarət sistemi** işğaldan bir qədər sonra müstəmləkə əsərətinə qarşı үşyanlara gətirib çıxartdı.

Rusiya hökumətinin müxtəlif yerlərdən bölgəyə yad olan xristian əhalini köçürərək yerləşdirməsi Azərbaycan kəndində torpaq azlığına gətirib çıxartmışdı. Milli və dini ayri - seckiliyə uğrayan yerli əhali çar hökumətinin bu siyasetindən çox narazı idi.

Çarizmin köçürmə siyasəti

Bölgədə xristian dayağı yaratmaq siyasəti. Ermənilərin kütləvi şəkillər Şimali Azərbaycana köçürülməsi. Daxili və xarici siyasəti **antitürk** və **antimüsəlman** səciyyə daşıyan Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanın işğali prosesində və işğaldan sonra bölgədə özünə **xristian dayağı yaratmağa** çalışırdı. Maraqlıdır ki, Rusiya Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana yad, özgə xalqların köçürülməsinə ruslardan deyil, digər xristian xalqlardan başlamışdı. Napoleonun mühəribələri və ağır feodal zülmü nəticəsində müflislik vətənini tərk edərək xilas yolunu müqəddəs torpağa-Qüdsə getməkdə görən Almaniyadan Vürtenberq əhalisi Qara dəniz sahilərində cəmləşmişdi. Alman kolonistləri rus hökumətindən Qüdsə getməkdə onlara köməklik göstərilməsini xahiş etmişdilər. Rusiya hökuməti əvvəlcə kolonistlər içərisində iş apararaq onları müqəddəs torpağa guya çox yaxın ərazidə yerləşən Cənubi Qafqaza köçürülmələrinə razı sala bilmişdi. 1818-ci ildən başlayaraq hökumət Vürtenberq kolonistlərinin 300 ailədən ibarət səkkizinci dəstəsini Yelizavetpol dairəsində iki alman koloniyası şəklində yerləşdirmişdi. Çar hökumət orqanları belə bir mülahizəni əsas götürməsdür ki, alman kolonistləri bölgədə «Avropa əkinçilik mədəniyyətinin yayılmasında» mühüm rol oynayaqdır. Bu iki koloniyanın yerləşdirilməsinə altı ayda Azərbaycanın gəlirləri hesabına 500 min manatdan çox xərc çəkilmişdi. Bizim əhaliyə heç bir yeni əkinçilik üsulları öyrətməyən kolonistlər onlara çəkilən xərcləri heç XIX əsrin 30-cu illərində də ödəyə bilməmiş, hərbi əməliyyatlar və taun xəstəliyi nəticəsində xeyli əhali itirərək müflis olmuşdular. **Yelenendorf və Annenfeld** adlanan koloniyalarda qalan 179 ailə üzərinə düşən borcun bir hissəsi 1832-ci ildə bağışlanmış və iyirmi il müddətinə onlar dövlət vergilərindən azad edilmişdilər. Amansız şəkildə xalqımızı istismar edən hökumət bölgəyə yad olan əhaliyə yerli xalqın gəlirləri hesabına hərtərəfli yardım göstərirdi.

Şimali Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində xristian əhalidən ibarət sosial dayaq yaratmaq siyasətində çar hökuməti müxtəlif üsullardan istifadə edirdi. Məsələn, 1827-ci ildə **Şəmsəddil və Qazax distansiyalarında** müsəlman bayılının sahiblik etdikləri müsəlman kəndlərinin idarəciliyi erməni arxiyepiskopu Nersesin ixtiyarına verilmişdi və buna qəti etiraz edən

müsəlman əhali hökumətin bu addımından dəhşətə gəlməşdi. Çünkü bu, Azərbaycan torpağında görünməmiş və tarixdə analoqu olmayan hadisə idi.

Rusiya dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarını bölgəyə yad olan «erməni yurduna» çevirmək üçün istənilən addımı atır və dövlətin bütün hərbi, siyasi və maliyyə imkanlarını demək olar ki, bu işə səfərbər etmişdi. 1828-ci il Türkməncay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələrindən sonra **Qacar dövlətinin Azərbaycan vilayətindən 40 min, Osmanlı ərazisindən isə 84 min nəfərdən çox erməni əhalisi** Şimali Azərbaycana köçürülrək İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ torpaqlarında yerləşdirilmişdi. Bu işin əsas təşkilatçılarından biri olan rus diplomatı **A.S.Qriboyedov** yazdı: «ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlman əhalidə yaranacaq qorxunu aradan qaldırmaq və köçürmə nəticəsində düşə biləcəkləri ağır vəziyyətlə müsəlman əhalisini barışdırmaq məsələsi dəfələrlə müzakirə olunmuşdur». Rus tarixçisi N.N.Şavrov kütləvi erməni köçürmələrinin bölgədəki demografik vəziyyətə təsiri ilə bağlı yazdı: «**mühəribədən sonrakı iki ildə Zaqafqaziyaya Persiyadan (Qacardan - Red.) 40 min, Osmanlıdan 84 min nəfər erməni köçürülmüş və onları ermənilərin azlıq təşkil etdiyi İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə - Red.) quberniyalarında... yerləşdirmişik.... XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada yaşayan 1,3 milyon nəfər erməninin bir milyonu diyarın yerli sakinləri olmayıb, bizim (yəni ruslar - Red.) tərəsimizdən məskunlaşdırılmışdır.**» Şavrova görə, ermənilərə məskən salmaq üçün hökumət tərəfindən 200 min desyatın xəzinə torpağı ayrılmış və müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan çox xüsusi sahibkar torpağı satın alınmışdı.

Dövlət səviyyəsində və ardıcıl həyata keçirilən erməni köçürmələri müsəlman-türk əhalinin yaşadığı torpaqlarda demografik vəziyyətə çox kəskin şəkildə mənfi təsir göstərmişdi. 1823-cü il siyahıyaalmasına görə, Qarabağ əyalətinin xristian – erməni əhalisinin xüsusi çəkisi 8,4 %-dən 1832-ci ildə 34,8 %-ə, 1897-ci il sayımına görə isə 53%-ə qalxmışdı. İşğaldan qabaq İrəvan xanlığının əhalisinin 78 %-dən çoxunu təşkil edən Azərbaycan türklərinin xüsusi çəkisi artıq 1834 - 1835-ci illərin rəsmi statistikasına görə 46 %-ə enmişdi.

Köçürmələr nəticəsində dədə - baba torpaqlarımıza yiylənən ermənilər Rusiya hökumətinin himayı altındada ilk əvvəl bizi sixışdırmağa, bizi qarşı ərazi iddiyaları ilə çıxış etməyə başladılar. Sonra isə elə bir məqsədönlü **soyqırım və deportasiya** siyasəti yeritdilər ki, hal - hazırda **tarixi İrəvan torpağında**, yəni **indiki Ermənistanda** bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır.

Şimali Azərbaycan kəndlilərinin torpaqla təminatı qayğısına qalmayan və torpaqsız kəndlilərin öz doğma yurdunda onlara torpaq payı ayrılmışı xahişini on illərlə qulaq ardına vuran rus hökumət orqanları köçürüb gətirdiyi xristian əhalini çox yüksək səviyyədə himaya edirdi. Erməni əhalisi köçüb

gələndən sonra 6 il ərzində bütün vergi və mükəlləfiyyətdən azad edilmiş və hətta Qacar hökumətindən alınan təzminatın bir hissəsi əlavə vəsait kimi onlar üçün ayrılmışdı. **1830-cu il 20 oktyabr ali çar fərmanı ilə** Rusyanın mərkəzi quberniyalarından 4 il ərzində bidətçi sayılan təriqətlərə mənsub olduqlarına görə, rəsmi provoslavlıq üçün təhlükəli sayılan 504 rus ailəsi (2522 nəfər) köçürürlək Azərbaycanın **Şirvan** və **Qarabağ** bölgələrində yerləşdirilmişdir. Təkcə Qarabağa köçürürlən 39 təriqəti ailəsinə yerləşmək üçün 160 desyatın, taxıl əkinin və biçənək üçün 1000 desyatın torpaq sahəsi ayrılmışdı. Köçkünlər rus əhalisi bizim əhalinin hesabına ərzaq məhsulları ilə də təmin olunurdu. Cox zaman bidətçi rusların hökumət tərəfindən bəylərə məxsus yaylaq və qışlaqlarda bəylərin razılığı alınmadın yerləşdirilməsi maldarlıq təsərrüfatına böyük ziyan vurmmuşdu.

Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkə əsərətinə qarşı üsyənlər

Car - Balakən üsyəni. 1803-cü il "Andlı öhdəliyinə" əsasən Rusiya-nın himayəsinə götürüb, üzərinə bac qoymaqla kifayətləndiyi **Car - Balakən camaatları** öz daxili müstəqilliyini saxlamışdı. Ancaq iyirmi beş ildən çox idi ki, camaatlar rus xəzinəsinə bac ödəməkdən imtina etdiyindən, 1830-cu ildə yiğilib qalmış borcun ümumi miqdəri 47 min gümüş manatı keçmişdi. Bütün borcun birdəfəyə ödənilməsini tələb edən Qafqazın baş komandanı qraf Paskeviç 1830-cu ilin fevralında Car üzərinə qoşun yeritdi. Eyni zamanda **türk dilində bir bəyanat** yazılaraq camaatlara göndərildi. Bu sənəddə deyilirdi ki, azad camaatların daxili müstəqilliyinə son qoyulacaq və bu yaxınlarda rus idarəciliyi tətbiq ediləcəkdir.

1830-cu il martın 4-də verilmiş yeni "Qaydalar" a görə Car - Balakən camaatlarının daxili müstəqilliyi ləğv edilir və onların idarə olunması 9 nəfərdən ibarət Müvəqqəti idarə orqanına tapşırıldı. Müvəqqəti idarənin tərkibinə biri rəis olmaqla 3 nəfər rus məmuru və camaatlar tərəfindən seçilib göndərilmiş 6 nümayəndə daxil edilməli idi. Əslində Car - Balakən vilayətinin idarə edilməsi general Bekoviç-Çerkasski və iki rus məmuruna həvalə olunurdu. Camaatların seçdiyi 6 nümayəndə isə yalnız **məşvərətçi səs hüququna** malik olmaqla, əslində vilayətin idarə işindən kəndə qalırdı.

Çar hökumətinin bölgəyə qoşun yeritməsi və camaatları tam hüquqsuz bir vəziyyətə salması Rusiyaya qarşı **cihad savaşına çağırın müridizmin** geniş yayıldığı Car - Balakən əhalisini öz azadlığı uğrunda üsyana başlamağa vadar etdi. Müridizm hərəkatının rəhbərləri olan Şeyx Şaban və Həmzət bəyin başçılığı ilə üsyənlər **Yeni Zaqqatala yaxınlığında** rus ordusunu darmadağın etdilər. Ruslar biabırçı şəkildə qaçmağa başladılar.

Rus komandanlığı bir qədər sonra əlavə qüvvələr gətirilməsi, ağır toplardan istifadə olunması və üsyən rəhbərlərinin əla keçirilməsi hesabına azadlıq hərəkatını yatırıbildi. Üsyənlərlə qarşı küləvi cəza tədbirləri həyata keçirildi. Bir çox kəndlər yer üzündən silindi, 1000-dən çox üsyənçi ailəsi (6 min nəfərə yaxın) Alazan çayının sahilində təbiəti çox yoxşul və iqlimi isə öldürən boş torpaqlara sürgün edildi. 1839-cu ildə geri qayıtmaga icazə

verilərkən sürgün olunanlardan yalnız 800-ə yaxın ailə sağ qalmışdı.

1832-ci ildə **Car - Balakən** Həmzət bəyin başçılığı ilə ikinci üsyənə da amansızlıqla yatırıldı.

Məhəlli xarakter daşımı, iştirakçıların silahla pis təchiz olunması, qüvvələr nisbəti, hökumətin üsyəncilərə qarşı nizami qoşun hissələrindən istifadə etməsi Car - Balakən üsyənin möglüb olmasının əsas səbəbləri hesab edilir.

Lənkəran üsyəni. 1814-cü ildə Lənkəran hakimi Mir Mustafa xanın ölümündən sonra rus hökuməti xanlığın idarəsini onun oğlu **Mir Həsən xana** tapşırılmışdı. 1826-ci ildə xanlıq ləğv ediləndən sonra əyalət komendantı mayor İlyinskinin xana məxsus əmlakların üçdə ikisini müsadirə etməsi Mir Həsən xanı ruslardan narazı salmış və o, mənbələrdə deyildiyi kimi, Qacarlar idarə etdiyi **Qızılbaş dövlətinə** sığınmışdı. Mir Həsən xan Türkmençay müqaviləsi ilə Lənkəran xanlığının da Rusiyaya güzəştə gedilməsinə görə narazılığını tez - tez Fətəli şah Qacara və şahzadə Abbas Mirzəyə bildirmək-dən çəkinmirdi.

Rus idarəciliyi **Lənkəran** əhalisində böyük sixıntı, əzab - əziyyət və zülm gətirmişdi. Ali zümrənin nümayəndləri idarəcilik işlərindən uzaqlaşdırılır, din xadimlərini əhali içərisində nüfuzdan salan addimlar atılırdı. Hökumətin **talan səviyyəsinə qaldırılmış vergi siyasəti** Lənkəran əyalətində daha amansız və indiyədək görünməmiş bir şəkil almışdı. Sahibkar kəndlilərdən yiğilan vergilərin miqdəri 2 - 3 dəfə artırılmış, dövlət təsərrüfatlarında yaşayan minə yaxın əkər adlanan kəndlilərin yarıdan çoxu müflisləşərək qaçıb dağlımışdı. Hakimi-mütləq olan komendant İlyinski rüşvət alır, hər cür qanunsuzluq və hətta cinayət törətməkdən çəkinmirdi. Onun əmri ilə 20 nəfəri istintaqsız və məhkəməsiz dənizdə batırıb öldürmüdürlər. Bəd əmələrindən ondan geri qalmayan yeni komendant Korniyenko əhali üzərinə qanunsuz olaraq ikiqat vergi qoyaraq məniməsənmişdi. Əhalinin böyük hissəsinin müstəmləkə rejiminə qarşı nifratlı dolduğuunu görən xan tərəfdarları Azərbaycanın cənubuna məktub göndərərək **Mir Həsən xanı** ruslara qarşı hərəkata başçılıq etmək üçün Lənkərana çağrırdılar. 1831-ci ilin martın 5-də Mir Həsən xanın Lənkərana gəlməsi ilə əyalətin mahallarının çoxunu üsyən büründü. Üsyənlər, hətta Lənkərandakı hərbi qarnizonun Şamaxı və Qarabağla quru əlaqəsini tamamilə kəsmişdilər. Üsyənda ali zümrənin nüma-yəndələri kəndlilərlə bir cəbhədə çıxış edirdi.

Lənkəran şəhərini əla keçirə bilməyen üsyənlərlə qarşı Şamaxı, Şəki, Dərbənd şəhərlərində yerləşdirilən rus qoşunlarını səfərbər edən hökumət 1831-ci il aprelin əvvəlində üsyəni yatrıma nail oldu. Xan yenidən Qacarlarla sığınmaq məcburiyyətdən qaldı. Ağır caza tədbirlərindən yaxa qurtarlaq üçün 451 ailə də Arazdan cənuba - Qacar dövlətinə köçüb getdi.

Bələliklə, iki aya qədər davam edən **Lənkəran üsyəni** möglubiyyətə uğradı. Hərəkatın qeyri - mütəşəkkilliyi, Mir Həsən xanın əhali içərisində öz nüfuz və təsir imkanlarından lazımı şəkildə yararlanmaması, üsyənlərin

həllədici məqamda ləng hərəkət etməsi, nizami orduya qarşı vuruşan üsyançıların pis silahlanması, ali zümrənin nümayəndələrinin bir hissəsinin ruslarin tərəfinə keçməsi Lənkəran üsyانının məglub olmasının əsas səbəbləri sayılır.

Quba üsyani. 1806-ci ildə işgal edilmiş **Quba xanlığı** 1810-cu ildə əyalətə çevrilmişdi. Quba əyalətinin başında çar hökumətinin ən yaramaz kadrlarından biri sayılan komendant polkovnik Gimbut dururdu. Bu çar məməmu əhali üzərinə ağır vergilər qoyur, vergiləri iltizama verir, sakınları qanunsuz mükəlliyyətlərə cəlb edir və vəzifəsindən şəxsi tamahı xatirinə sui - istifadə edirdi. Quba əhalisinin dərin nifrətini qazanan **polkovnik Gimbut kasib - kusubun xeyrinə əhalidin yiğilan zəkatı belə mənimsemək dərəcəsində alçalmışdır**. Şəşpər mahalı kəndlilərinin hərbi dairə rəisi general mayor Reutta 1837-ci ilin iyul ayında göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, onlardan yiğilan zəkat mənimsemənilidiyindən məscid və mədrəsələr öz xərcələrini ödəməkdə çətinlik çəkir, zəkat hesabına dolanan kasiblər isə acliq içindədirler.

1837-ci ildə Qafqazın baş komandanının Varşavadakı atlı müsəlman alayı üçün Quba əyalətindən **36 ath toplanması haqqında tələbi** əhalinin səbr kasasını daşdırdı. Başqa əyalətlərdə bir atlinin təchizatı üçün yerli əhali 130 - 150 manat ödəyirdi, Quba əyalətində bu sakınlara 350 manata başa gəldi. Əhali hökumətdən atlı yiğilmasının dayandırılmasını, komendant Gimbut və onun əlaltıları olan yerli bəylərin işdən götürülməsini və vergilərin azaldılmasını tələb edir. Hərbi dairə rəisi tələbləri yerinə yetirməyə söz versə də, konkret hər hansı bir addım atmaq fikrində deyildi. Quba camaati dağlıların azadlıq hərəkatının başçısı **Şeyx Şamil** əlaqə saxlayırdılar. Şeyx Şamil Quba əhalisində məktubunda yazardı ki, «yadellilərin zülmündən qurtuluş üçün yeganə çıxış yolu silahlı mübarizədir.»

1837-ci ilin avqustun 21-də Qubada Rusyanın müstəmləkə zülmünə qarşı başlanan hərəkat tezliklə **silahlı üsyana** çevrildi. Üsyana Buduq və Barmaq mahallarını çıxmışla, Quba əyalətinin hər yerinə yayılmışdı. Ümumiyyətlə, **Quba üsyani** özünün genişliyinə, əhatə dairəsinə və iştirakçıların sayına görə digər üsyancıdan fərqlənirdi. Üsyancıların sayı 12 min nəfərə çatırdı. Üsyanyın başlıca hərəkətverici qüvvəsi kəndlilər olsa da, Quba bəylərinin böyük hissəsi də üsyana qoşulmuşdu. Hərəkat iştirakçıları üsyana rəhbəri **Hacı Məhəmmədi** Qubanı idarə etmək üçün hətta **xan** seçmişdilər. Hərəkata başçılıq etmək üçün ayrıca **Hərbi Şura** da yaradılmışdı. Hərbi Şuranın hazırladığı plana əsasən avqustun 30-da üsyancılar Quba şəhərini mühəsirəyə aldılar. Əvvəlcədən əldə edilmiş razılığa görə şəhər əhalisi də üsyancılarla birlikdə çıxış etməli idi. Yarəlinin başçılıq etdiyi üsyancılar dəstəsi şəhərlilərin köməyi ilə Qubaya daxil olaraq şəhər məhkəməsinin binasını əla keçirtildilər. Üsyancılar şəhər uğrunda ağır döyüşdə mərdliklə vuruşsalar da, uğur qazana bilmədilər. Sentyabrın 5-də rus qoşunu üsyancıları şəhərdən çıxara bildi.

Qafqazın baş hakimi baron Rozen Qubaya əlavə qüvvələr yeridərək üsyani amansızlıqla yatırıldı. Hökumət hərəkatın fəal iştirakçılarına divan tutdu. Üsyanyın rəhbəri **Hacı Məhəmməd** dörd il çəkən istintaqdan sonra 1841-ci ildə Bakı Hərbi səhra məhkəməsinin hökmü ilə dar ağacından asıldı. Çar Nikolayın fərmani ilə Hacı Məhəmmədin heç bir günahı olmayan oğlu Novruz Kaluqaya sürgün edildi və rus hərbi xəstəxanasında gözənlənilmədən "qızdırma xəstəliyinə" tutularaq öldü. Digər üsyany rəhbərləri Sibira sürgün edildi.

Quba üsyani xalqımızın rus müstəmləkə əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsinin ən parlaq səhifələrindən biridir.

Şəki üsyani. Digər müsəlman əyalətlərində olduğu kimi **Şəkidə** də çar hökumətinin tətbiq etdiyi ağır maliyyə - vergi sistemi əhalinin vəziyyətini olduqca ağırlaşdırılmışdı. "Qafqazda ipəkçiliyi yayan" cəmiyyətin təsərrüfatlarında çalışan rəncəberlərin vəziyyəti düzülməz idi. Xanlıq dövründə vergidən azad olan **maaflar** üzərinə vergi və mükəlliyyətlər qoyulması, kəndlilə və sənətkarlardan ilbəl yenİ vergi və rüsumlar yiğilması, yerli hökumət məmurlarının özbaşınalıqları, ali zümrəyə qarşı ayrı - seçkililik siyasəti Şəkidə baş vermiş üsyanyın əsas səbəbləri hesab olunur.

Şəkinin keçmiş hakimi Səlim xanın oğlu **Hacı xan** tərəfindən Şəkiyə göndərilən **Məşadi Məmməd** 5 minlik qoşun toplayaraq 1838-ci ildə hökumətə qarşı üsyana başladı. Rus hərbi qarnizonu ilə üsyancılar arasında **Şəki yaxınlığında baş vermiş ilk döyüşdə** ruslar məglubiyətə uğradılar. Qalanı çıxmışla, bütün şəhər üsyancıların əlinə keçdi. Qafqazın baş komandanı başqa əyalətlərdən Şəkiyə qoşun yeridərək üsyancıları məglubiyətə uğradı. Məşadi Məmməd yenidən Cənubi Azərbaycana qayıtmaga məcbur oldu.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkə əsarətinə qarşı baş vermiş üsyancılar hökumətə «sədaqətli» olan kiçik bir zümrəni çıxmışla, əhalinin bütün təbəqələri iştirak edirdi. Kəndlilər, şəhərlilər, bəylər, ağalar və ruhanilərin bir cəbhədə çıxış etməsi həmin üsyancıların əsas xüsusiyyəti sayıla bilər. 30-cu illərdə baş vermiş üsyancılar böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bu üsyancılar məglub olsa da, təsirsiz qalmadı. Çar hökuməti Şimali Azərbaycanda öz siyasətini dəyişməyə məcbur oldu, komendant əsas - idarəsini ləğv etməyin zəruriliyini anladı, bölgədə inzibati - məhkəmə və aqrar islahatlar keçirməyə başladı.

§ 25. XIX əsrin 40-cı illərində Şimali Azərbaycanda inzibati - məhkəmə və aqrar islahatların keçirilməsi

Inzibati - məhkəmə islahatı. XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş üsyancılar yatırıldığdan sonra çar hökuməti Cənubi Qafqazda inzibati - idarə sistemini dəyişdirmək və bu sistemini ümumimperiya inzibati - ərazi bölgüsüne uyğunlaşdırmaq üçün islahatlar hazırlanmağa başladı. Uzun müzakirələrdən